

**T.C.
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**TÜRKİYE SELÇUKLULARI VE BEYLİKLER
DÖNEMİNDE TIP İLMİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Fulya Dilşat KAYA

Tarih Anabilim Dalı

Ortaçağ Tarihi Programı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Aydın USTA

OCAK 2023

**T.C.
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**TÜRKİYE SELÇUKLULARI VE BEYLİKLER
DÖNEMİNDE TIP İLMİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Fulya Dilşat KAYA

Tarih Anabilim Dalı

Ortaçağ Tarihi Programı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Aydın USTA

OCAK 2023

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içindeki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel etik kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda ilgili eserlere bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu,
- Atıfta bulunduğum eserlerin tümünü kaynak olarak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Ücret karşılığı başka kişilere yazdırmadığımı (dikte etme dışında), uygulamalarımı yaptırmadığımı,
- Bu tezin herhangi bir bölümünü bu üniversite veya başka bir üniversitede başka bir tez çalışması olarak sunmadığımı

beyan ederim.

Fulya Dilşat KAYA

ÖZET

1071 yılı itibariyle Anadolu'ya Türklerin yerleşmesi sonucunda ilk olarak çeşitli beylikler siyasi hâkimiyet kurmuş, akabinde 1078 yılında Türkiye Selçukluları Devleti tarih sahnesinde yerini almıştır. Anadolu'da tıp ilminin gelişimi Türk-İslâm medeniyetinin bir sentezi neticesinde oluşmuştur. Bu dönemde sultanlar ve devlet görevlileri ülkenin pek çok şehrinde dârüşşifalar ve eğitim kurumlarının kurulmasına vesile olmuştur. Türk tıp tarihinin en büyük gelişimleri Türkiye Selçukluları ve Beylikler döneminde meydana gelmiştir. Tıp fakültelerinin ilk örnekleri Anadolu'da görülmüş aynı zamanda bu alanda Türkçe eserler yazılmaya başlanmıştır. Yaklaşık üç yüzyıllık süreçte yaşanan iç çatışmalar, savaşlar ve salgın hastalıklara rağmen tıp alanındaki gelişimin sürdürüldüğü görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tıp, Türk, İslâm, Selçuklular, Anadolu Beylikleri, Dârüşşifâ.

ABSTRACT

Result of the Turks placement in Anatolia as of 1071, various principalities established political dominance first, subsequently Anatolian Seljuks took their place on the historical stage in 1078. The development of medical science in Anatolia formed as a result of a synthesis of Turkish-Islamic civilization. Sultans and attendants of this period had been instrumental in the establishment of hospitals and educational institutions in many cities of the country. The greatest developments in the history of Turkish medicine occurred during the period of the Anatolian Seljuks and Principalities. The first samples of the faculties of medicine had seen in Anatolia, at the same time, Turkish publications began to be written in this field. It is seen that the development of medicine has been continued despite the internal conflicts, wars and epidemic diseases experienced in the duration of approximately three centuries.

Keywords: Medicine, Turks, Seljuks, Anatolian Principalities, Hospital

ÖNSÖZ

Türkiye Selçuklular ve Beylikler üzerine yıllar içerisinde pek çok çalışma yapılmaktadır. Bu çalışmalar genellikle siyasî, iktisadi ve kültürel hayat ile ilgilidir. Mevcut tıp tarihi araştırmaları ise millet veya dönem bazında olup konular genel hatlarıyla ele alınmaktadır. Türkiye Selçukluları ve Beylikler devrinde tıbbı dair müstakil bir inceleme bulunmamaktadır. Türk tarihinde ehemmiyeti olan bu iki dönemin tıp alanındaki gelişmelerini topyekün ve tafsilatlı incelemek çalışmamızın amacı olmuştur.

Bu çalışma giriş ve beş bölümden oluşmaktadır. Tıp ilminin İslâm dünyasındaki süreci Hz. Muhammed devrinden itibaren kronolojik olarak giriş kısmında ele alınmıştır. Emevîler zamanında ilk hastanelerinin kurulması, Abbâsîler’de ise Antikçağ tıp metinlerinin tercüme edilmesi gibi mühim hadiseler de yer almıştır. Çalışmamızın birinci bölümü olan Türk tıbbı, İslâmiyet öncesindeki durum ile ilk Türk-İslâm devletleri olan Karahanlılar, Sâmâniler, Gazneliler, Büyük Selçuklular ve Hârizmşâhlar’ın bu alandaki faaliyetleri iki alt başlık halinde incelenmiştir. İkinci bölüm Türkiye Selçuklular ve Beylikler döneminde tıbbın gelişimine değinilmiştir. Bu kısımda halk hekimliği uygulamaları, tıp eğitimi ve eczacılık alanından bahsedilmiştir. Üçüncü bölümde on üç hastalığın Ortaçağ’daki süreci ile tedavi yöntemleri modern tıpla mukayese edilmiştir. Anadolu topraklarında görülen vakaların yanı sıra aynı dönemde çevre bölgelerdeki bazı hadiseler de çalışmamızda verilmiştir. Dördüncü bölümde ülkenin pek çok şehrinde kurulan dârüşşifâlar ve kaplıcalar mimari yapısı ve işleyişi açısından değerlendirilmiştir. Beşinci ve son bölümde ise bu dönemde yaşayan hekimlerin hayatı ve çalışmalarından bahsedilmiştir.

Tez çalışmamın ortaya çıkmasında katkıları olan, desteğini benden esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Aydın USTA’ya teşekkürü bir borç bilirim. Eğitim hayatım boyunca her daim yanımda olan aileme ve kıymetli dostlarıma teşekkürlerimi sunarım. Canım annem Nur SAĞAT ve eşim Mehmet Boğaçhan KAYA’ya desteklerinden dolayı ayrıca minnettarım. Tecrübesi ve bilgi birikiminden faydalandığım Op. Dr. Hasan ÜNAL’a teşekkür ederim. Son olarak çalışmam esnasında kullandığım eserlerden istifade etmemi sağlayan İSAM Kütüphanesi çalışanlarına şükranlarımı sunarım.

Fulya Dilşat KAYA

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT	II
ÖNSÖZ	III
İÇİNDEKİLER	IV
KAYNAK VE ARAŞTIRMA ESERLERİ	IX
1. Ana Kaynaklar.....	IX
2. Araştırma Eserleri.....	XII
GİRİŞ	1
1. Hz. Muhammed Devrinde Tıp.....	1
2. Hulefâ-yı Râşîdîn ve Emevîler Devrinde Tıp.....	5
3. Abbâsîler Devrinde Tıp	9
1. BÖLÜM	19
TÜRK TIBBI	19
1.1. İslâmiyet Öncesi Türklerde Tıp.....	19
1.2. Türk-İslâm Devletlerinde Tıp.....	22
1.2.1. Karahanlılar Devrinde Tıp.....	22
1.2.2. Sâmânîler Devrinde Tıp	25
1.2.3. Gazneliler Devrinde Tıp.....	28
1.2.4. Büyük Selçuklular Devrinde Tıp.....	29
1.2.5. Hârizmşâhlar Devrinde Tıp	33
2. BÖLÜM	35
TÜRKİYE SELÇUKLULARI VE BEYLİKLER DÖNEMİNDE TIP	35
2.1. Türkiye Selçukluları ve Beylikler Döneminde Tıbbın Gelişimi	35
2.2. Türkiye Selçukluları ve Beylikler Döneminde Halk Hekimliği ve Alternatif Tıp	39
2.3. Türkiye Selçukluları ve Beylikler Döneminde Tıp Eğitimi	43
2.4. Türkiye Selçukluları ve Beylikler Döneminde Eczacılığın Gelişimi	46
3. BÖLÜM	48
ORTAÇAĞ'DA GÖRÜLEN HASTALIKLAR, TEDAVİ YÖNTEMLERİ VE VAKA ÖRNEKLERİ	48
3.1. Humma.....	48

3.2. Cüzzam (Lepra)	49
3.3. Çıban.....	51
3.4. Kulunç.....	52
3.5. Sıtma (Malarya)	53
3.6. Çiçek	54
3.7. Verem (Tüberküloz).....	55
3.8. Gut (Nikris).....	57
3.9. Felç-İnme (Stroke-Apopleksi)	59
3.10. Difteri (Kuşpalazı)	60
3.11. Epilepsi (Sara).....	61
3.12. Veba	63
3.13. Ruh Sağlığı ve Hastalıkları (Psikiyatri)	65
4. BÖLÜM.....	68
TÜRKİYE SELÇUKLULARI VE BEYLİKLER DÖNEMİNDE SAĞLIK KURUMLARI	68
4.1. Dârüşşifâların Vakıf Sistemi.....	69
4.2. Dârüşşifâların Mimari ve Sanatsal Özellikleri.....	71
4.3. Dârüşşifâlar	73
4.3.1. Artuklu Mardin ve Meyyâfârikîn Dârüşşifâları	73
4.3.2. Kayseri Gevher Nesibe Dârüşşifâsı ve Tıp Medresesi.....	75
4.3.3. Kayseri Erkilet Ferahabat Sanatoryumu	78
4.3.4. Sivas İzzeddîn Keykâvus Dârüşşifâsı	78
4.3.5. Sivas Dârürâhası	81
4.3.6. Konya Dârüşşifâları	82
4.3.6.1. Mâristan-ı Atik.....	82
4.3.6.2. Alâeddîn Dârüşşifâsı	82
4.3.6.3. Karatay-ı Sağır	83
4.3.7. Çankırı Atabey Ferruh Dârüşşifâsı.....	83
4.3.8 Divriği Dârüşşifâsı	84
4.3.9. Kastamonu Ali b. Pervane Dârüşşifâsı.....	85
4.3.10. Tokat Pervâne Bey Dârüşşifâsı	86
4.3.11. Amasya Dârüşşifâsı.....	87
4.3.12. Aksaray Dârüşşifâsı	88

4.4.Kaplıcalar	89
4.4.1. Ilgın Kaplıcası	89
4.4.2. Karakurt Ilıcası.....	90
4.4.3. Yoncalı Ilıcası.....	90
5. BÖLÜM.....	92
TÜRKİYE SELÇUKLULARI VE BEYLİKLER DÖNEMİ HEKİMLERİ.....	92
5.1. Fahreddin el-Mardîni (ö. 594/1198).....	92
5.2. Ekmeleddin en-Nahcuvânî (ö. 701/1302 sonrası)	92
5.3. Ebû Bekr İbn ez-Zekî	94
5.4. Cemâleddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed b. el-Cevzî.....	95
5.5. Gazanfer et-Tebrîzî (ö. 678/1280 sonrası).....	96
5.6. Ebû Bekr el-Ezrâk	96
5.7. Abdüllatîf el-Bağdâdî (ö. 629/1231)	97
5.8. Hubeyş et-Tiflîsî (ö. 629/1231 ?)	98
5.9. Şemseddin b. Hibel(Hıbl).....	99
5.10. Cerrah Fâsîl	100
5.11. Ebû Sâlim b. Kureba	100
5.12. Tâcüddîn el-Bulgarî (ö. 640/1242).....	100
5.13. Şerefüddin Ya'kûb	101
5.14. Hekim Ahron (Harun)	101
5.15. Takiyyüddin Re'sü Aynî	101
5.16. Kutbüddîn-i Şîrâzî (ö. 710/1311)	102
5.17. Hekim Bereket.....	102
5.18. İshâk b. Murâd.....	103
5.19. Hacı Paşa	104
SONUÇ	106
KAYNAKÇA	108
EKLER.....	120
ÖZGEÇMİŞ.....	127

KISALTMALAR

a. mlf. : aynı müellif

AÜDTCF: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

AÜEBF: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi

AÜİFY: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları

b. : bin

bkz. : bakınız

CUP : Cambridge University Press

çev. : çeviren

DİA : Diyanet İslâm Ansiklopedisi

DLT: Dîvânü Lugâti't-Türk

ed. : editör

fasc. : fascicolo

FÜSBD: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

ÇU TTEAD: Çukurova Üniversitesi Tıp Tarihi ve Etiği Anabilim Dalı

haz. : hazırlayan

Hz. : Hazreti

İA: Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi

İÜCTF TTEAD: İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etiği Anabilim Dalı

İÜEFY: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları

İÜTTTE: İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü

İTÜMF: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi

K: kısım

OUP: Oxford University Press

ö. : ölümü

s. sayfa

SUSAD: Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi

TDK: Türk Dil Kurumu

TDVF: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları

TKAE: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü

TTK: Türk Tarih Kurumu

TTTK: Türkiye Tıp Tarihi Kurumu

TYEKB: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı

vol. : volume

YKY: Yapı Kredi Yayınları

KAYNAK VE ARAŞTIRMA ESERLERİ

1. Ana Kaynaklar

Ortaçağ İslâm tarihinin mühim müelliflerinden **İbnü'l-Esîr** (İzzüddin Ali b. Muhammed, ö. 630/1233) *el-Kâmil fi't-târih*¹ adlı eserinde kâinatın yaradılışından 629/1231 yılına kadarki hadiseler kronolojik olarak ele alınmıştır. Abdülkerim Özaydın tarafından yapılan Türkçe tercümesinde pek çok sultanın hayatı ve bu dönemde yaşanan salgın hadiseleri hususunda bu kaynaktan faydalanılmıştır.

İbn Kesîr (Ebü'l Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr, ö. 774/1373) umumi tarih müellifleri içerisinde yer alan bir diğer şahsiyettir. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*² adlı eserindeki hadiseler Hicret'ten başlamakta olup 767/1365-66 yılına kadar ilerlemektedir. Mehmet Keskin tarafından Türkçe'ye tercüme edilen eserden çalışmamızın III. bölümünde faydalanılmıştır.

İranlı tarihçi **İbn Bîbî**'nin (Nâsîrüddîn Hüseyin b. Muhammed b. Alî el-Ca'ferî er-Rugadî el-Münşî, ö. 684/1285 sonrası) *el-Evâmirü'l-Ala'îye fi'l Umuri'l-Ala'îye*³ adlı eserinde Sultan II. Kılıçarslan'ın ölümü olan 1192 yılından II. Gıyâseddîn Mesud'un tahta çıktığı 1282 yılına kadarki siyasî hadiseleri kaleme alınmıştır. Eser, I. Alâeddîn Keykubad devri çoğunluk olmak üzere sultanların hayatı hakkındaki bilgiler içermektedir.

Ahmed Eflâkî (Şemseddîn Ahmed el-Eflâkî el-Ârifî, ö. 761/1360) *Menâkıbü'l-Ârifîn*⁴ adını verdiği derleme eseriyle tanınmaktadır. Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî ve müridleri hakkında bilgiler sunan bu eser Türkiye Selçuklu dönemi iktisadî, sosyal ve kültürel yapısına da ışık tutmaktadır. Ortaçağ Anadolu'sunda yer alan alternatif tıp uygulamalarını görmek mümkündür.

---

¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, II-IX, çev. M. Beşir Eryarsoy, Bahar Yayınları, İstanbul, 1985.

² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI-XIII, çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1994.

³ İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Ala'îye fi'l Umuri'l-Ala'îye*, I, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 1996.

⁴ Ahmet Eflakî, *Menâkıbü'l-Ârifîn (Ariflerin Menkıbeleri)*, I, çev. Tahsin Yazıcı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1986.

XIII. yüzyıl Anadolu'sunun mühim dinî şahsiyetlerinden **Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî**'nin (ö. 672/1273) müridleri ve dostlarına yazdığı mektuplar, ölümünden sonra *Mektubât* adı altında derlenmiştir. Eser Abdülbakî Gölpınarlı tarafından çeşitli kütüphanelerdeki nüshalar incelenerek Türkçeye tercüme edilmiştir.⁵ Türkiye Selçukluları devrinde yaşayan bazı tabiplerin hayatlarından bahsetmek amacıyla bu eserden faydalanılmıştır.

Kâşgarlı Mahmûd (Mahmûd b. Hüseyin b. Muhammed el-Kâşgarî, ö. 1105) iki yıllık çalışması sonucunda 1074 yılında *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ü⁶ tamamlamıştır. Halife Muktedî-Biemrillâh'ın oğlu Ebü'l-Kâsım Abdullah'a ithaf edilen eser Türkçe'nin dil yapısını Araplara tanıtmayı amaçlamıştır. Aynı zamanda Türk kültürü ve coğrafyası hakkında da bilgiler de sunan *Dîvânü Lugâti't-Türk*, Besim Atalay tarafından Türkiye Türkçesi'ne tercüme edilerek dört cilt halinde yayımlanmıştır. Türk tıbbî terminolojisinden örnekler sunulması amacıyla bu eserden istifade edilmiştir.

1126'da Malatya'da doğan ve 1166 yılında Süryanî Kilisesi patriği görevini üstlenen **Süryanî Mihail** (ö. 1199) kendi adını taşıyan *Vekayiname*⁷'sinde yaradılıştan 1195'e kadar yaşanan hadiseleri ele almıştır. Eserin Türkçe tercümesi Hrant D. Andresayan tarafından yayımlanmıştır. *Vekayiname*, kendisinden övgü ile bahsedilen Sultan II. Kılıçarslan'ın ilmî faaliyetleri ve çeşitli şehirlerde vuku bulan sağlık hadiselerini nakledilmesi sebebiyle mühim bir kaynaktır.

Urfalı Mateos 952-1136 yıllarını ele alan bir Ermeni tarihi eseri neşretmiştir. Kendi adı ile zikredilen *Vekayiname*'sinde Haçlı Seferleri'nin Anadolu'daki siyasî ve sosyal etkilerini nakletmesi sebebi ile Ortaçağ tarih araştırmalarında başvurulan bir kaynaktır. Eser Papaz Grigor'un 1136-1162 yıllarını zeyl etmesi ile tafsilatlı bir hale gelmiştir. Anadolu'da yaşanan veba hadiselerini diğer kaynaklara nazaran geniş kapsamlı bahsetmesi dolayısıyla çalışmamızda istifade edilmiştir.

---

⁵ Mevlânâ Celâleddin, *Mektuplar*, çev. Abdülbakî Gölpınarlı, İnkılâp Yayınevi, İstanbul, 1999.

⁶ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk*, I-III, çev. Besim Atalay, TTK, Ankara, 1983.

⁷ *Süryanî Patrik Mihail Vakainamesi*, II, çev. Hrant D. Andresayan, TTK Kütüphanesi Basılmamış Nüsha, 1944.

Gregory Abu'l-Farac diğer adı ile Bar Hebraeus 1226'da Malatya'da dünyaya geldi. Kronografya olarak adlandırdığı eseri dünya tarihinden bahsetmektedir. Ömer Rıza Doğrul'un Türkçeye tercüme edilerek *Abu'l-Farac Tarihi*⁸ adıyla iki cilt halinde yayımlanmıştır. Haçlı Seferleri döneminde Anadolu'da yaşanan bazı salgın hadiselerini aktarmak amacıyla bu eserden faydalanılmıştır.

İbn Ebî Usaybi'a (Ebü'l-Abbâs Muvaffakuddîn Ahmed b. el-Kâsım b. Halîfe b. Yûnus es-Sa'di el-Hazreci, ö. 668/1269) XIII. yüzyılın mühim hekim ve tabakat müelliflerinden birisidir. Meşhur eseri *Uyûnü'l-enbâ' fî tabakâti'l-etıbbâ'* yı 1242-1245 yılları arasında kaleme almıştır. Geniş kapsamlı bir biyografik çalışması olup Grek, Roma, Hint, Süryânî ve İslâm hekimlerinden bahsedilmiştir. Müslüman tabiplerin hayatı ve eserleri incelemek amacıyla *Anecdotes and Antidotes: A Medieval Arabic History of Physicians*⁹ adlı İngilizce tercümesinden istifade edilmiştir.

İbnü'n-Nedîm (Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm, ö. 385/995 ?) *el-Fihrist*¹⁰ adını verdiği bibliyografik çalışması ile tanınan bir müelliftir. İslâm medeniyetinin altın çağında yaşayan âlimlere bu eserde bahsedilmiştir. Çalışmamızda Emevî ve Abbâsî devrinin tıbbî gelişmeleri ve meşhur hekimlerinin hayatlarını incelemek amacıyla yararlanılmıştır.

İbn Sînâ (Ebû Alî el-Hüseyin b. Abdullah b. el-Hasan b. Alî b. Sînâ, ö. 428/1037), İslâm tıp dünyasının mühim âlimlerinden birisidir. Kendisi hayatı boyunca edindiği tıbbî deneyimlerini 1012 yılında kaleme almaya başlamıştır. Yaklaşık 10 yıllık bir çalışmanın sonucu olarak *el-Kânûn fi't-tıbb*¹¹ adlı eseri ortaya çıkmıştır. Yayınlandığı dönem itibariyle üne kavuşan bu eser çeşitli dillere çevrilmiş ve tıp fakültelerinde ders kitabı olarak okutulmuştur. Türkçeye kazandırılması ilk olarak XVIII. yüzyıl Osmanlı tabiplerinden Tokadî Mustafa Efendi vasıtası ile gerçekleştirilmiştir. 2015 yılında Prof. Dr. Esin Kâhya tarafından ise günümüz

⁸ Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, I-II, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara, 1987.

⁹ İbn Ebî Usaybi'a, *Anecdotes and Antidotes: A Medieval Arabic History of Physicians*, çev. Emilie Savage Smith, Simon Swain, Bruce Inksetter, OUP, Oxford, 2020.

¹⁰ Muhammed b. İshak en-Nedîm, *el-Fihrist*, çev. Ramazan Şeşen, TYEKB, İstanbul, 2019.

¹¹ İbn Sînâ, *el-Kânûn Fi't Tıbb*, I-V, çev. Esin Kâhya, AKMY, Ankara, 2017.

Türkçesi'ne tercümesi yapılmıştır. Ortaçağ'da yaşanan hastalıklar ve tedavi yöntemleri hususunda bilgiler sunması sebebi ile en çok faydalanılan kaynak olmuştur.

2. Araştırma Eserleri

Türkiye Selçukluları ve Beylikler dönemi tıbbî gelişmeler ile ilgili yapılan çalışmalar kısıtlıdır. Bu konu hakkında yazılmış hususi bir kitap bulunmayıp, çeşitli eserlerde “Türk-İslâm tıbbi” veya “Selçuklu tıbbi” başlıkları altında yer verildiği görülmektedir.

Selçuklu tarihi araştırmalarında büyük ehemmiyete sahip olan **Osman Turan**, (1914-1978) sıklıkla başvurduğumuz bir müelliftir. *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*'nde¹² Selçukluların menşei, kuruluş süreci, yükselme ve çöküş devirleri kronolojik olarak aktarılmaktadır. Eserin son kısımları devletin iktisadî, kültürel ve ilmî faaliyetleri ile Türkiye Selçukluları'nın siyasî hadiseler özet halinde bahsedilmektedir. *Selçuklular Zamanında Türkiye*¹³, Malazgirt Savaşı akabinde yaşanan Anadolu'ya geçiş süreci ve Türkleşme faaliyetlerinden başlayarak Türkiye Selçuklu Devleti'nin yapısından bahsetmektedir. Tıp alanında yaşanan gelişimin örnekleri olan medreseler ve dârüşşifalar Osman Turan'ın eserlerinde nakledilmiş olup çalışmamızda sıklıkla faydalanılmıştır.

Osman Turan bahsedilen eserler haricinde Türkiye Selçuklu ve Beylikler devrinin tıbbî müesseselerin işleyişi hakkında bilgiler sunduğu çalışmaları bulunmaktadır. *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*¹⁴ adlı eserde dönemin bazı hekimlerini tayinlerine dair belgeler yer almaktadır. Turan, *Belleten*'de yayımladığı makalede¹⁵ ise Kayseri ve Kütahya'daki kervansarayların işleyişi ve hekimlerin bu bölgelere gelerek ziyaretçileri tedavi ettiğini açıklamaktadır.

---

¹² Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2003.

¹³ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2014.

¹⁴ Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, TTK, Ankara, 2014.

¹⁵ Turan, “Selçuklu Devri Vakfiyeleri III: Celâleddin Karatay Vakıfları ve Vakfiyeleri”, *Belleten*, XII, Sayı 45, TTK, Ankara, 1948.

Ortaçağ Türk tarihi çalışmalarında eserlerine sıklıkla başvurulmuş bir diğer müellif **Erdoğan Merçil** (1938-)’dir. Türk-İslâm medeniyetinde yaşanan ilmî gelişmeleri belirtmek amacıyla kendisinin iki farklı eserinden¹⁶ yararlanılmıştır.

Merçil *Türkiye Selçukluları’nda Meslekler*¹⁷ adlı bir diğer eserinde iktisadî hayatı şekillendiren meslek gruplarını ve meydana gelen bir takım hadiseleri ele almaktadır. Çalışmamızda hekimler, eczacılar ve aktarların görevlerini incelemek amacıyla eserin ilgili bölümlerinden faydalanılmıştır.

Türk tıp tarihi ve deontolojisi alanının saygın hekimlerinden **Süheyl Ünver** (1898-1986) eserlerinden sıklıkla istifade ettiğimiz müelliflerden birisidir. Bunlardan ilki olan *Selçuk Tababeti*¹⁸ Büyük Selçuklu devri çoğunluk olmak üzere çağdaş devletlerin tıbbî gelişmeleri, hekimler ve dârüşşifâları hakkında bilgi içermektedir. Türkiye Selçukluları ve Beylikler dönemi ile ilgili bilgiler özet niteliğinde açıklanmasına rağmen çalışmamızın ana başlıklarını oluşumunda önemli kaynak niteliğindedir. Anadolu topraklarında kurulan sağlık kurumlarının yapısı ve faaliyetlerini incelemek amacıyla yine aynı müellifin çeşitli makalelerinden istifade edilmiştir.¹⁹

Ahmet Hulûsi Köker Selçuklu Medeniyeti ve Anadolu’da İslâm tıbbının gelişim sürecini anlatan diğer şahsiyetlerden birisidir. Selçukluların kültürel hayatı hakkında makaleler içeren *Selçuklular Devrinde Kültür ve Medeniyet*’te²⁰ Anadolu’daki halk hekimliği uygulamaları ve dârüşşifâların verdiği eğitim hususunda istifade edilmiştir. Tıbbî müesseseler içerisinde ilk tıp fakültesi olarak kabul edilen Gevher Nesibe Sultan Dârüşşifâsı’nın yapısı, görev alan hekimler ve tıp eğitimi üzerine aynı müellifin bir diğer eserinden faydalanılmıştır.²¹

---

¹⁶ Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK, Ankara, 1989; a. mlf-Ali Sevim, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, TTK, Ankara, 1995.

¹⁷ Merçil, *Türkiye Selçukluları’nda Meslekler*, TTK, Ankara, 2000.

¹⁸ Süheyl Ünver, *Selçuk Tababeti*, TTK, Ankara, 2014.

¹⁹ Ünver, “Selçuklu Zamanından ve Sonra Anadolu Kaplıcaları Tarihi”, Konya, Sayı 30, Konya, 1939; a. mlf., “Anadolu Selçuklularında Sağlık Hizmetleri”, Malazgirt Armağanı, TTK, Ankara, 1993.

²⁰ Ahmet Hulûsi Köker, *Selçuklular Devrinde Kültür ve Medeniyet*, Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü, Kayseri, 1991.

²¹ Köker, *Selçuklu Gevher Nesibe Sultan Tıp Fakültesi(Tıp Mektebi)*, Kayseri Üniversitesi Matbaası, Kayseri, 1992.

Ahmet Ağırakça (1950)'nın *İslâm Tıp Tarihi*²² adlı eseri İslâmiyet'in ilk dönemlerinden XIII. yüzyıla kadarki süreçte ün yapmış hekimlerin biyografilerini içermektedir. Çalışmamızda en sık atıf yapılan kaynaklardan biri olan bu yapıt Emevî ve Abbâsi dönemini incelemek amacıyla istifade edilmiştir.

---

²² Ahmet Ağırakça, *İslâm Tıp Tarihi*, Akdem Yayınları, İstanbul, 2016.

GİRİŞ

Kadim zamanlardan beri hastalık ve sağlık birbirinden ayrılamaz iki önemli kavram olmuştur. Medeniyet tarihinin en eski bilim dallarından biri olan tıp da söz konusu konulara verilen önem ve bunun üzerine yapılan çalışmalar vesilesi ile şekillenmiştir. İslâm tıbbının doğduğu bölge olan Arabistan yarımadasının bu konuya yabancı olmadığı görülmektedir. Söz konusu durumun en temel sebebi İslâmiyet öncesinde Arapların Romalılar ve Perslilerle olan siyasî ve sosyo kültürel etkileşiminden edinilen tecrübedir.²³

Arabistan'da tıp, Nasturî Hristiyanlığı benimseyen Keldânîler tarafından temeli atılan bir bilim olarak ortaya çıkmıştır. Bu devirde hastalıkların tespiti insanların sık sık bulunduğu mekanlara gidip gözlem yaparak gerçekleştirilirdi. Halkın bilgilendirilmesi için de edinilen bilgiler levhalara yazarak ibadethanelerinin duvarlarına asılırdı.²⁴ Aynı dönem içerisinde Araplar da ise bir hastalığın tedavisi için iki farklı yöntem kullanılmaktaydı. İlki tıp ilmi ile hiç bağdaşmayan ve zamanla İslâm dininin yasakladığı mistik uygulamalardır. Şifa bulmak amacıyla başvuru alan kâhinler ilaçlar ile birlikte bir dua kitabı ile gelirdi. İlaç tedavisi uygulanırken aynı zamanda hastaya bir takım dualar edilirdi.²⁵ İkincisi çeşitli bitki ve yiyeceklerle yapılan ilaç tedavisiydi. Öyle ki Araplar ilaç yapımında basit yiyecekleri kullanırlardı. Bunların arasında bal tedavilerde kullanılan en etkin ilaç durumundaydı. Bunun dışında kan alma (hacamat) ve dağlama da yine sıklıkla kullanılan yöntemlerdir.²⁶

1. Hz. Muhammed Devrinde Tıp

İslâm'a göre ilim yolunda ilerlemek iman etmek ile eş değer görülmüştür. Hz. Muhammed'in "*İlim için yola koyulan kimse dönünceye kadar Allah yolundadır*"²⁷ hadisi bu düşünceye verilebilecek en önemli örnektir. Bu söz Müslümanların tıp gibi çeşitli bilim dallarına yönelmesinde öncü olduğu düşünülmektedir.

²³ Ahmet Ağırakça, *İslâm Tıp Tarihi (Başlangıçtan VII/ XIII. Yüzyıla Kadar)*, Akdem Yayınları, İstanbul, 2016, s.75.

²⁴ Corcî Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, I, çev. Nejdet Gök, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 575-576.

²⁵ Neşet Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, AÜİFY, Ankara, 1957, s. 133.

²⁶ Zeydân, I, s.576-577.

²⁷ Tirmizî, *Sünen-i Tirmizî Tercemesi*, II, çev. Abdullah Parlıyan, Konya Kitapçılık, Konya, 2004, s.334.

Kur'an-ı Kerim'de ibadetlere ilgili hükümler haricinde insanlara beden ve ruh sağlığı, çevrenin temiz tutulması, helal ve haram yiyecekler üzerine bazı tavsiyeler içermektedir. Ortaçağda yaygın olan diğer inançlara nazaran bir Müslüman hastalandığı vakit yaşadığı durumu daha önceden yaptıklarına karşılık yaradanın verdiği bir ceza olarak görmez. Aksine hastalığın insan hayatında olağan bir durum olduğunu, çaresinin de Allah'tan geldiğini kabul eder. *Kur'an-ı Kerim*'de yer alan “*Hastalandığımda bana şifa veren O'dur*”²⁸ ayeti, Müslümanların bu düşüncesini destekler niteliktedir. İslâm'ın sağlık ile alakalı en sık zikrettiği husus yiyeceklerdir. Kesinlikle tüketilmemesi gereken yiyecekler içerisinde kan, kendiliğinden ölmüş hayvan (leş), domuz eti ve Allah adına kurban edilmemiş tüm hayvanlar yer almaktadır.²⁹ Sağlık ile ilgili ayetler, Hz. Muhammed'in bu konudaki sünnet ve hadisleri, peygamberin vefatından sonra *Tıbbu'n-Nebevî* adı verilen bir tıp anlayışının doğumuna neden olmuştur.

Bedevîler hastalanma durumunda ne yapılması gerektiğini Hz. Muhammed'e sorarlardı. O da kesinlikle tedavi olunması gerektiğini, Allah'ın her hastalığa bir şifası olduğunu söylerdi.³⁰ Hz. Muhammed'in Müslümanlara tavsiye ettiği etkili tedavi yöntemleri burun damlası, şurup, kan aldırma ve müshil ilaçlar olmuştur.³¹ Batıl inanç olarak görülen muska taşıma³² ve tıp tarihi boyunca en sık yapılan tedavilerden biri olan dağlama yöntemi ile hastayı tedavi etmeye çalışmak Hz. Muhammed tarafından onaylanmayan yöntemler olarak hadis külliyatlarında karşımıza çıkmaktadır.³³

Kadım zamanlarda çeşitli bölgelerde uygulanan kan aldırma yani hacamat yöntemi, Hz. Muhammed devrinde de uygulanan bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır. Arapça kökenli bir kelime olan hacamat, hacm (حجم) kökünden gelmekte olup emmek

---

²⁸ Şu'arâ Suresi 80. Ayet.

²⁹ Haram olan yiyecekler *Kur'an-ı Kerim*'de Bakara Suresi 173. Ayet, Mâide Suresi 3. Ayet, En'âm Suresi 145. Ayet ve Nahl Suresi 115. Ayetinde yer almaktadır.

³⁰ İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce Tercemesi ve Şerhi*, IX, haz. Haydar Hatipoğlu, Kahraman Yayınları, İstanbul, 1982, s. 188; Buhârî, *Sahih-i Buhârî ve Tercemesi*, XII, çev. Mehmed Sofuoğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1988, s. 322; Ebû Dâvûd es-Sicistânî, *Sünen-i Ebû Dâvûd Terceme ve Şerhi*, XIII, haz. Necati Yeniçel, Şamil Yayınevi, İstanbul, 1991, s. 487; Tirmizî, II, s.174.

³¹ İbn Mâce, IX, s.220; Buhârî, XII, s.334; Ebû Dâvûd, XIII, s.497-501; Tirmizî, II, s.176.

³² İbn Mâce, IX, s.296; Ebû Dâvûd, XIII, s.518; Tirmizî, II, s.178.

³³ İbn Mâce, IX, s.248; Ebû Dâvûd, XIII, s.497-498; Buhârî, XII, s.339; Tirmizî, II, s.178.

ve çekmek anlamlarına gelmektedir.³⁴ Günümüz tıbbında kupa terapisi olarak geçen bu yöntem, cilde çizikler atılıp akabinde kupa yardımı ile bir vakum oluşturularak kirli kanın dışarı atılmasını sağlamaktadır.

Hadisler vasıtasıyla edinilen bilgilere göre baş, boyun, sırt, kalça ve ayak bölgelerine hacamat uygulaması yapılmaktadır.³⁵ Omuz ve boyuna yapılan hacamatın yüz, çene ve gırtlakta oluşan rahatsızlıkları; kalçaya yapılan hacamatın ise kalça apseleri ile birlikte gut, fil hastalığı, uterus (rahim) ve mesane gazları ile basur memesi rahatsızlıklarına iyi geldiği belirtilir.³⁶ Bunların haricinde hafıza kaybına sebebiyet verebilme ihtimalinden dolayı alın, ense, bingıldak gibi bazı vücut bölümlerine hacamat tedavisinin yapılması sakıncalı görülmüştür.³⁷

Hacamat tedavisinin hangi zaman dilimlerinde yapılması gerektiği konusunda birtakım rivayetler bulunmaktadır. Bu konuda genelde ay takviminin esas alındığı görülür. Her ayın 17'nci, 19'uncu ve 21'inci günleri hacamat yapmak için en uygun vakitler kabul edilmektedir.

Yüzyıllar boyunca tıp tarihinde yer edinen ve günümüzde Humoral Patoloji Teorisi olarak adlandırılan anlayış İslâm Medeniyeti'nde Ahlât-ı Erbaa ismiyle karşımıza çıkmaktadır. Temelleri Antik Mısır'da atılmış, dünyada tıbbın babası olarak kabul gören Hipokrat tarafından geliştirmiştir. Antik Çağ ve Ortaçağ'da doğanın dengesini sağlayan Anasır-ı Erbaa (Dört Unsur) teorisi ateş, su, toprak ve hava elementlerinden oluşmaktadır. Bu teorinin insan vücudundaki karşılığı olan kan, balgam, sarı safra ve kara safranın oluşturduğu dengenin insan fizyolojisi ve psikolojisine etkisi olduğu düşünülmektedir.³⁸

Ahlât-ı Erbaa, İslâm tıbbının ilk dönemlerinde kabul gördüğü bilinmektedir. XIII. yüzyılda yaşamış ünlü hekim İbn Ebî Usaybia'nın yazdığı *Uyûnü'l-enbâ' fî tabakâti'l-etibbâ* adlı eserde biyografisi yer alan Hâris b. Kelede ile Sâsânî hükümdarı Enûşîrvân

---

³⁴ Abdullah Köşe, "Hacamat", *DİA*, XIV, İstanbul, 1996, s. 422.

³⁵ Rivayetler ışığında hacamat yapılan vücut bölümleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Büşra Yıldırım, *Hız Peygamber(sas) Döneminde Hacamat*, Siyer Yayınları, İstanbul, 2019, s. 53-71.

³⁶ İbn Sînâ, *el-Kânûn Fi't Tıbb*, I, çev. Esin Kâhya, AKMY, Ankara, 2017, s. 412.

³⁷ İbn Sînâ, *el-Kânûn*, I, s.411; Emin Dindar, Ümmühani Moroğlu, *Tıbbi Hacamat Anatomisi*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2018, s. 53.

³⁸ Ayşegül Demirhan Erdemir, "Ahlât-ı Erbaa", *DİA*, II, s. 24.

(531-579) arasındaki sohbette kara safranın tedavisi için sıcak ve yumuşak; sarı safranın tedavisi için soğuk ve yumuşak; balgam için sıcak ve kuru şeyler önerir iken kan için ise aşırı olduğu zaman alınması gerektiğini belirtmiştir.³⁹

Erken İslam devrindeki sağlık kuruluşları günümüzdeki hastane mantığından uzak olup, hastaların tedavileri daha çok seyyar çadırlarda, hasta olan kişinin veya hekimin evinde yapılmaktaydı. İslam dünyasında ilk seyyar hastanenin Hz. Muhammed devrinde oluşturulduğunu görmekteyiz. 5/627 yılında Müslümanlar ile Mekkeli Müşrikler arasında gerçekleşen Hendek Savaşı'nda geçen bir hadise İslam kaynaklarında kendine yer bulmuştur. Buna göre Müslümanların safında savaşan Sa'd b. Muâz, Mekkeli Müşrikler tarafından atılan ok nedeniyle kolundan yaralanmıştır. Onun durumunun ağır olduğunu öğrenen Hz. Muhammed ise Mescid-i Nebevî yakınlarında bir çadır kurdurarak S'ad'ın tedavi edilmesini sağlamıştır.⁴⁰ Kaynaklarda bahsedilen çadır, Eslem Kabilesi'nden Rûfeyde binti Sa'd el-Ensâriyye adlı bir hanım sahabeye aittir. Rûfeyde kendisini savaşlarda yaralanan veya hasta olan kişileri tedavi etmeye adanmış, bu yüzden hastaları tedavi ettiği çadıra da kaynaklarda "Rûfeyde'nin Çadırı" adı verilmiştir.

Hz. Muhammed devrinde yaşamış ve tıp ilmi üzerine çalışmış hekimler, Cahiliye döneminde çeşitli kabilelere mensup Araplar veya Hristiyan kökenli olup sonradan Müslümanlığı seçen kişilerden oluşmaktadır. İleriki dönemlere nazaran erken İslâmî periyotta tıp eğitimi veren kurumların bulunmamasından dolayı hekimler bu eğitim ve tecrübeyi o dönemin en büyük tıp merkezi olan İran'ın Cündişâpûr kentinde veya kendi çabaları ile edinmişlerdir.

Hâris b. Kelede (ö.13/634), kaynaklarda bu devrin en mühim şahıslardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Aslen Tâifli olan Hâris çeşitli ülkelere seyahat etmiş fakat tıp bilgisini İran'ın Cündişâpûr kentinde öğrenerek pratisyenlik zamanında hastalıklara ve

---

³⁹ İbn Ebî Usaybi'a, *Anecdotes and Antidotes: A Medieval Arabic History of Physicians*, çev. Emilie Savage Smith, Simon Swain, Bruce Inksetter, OUP, Oxford, 2020, s. 62.

⁴⁰ Ahmed İsâ, *Tarihü'l-Bimaristanat fi'l-İslâm*, Dârü'r-Raidi'l-Arabi, Beyrut, 1981, s. 9; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil Fi't-Târih*, II, çev. M. Beşir Eryarsoy, Bahar Yayınları, İstanbul, 1985, s. 173; Taberî, *Millîyetler ve Hükümdarlar Tarihi*, V, çev. Zakir Kadirî Ugan, Ahmet Temir, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992, s. 499; Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, I, Çağ Yayınları, İstanbul, 1986, s. 481.

bunların tedavilerine aşına olmaya başlamış, İran'da bulunduğu süre boyunca halkın güvenini kazanarak diğer hekimler arasında yetenekli bir kişi olarak kabul görmüştür.⁴¹ Hâris'in zamanla Hz. Muhammed'in de güvenini kazanarak onu ve ashabını bizzat tedavi ettiği bilinir. Hz. Muhammed, Veda Haccı sırasında göğüs ağrısı yaşayan Sa'd b. Ebi Vakkas'a bir hastalık yaşıyor olabileceğini ve Hâris b. Kelede'ye kendisini göstermesi gerektiğini söylediği bilinmektedir. Kendisine ait olduğu kabul edilen “*el-Muhavere fi't-tib*” adlı eserde Kisra Enûşîrvân ile diyalogunda günümüz tıbbında da geçerli olan bir takım tavsiyeler yer almaktadır.⁴²

2. Hulefâ-yı Râşîdîn ve Emevîler Devrinde Tıp

Hz. Muhammed'in 632 yılındaki vefatının akabinde İslâm Devleti'nin başına kimin geçeceği hususu bu dönemin en önemli tartışma konusu olarak karşımıza çıkmaktadır. Benû Saide Sakife'sinde alınan karar ile Hz. Ebû Bekir, ilk halife olarak seçilmiştir. Hulefâ-yı Râşîdîn devrinde yaşanan siyasî ve dini olaylar İslam tıbbının ilerleyişinde aksaklıklar meydana getirirse de bu dönemin en büyük gelişmelerinden biri olan *Kur'ân-ı Kerîm*'in mushaf haline getirilmesi ayetlerin daha rahat yorumlanmasına ve konumuz ile alakalı hükümlerin âlimler tarafından kolayca incelenmesine olanak sağlamıştır. Erken dönem İslam tıbbının oluşmasına vesile olan eski Yunan ve Hint tıbbı bu devirde de etkisini sürdürmekte olup Hz. Muhammed devrinde yaşayan ve sağlık hizmetini yürüten hekimlerin icraatlarını görmek mümkündür. Erken İslâm devrinin önemli tıp merkezinden olan Cündîşâpûr, Hz. Ömer zamanında barış yoluyla fethedilmiş, burada yürütülen bilimsel faaliyetler desteklenerek yetişen hekimleri himaye etmişlerdir.⁴³

Hulefâ-yı Râşîdîn döneminde yaşanan ve İslâm tarihinde görülen ilk büyük sağlık hadisesi, Hz. Ömer'in halifeliği zamanında 18/639 yılında, günümüzde Filistin topraklarına bağlı olan Amvâs şehrinde ortaya çıkan bir veba salgınıdır. Bu hastalık

---

⁴¹ İbn Ebî Usaybia, *History of Physicians*, s.58.

⁴² Ağırakça, *İslâm Tıp Tarihi*, s.77.

⁴³ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, II, s.505; İrfan Aycan, *Emeviler Dönemi Bilim Kültür ve Sanat Hayatı*, Otto Yayınları, Ankara, 2017, s. 73.

ilk olarak Amvâs kentinde görüldüğü için şehrin ismiyle anılmasına karşın bazı kaynaklarda *Bilâdu’ş-Şâm Vebası* olarak da geçmektedir.⁴⁴

Amvâs Vebası’ndan çok kısa bir süre önce yaşanan, kaynaklarda “Remâde Yılı”⁴⁵ olarak geçen devirde büyük kuraklık ve kıtlık yaşanması hastalığın sebebi olarak düşünülmektedir.

Yaşanan felaketin haberini alan Hz. Ömer bölgenin valisi olan Ebû Ubeyde b. Cerrâh’ı bölgeden çıkarabilmek için mektuplar gönderse de vali, halifenin bu isteğini reddetmiştir. Ebû Ubeyde’nin Müslümanlara “Bu hastalık Rabbin rahmeti, Peygamberimizin duası ve sahabelerin ölüm sebebi” deyişi, hastalığın Allah’tan geldiğinin inancı ile ölmeyi bile göze aldığını göstermektedir. Hz. Ömer’in salgın karşısındaki önlemlerinden birisi karantina yöntemi olmuştur. Yapılan karantina, günümüz koşullarından farklı olup sağlıklı olanları Medine’ye yerleştirmek suretiyle yapılmıştır.⁴⁶ Irak ve Suriye’ye kadar yayılan salgın 25 ila 30.000 kişinin hayatını kaybetmesine sebep olmuştur. Bunlar arasında İslam Devleti için görev alan kişiler de görülmektedir. Hz. Muhammed’e ait olduğu bilinen pek çok hadisin ravîsi Ebû Mâlik el-Eş’arî, Ümeyye oğullarından Yezîd b. Ebî Süfyân, döneminin önemli fıkıh âlimi Muâz b. Cebel, İslâmiyet’in ilk dönemlerinde Hz. Muhammed’e muhalif olup daha sonraları İslâmiyet’i kabul eden Hâris b. Hişâm ve Süheyl b. Amr gibi mühim kişiler de hastalıktan dolayı vefat edenler arasındadır.⁴⁷

Tıp dünyasında İslâm Medeniyeti’nin etkisi Emevîler devrinden itibaren görülmeye başlanmıştır. Hanedanın oluşturduğu siyasî otorite nedeniyle diğer alanlarda olduğu gibi tıp alanında da büyük bir özen ve çalışma imkânı sağlanmıştır. Halifeler ve devlet yöneticileri, çoğunlukla gayrimüslim olan hekimleri himaye ederek çeşitli dillerde yazılan tıp eserlerinin Arapçaya tercüme edilmesi hususunda isteklerde bulunmuştur. İslâm tıp tarihinin ilk büyük gelişmesi olan ilk hastanenin de yine bu devirde kurulduğu görülür.

---

⁴⁴ İlyas Uçar, *Orta Çağ Kara Belası Amvâs Vebası*, Siyer Yayınları, İstanbul, 2020, s. 61.

⁴⁵ İbnü’l Esîr, *el-Kâmil*, II, s. 507.

⁴⁶ İbnü’l Esîr, *el-Kâmil*, II, s. 510-511.

⁴⁷ İslam Devleti’nin çeşitli kademelerinde rol alan ve Amvâs Vebası’nda hayatını kaybeden diğer kişiler için bkz. İlyas Uçar, *Amvâs Vebası*, s. 70-71.

İslâm dünyasında hastaneleri ifade etmek üzere bîmâristan, mâristan ve dârüşşifâ, tımarhane gibi çeşitli terimler kullanılmıştır. Erken İslâm devrinde karşımıza çıkan bîmâristan kavramı hasta anlamına gelen Farsça *bîmar* (بیمار) kelimesinden gelmektedir.

Bu isimle zikredilmesinin temelinde Cündişâpûr'da kurulan ve erken dönem İslam hekimlerinin yetiştiği hastanedir. Tımarhane ise eski dönemlerde bîmâristanın halk arasında kullanılan bir adı olsa da yıllar içerisinde zamanla sadece akıl hastalarının tedavi olduğu bir kurum haline gelmiştir.⁴⁸ İslâm tarihi boyunca çeşitli bölgelerde karşımıza çıkan bîmâristanlar, hastaların tedavilerinin yapılması ile birlikte tabip yetiştiren bir okul olarak da faaliyet göstermiştir. Buralarda verilen eğitimler modern dönemde tıp fakültelerinin kurulmasında büyük rol oynamıştır. İslâm dünyasındaki ilk bîmâristan, 707 yılında Halife Velîd b. Abdülmelik tarafından Dımaşk'ta kurulmuştur. Cüzzamlı ve görme engelli hastaları himaye eden bu hastane Ali Haydar Bayat tarafından Bizans devrinde oluşturulan ve *nosocomium* adı verilen kurumlara benzetilirken⁴⁹ Aydın Sayılı, *The Emergence of the Prototype of the Modern Hospital In Islam* adlı makalesinde Bizans hastanelerine nazaran daha kompleks bir yapıda olduğunu ve profesyonel hizmet sağladığını belirtmektedir. Ayrıca Sayılı, hastanedeki tecrit uygulamasının temelinde Hz. Muhammed'in sözleri ve tavsiyelerinin büyük rol oynadığını ifade etmektedir.⁵⁰

Emevîler kurulduğu dönemden itibaren çoğunluğu Hristiyan ve Yahudi olan çeşitli hekimleri himaye etmişlerdir. Yine Emevîlerin son döneminde faaliyet gösteren hekimlerin Abbâsî devrinde de hizmet ettiği görülmektedir. Bu dönemde tababet mesleğini icra eden kişiler arasında göz hastalıkları üzerine tecrübelere sahip Benû Avd kabilesinden Zeyneb et-Tabiba; Muaviye'nin özel tabibi ve zehirler konusunda uzmanlaşan İbn Asâl; yine Muaviye döneminde hizmet veren ve Abdülmelik b. Mervan devri sonrasına kadar yaşayan Ebu'l-Hakem ed-Dımaşkî; bir dönem

---

⁴⁸ Sadeq Sajjâdî, "Bîmârestân", *Encyclopaedia Iranica*, vol. IV, fasc. III, Routledge and Kegan Paul, London, 1990, s. 257; Arslan Terzioğlu, "Bîmâristan", *DİA*, VI, , İstanbul, 1992, s. 163; Levent Öztürk, *İslâm Dünyasında Hastaneler*, Siyer Yayınları, İstanbul, 2018, s.83.

⁴⁹ Ali Haydar Bayat, *İslam Tıp Tarihi*, Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, İstanbul, 2010, s. 209.

⁵⁰ Aydın Sayılı, "The Emergence of the Prototype of the Modern Hospital In Islam", *Belleten*, XLIV, Sayı 174, TTK, Ankara, 1980, s. 280-281.

Emevîlerin hizmetinde olup akabinde Abbâsî halifesi Hârûnürreşîd'in takdirini kazanmış, tıp ve zooloji hakkında bilgiler içeren *er-Risaletu'l-Haruniyye* adlı eserin yazarı İsa b. Hakem ed-Dımaşkî; İskenderiyeli Papaz Ahron'un *Pandects* adlı eserini Arapça'ya tercüme eden Mâserceveyh el-Basrî; Irak Valisi Haccâc b. Yûsuf es-Sekafi'nin sık sık tedavi için başvurduğu Teyâzûk bulunmaktadır.⁵¹

Ayrıca burada Emevî hanedanının da mensubu olan Hâlid b. Yezid'den de bahsetmek gerekmektedir. Kendisinin doğum tarihi net olmamakla birlikte araştırmalarda 41-48/661-668 yılları arasında doğduğu tahmin edilmektedir. Ağabeyi II. Muaviye veliaht tayin etmeden vefat edince Câbiye'de yapılan toplantıda Hâlid kendini hilafet adayı olarak gösterse de yeni halife Mervân b. Hakem olmuştu. Sonrasında yeni halife, Hâlid'e veliahtlık vaadinde bulunup bununla birlikte Yezid b. Muaviye'nin eşi yani Hâlid'in annesi ile evlense de bu vaadini gerçekleştirilerek kendisinden sonra oğlu Abdülmelik'in devleti yönetmesine karar vermişti.⁵²

Hilafetten ümidi kesilen Hâlid kendini bilime adanmış, Mısır ve Suriye'de yaşayan âlimler ile iletişime geçip Yunanca ve Kıptça eserlerin Arapçaya tercüme edilmesini isteyerek İslâm ilim tarihinde ilk tercüme faaliyetlerinin başlamasına vesile olmuştur.⁵³ Ona neden tıp ve kimya alanında çalıştığı sorulduğunda hilafet görevini çok istese de kendisine nasip olmadığını bundan sonra kendi ve Müslümanların yararı için bu alanda çalışmak istediğini belirtmiştir.⁵⁴ Hanedan üyesi olmasının verdiği prestij ile âlimlere ve eserlere rahatça ulaşmış, yaptığı çalışmalar kendisinin Araplar tarafından kimyanın babası şeklinde adlandırılmasına vesile olmuştur.⁵⁵ 704 yılında vefat eden Hâlid b. Yezid'in *Kitâbu Firdevsi'l Hikme, Risale fi'l Kimya (Risâletu Maryânos), Kitâbü'l-Harârât, Kitâbü's-Sahîfeti'l-Kebîr, Kitâbü's-Sahîfeti's-Sağîr, Kitâbü'l-Vasıyye ilâ İbnihî fi's-San'a*⁵⁶ adlı eserleri bulunmaktadır.

---

⁵¹ Emevîler devrinde çalışan hekimler hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ağırakça, *İslâm Tıp Tarihi*, s.85-89.

⁵² Muhammed Abdülkâdir Hureysât, "Hâlid b. Yezîd b. Muâviye", *DİA*, XV, s.292-293.

⁵³ Muhammed b. İshak en-Nedîm, *el-Fihrist*, çev. Ramazan Şeşen, TYEKB, İstanbul, 2019, s. 786.

⁵⁴ en-Nedîm, *el-Fihrist*, s.1100; Ağırakça, *İslâm Tıp Tarihi*, s.87.

⁵⁵ Ebû Reyhan el-Birûnî, *el-Âsârü'l-Bâkiye*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2011, s.319

⁵⁶ Hureysât, "Hâlid b. Yezîd b. Muâviye", s.93; Ağırakça, *İslâm Tıp Tarihi*, s.88; en-Nedîm, *el-Fihrist*, s.1102.

3. Abbâsîler Devrinde Tıp

İslâm tıp dünyasının altın çağı şüphesiz ki Abbâsîler devrinde yaşanmıştır. İlim ve kültür camiası için önemli bir mekân olan Beytü'l-Hikme'nin kuruluşu, Hâlid b. Yezîd devrinde başlayan tercüme faaliyetlerinin Beytü'l-Hikme bünyesinde hız kazanması ve tıp merkezlerinin sayısındaki artış, hanedanın tıp ilmine kattığı değerleri gösterir.

Abbâsîler, iktidarlarının ilk yıllarında meydana gelen siyasî karmaşayı toparlamak ve hakimiyetlerini tesis etmek amacı ile verdikleri çaba onların bilimsel anlamda gelişmesini sekteye uğratmıştır. Fakat yaşanan bu duruma rağmen dönemin ikinci halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr'un Medînetü's-selâm olarak adlandırdığı Bağdat şehrini inşa ettirmesi ilim ve kültür dünyasının bu bölgeye yönlendirilmesinin ilk adımı olmuştur. Cündîşâpûr ekolleri benimsenerek temelleri el-Mansûr devrinde atılan ve el-Me'mûn devrinde büyük bir yapı haline gelen Beytü'l-Hikme'nin varlığı Bağdat şehrini artık bilim merkezi olmasını sağlamış, çeşitli coğrafyalardan bu bölgeye göç eden hekimlerin birbirleri ile olan münasebetleri tıp ilminin zirveye çıkarmıştır.

Bu gelişimlerin yaşanmasında halifelerin ve diğer devlet yöneticilerinin etkisi çok büyüktür. Beşinci Abbâsî halifesi Hârûnürreşîd, Ankara ve Amuriye başta olmak üzere diğer Bizans topraklarında yaptığı savaşların sonucunda elde ettiği tıp eserlerini Bağdat'a göndererek özel tabibi Yuhannâ b. Mâseveyh'e tercüme etmesi için emir vermiştir.⁵⁷ Yedinci halife el-Me'mûn ise rivayetlere göre bir gün rüyasında Aristo'yu görmesinin etkisi ile Bizans imparatoru Theophilos ile mektuplaşarak Yunanca eserler talep etmiştir. Haccac b. Matar, İbnu'l-Bıtrik ve Beytü'l-Hikme başkanı Selm'in bulunduğu bir heyet Rum ülkesine hareket edip eserleri alarak tercüme faaliyetlerini hızlandırmıştır.⁵⁸

Bu dönemde tercümelerin yanı sıra tıp eğitiminin verilmesi büyük bir öneme sahipti. Abbâsîler devrinde kurulan hastaneler tedavi merkezi olmasının yanı sıra ileride hekim olmak isteyen kişilerin eğitim aldıkları bir kurum olarak da karşımıza çıkar. Öğrenciler bu eğitimin ardından bugünkü tezlere benzer bir eser yazarak mezun olurdu. Eğitimlerini başarı ile tamamlayan ve diğer bölgelerden gelen hekimlerin hanedanlık

⁵⁷ Zeydân, *İslâm Uygarlığı Tarihi*, II, 72; Ağırakça, *İslâm Tıp Tarihi*, 105; Nahide Bozkurt, "Hârûnürreşîd", *DİA*, XVI, İstanbul, 1997, s.261;

⁵⁸ en-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 788-790; Zeydân, *İslâm Uygarlığı Tarihi*, II, s.77.

bünyesinde çalışması için ayrıca sınava tâbi tutulurdu. Bu imtihan bir kereliğine sınırlı olmayıp, yılın belli dönemlerinde hekimlere uygulanmaktadır. ⁵⁹

Abbâsîler devrinde halifeler dışında pek çok şahsın tıbbın gelişimi için maddî ve manevî destek verdikleri görülmektedir. Bunlardan birisi Benû Musa olarak adlandırılan Musa b. Şakir'in oğulları Muhammed, Ahmed ve Hasan'dır. Halife tarafından şerefendirilip tabiplere maddî destek sağlayan kişiler olsa da babaları Musa gençliğinde hırsızlık ve eşkıyalık yapan biri olarak bilinmektedir. Benû Musa yüksek meblağlar harcayarak Huneyn b. İshâk'ı Rum ülkesine göndererek başta tıp olmak üzere felsefe, geometri, mûsiki alanlarında çeşitli eserlerin Abbâsî topraklarına gelmesini sağladı. ⁶⁰

Bu şahıslar haricinde ilme destekleri bulunan bir diğer grup ise Abbasîler döneminde başta vezirlik olmak üzere devletin pek çok makamında görev almış Bermekî ailesidir. Kökenlerine bakıldığında öncesinde Budist bir inanç benimsedikleri ve Belh'te Nevbahâr adlı Budist tapınağında rahiplik görevi üstleniyorlardı. Bermekîler'den Hâlid'in İslâmiyet'e geçmesi ve nihayetinde Abbâsîler bünyesinde Divânü'l-Harâc görevine getirilmesi adlarını duyurmalarına sebep olmuştur. Ailenin şöhretini arttıracak kişi ise Hâlid'in oğlu Yahyâ'dır. Kendisinin Halife Hârûnürreşîd tarafından vezirliğe tayin edilmesi maddî manevî bir servet yaşamalarına ve yıllar içerisinde devletin karşısında büyük bir siyasî rakip olarak çıkmalarına sebep olmuştur. Yaşanan bu rekabetin sonunda Halife Hârûnürreşîd kendi oğulları el-Emîn ve el-Me'mûn ile hacca giderken yanlarına Yahyâ b. Hâlid'i ve Mısır ve Horasan valiliğinde görev yapmış olan oğulları Ca'fer ve Fazl b. Yahyâ'yı da yanına almıştır. Hac yolundan dönerken ani bir kararla halife ailenin bertaraf edilmesine karar vermiştir. Ca'fer b. Yahyâ'nın idamına, Yahyâ ve diğer oğlu Fazl'ın gözaltına alınmasına karar verilerek ailenin tüm mallarına el konulmuştur. ⁶¹

---

⁵⁹ Taner Yıldırım-Ahmet Altungök, "Abbasiler Döneminde İslam Tıbbı ve Toplum Sağlığı", *FÜSBD*, XXV, Sayı 2, Elâzığ, 2015, s. 275.

⁶⁰ en-Nedîm, *el-Fihrist*, s.790; Zeydân, *İslâm Uygarlığı Tarihi*, II, s.89

⁶¹ Bermekî ailesinin siyasî faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Bermekîler", *DİA*, V, İstanbul, 1992, s. 517-520.

Bermekîler'in ilim ve kültürel alanda yaptıkları katkılar yaşanan siyasî karmaşaya rağmen bahsedilmesi gereken önemli bir husustur. Öyle ki Cündişâpûr Akademisi'ndeki Süryanî, Hint ve Nabatî kökenli alimleri Bağdat'a getirerek tercüme faaliyetlerine büyük katkıda bulunmuşlardır. Bir diğer önemli faaliyet ise Yahyâ b. Hâlid'in iktidar olduğu dönemde bir hastane kurdurmasıdır. Ailenin ani bir kararla görevden alınması dolayısıyla hastanenin tam kuruluş tarihi belli olmamakla birlikte konununun Bağdat'ta olduğu düşünülmektedir.⁶²

Fazl b. Yahyâ, Horasan valiliği sırasında Semerkant'ta gördüğü kâğıt fabrikasından esinlenerek 178/794-95 yılında Bağdat'ta bir kâğıt fabrikası kurması bu dönemde yapılacak tercüme ve istinsahların hızını arttıracak bir gelişmeydi.

Abbâsîler devrinde yapılan tıp tercümelerinin büyük bir çoğunluğunu Antik dönemin iki büyük hekimi olan Hippocrates ve Galenos'un eserleri oluşturmaktadır.

Hippocrates'in Arapça'ya tercüme edilen bazı eserleri:

Eser Adı	Tercüman
<i>Kitâbu ahd-i Hipokrat</i>	Hubeyş b. İsâ
<i>Kitâbu'l-Füsul</i>	Huneyn b. İshâk
<i>Kitâbu'l-Kesr</i>	Huneyn b. İshâk
<i>Kitâbu Tekaddimetü'l-Ma'rife</i>	Huneyn b. İshâk ve İsâ b. Yahyâ
<i>Kitâbu'l-emrâzi'l hâdde</i>	İsâ b. Yahyâ
<i>Kitâbu Simya</i>	İsâ b. Yahyâ
<i>Kitâbu'l Ahlât</i>	İsâ b. Yahyâ
<i>Kitâbu Kâtityun</i>	Huneyn b. İshâk
<i>Kitâbu'l-Mâ ve'l-Havâ</i>	Hubeyş b. İsâ ve Huneyn b. İshâk
<i>Kitâbu Tabiatü'l-İnsân</i>	Hubeyş b. İsâ ve Huneyn b. İshâk

⁶² Sayılı, "The Emergence", s.282.

Galenos'un Arapça'ya tercüme edilen bazı eserleri:

Eser Adı	Tercüman
<i>et-Teşhîru'l-Kebîr</i>	Hubeyş el Â'sam
<i>İlm-i Hipokrat bi't teşrih</i>	Hubeyş el Â'sam
<i>el-Hâcetü ile'n-nabz</i>	Hubeyş el Â'sam
<i>Hasebü'l Beden</i>	Hubeyş el Â'sam
<i>Terkîbü'l-Edviye</i>	Hubeyş el Â'sam
<i>er-Riyadâ bi'l-Kurreti's-sagîra</i>	Hubeyş el Â'sam
<i>er-Riyadâ bi'l-Kurreti'l-kebira</i>	Hubeyş el Â'sam
<i>el-Hissu Alâ Ta'limi't-tıbb</i>	Hubeyş el Â'sam
<i>İlelü's-savt</i>	Huneyn b. İshâk
<i>Ridâetü'n-nefs</i>	Huneyn b. İshâk
<i>Hareketü'l-mechûle</i>	Huneyn b. İshâk
<i>ez-zübül</i>	Huneyn b. İshâk
<i>Hipokrat fi emrâdi'l-hâdde</i>	Huneyn b. İshâk
<i>et-Tabîb ve'l-feylesof</i>	Huneyn b. İshâk
<i>Kitabu Hipokrat es-Sihhiye</i>	Huneyn b. İshâk
<i>Kitâbu'l-Firak</i>	Huneyn b. İshâk

Bu dönemde gerek halifenin bizzat emri doğrultusunda gerekse de diğer devlet yöneticileri veya hekimler vasıtasıyla hastaneler inşa edilmiştir. Araştırmalarda hilafetin merkezi Bağdat ağırlıklı olmak üzere Mısır, Mekke, Medine, Meyyafarîkîn gibi İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinde kurulan bu hastanelerin tam olarak hangi yıllarda kurulduğu belli olmamakla birlikte sağlık kurumlarının oluşmasına vesile olan kişilerin Abbâsî döneminde yaşadığı görülmektedir. Bu devirde Abbâsîler haricinde X. yüzyılda Sünnî hilafetin karşısına Şîî inancı benimseyen büyük bir güç olarak ortaya çıkan Büveyhîler de sağlık alanında çalışmalarda bulunmuştur. Bu hanedanın önemli üyelerinden biri olan Adudüddевle tıp ilmine duyduğu ilgi ve çalışmaları ile

bilinmektedir. Kendisi Bağdat'a bir hastane inşa etme emri verdi ve gerekli tüm tıbbi malzemeleri de tedarik ettirmiştir. ⁶³

Hastanenin Adı	Kurulduğu Yer	Kurucusu
Sâ'idî (Reşîd / Kebîr)	Bağdat	Hârûn er-Reşîd ve Cebrail b. Buhtîşû
Bermekî	Bağdat	Yahyâ b. Hâlid
Meğâfir (Meâfir)	Mısır	Feth b. Hakan ⁶⁴
Bedir	Bağdat	Bedir el-Mu'tazidî ⁶⁵
Harbiye	Bağdat	Ali b. İsâ
?	Mekke ve Medine	Saîd b. Ya'kub ed-Dımaşkî
Seyyide	Bağdat	Seyyide Şağab Hatun ⁶⁶
Muktedirî	Bâbü'ş-Şam Mahallesi, Bağdat	el-Muktedir-Billâh ve Sinân b. Sâbit
Bâbü Muhavvel	Bâbümuhavvel Mahallesi, Bağdat	? ⁶⁷
İbnü'l-Furât	Derbülmuftadal Mahallesi, Bağdat	İbnü'l-Furât el-Âkûlî ⁶⁸

⁶³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 27.

⁶⁴ Fergana kökenli olduğu bilinen ve asıl adı Ebû Muhammed el-Feth b. Hâkân Urtûc olan bu şahıs Halife el-Mütevekkil devrinde komutanlık yapmıştır. Sayılı, "The Emergence", 284; Hakkı Dursun Yıldız, "Feth b. Hâkân el-Fârisî", *DİA*, XII, İstanbul, 1995, 452.

⁶⁵ Bedir el-Mu'tazidî, halife Mu'tazid-Billâh ve oğlu Müktefî-Billâh devrinin önemli komutanlarından biridir. Öztürk, *Hastaneler*, 138.

⁶⁶ Halife Muktedir-Billâh'ın annesi olan Seyyide Hatun, Türk asıllı bir hanımdır.

⁶⁷ Öztürk, *Hastaneler*, s. 155. Bu kurumun kim tarafından yaptırıldığı belli olmamakla birlikte kayıtlarda Halife Kâim-Biemrillah devrinde hatta daha öncesinde de bu hastanenin varlığından söz edilir.

⁶⁸ Nehrevan asıllı olan ve kayıtlarda vefatı 312/924 şeklinde geçen İbnü'l Furât, Halife el-Muktedir-Billah devrinde üç dönem vezirlik yapmıştır. Abdülkerim Özeydın "İbnü'l Furât el-Âkûlî", *DİA*, XXI, İstanbul, 2001, 46.

Emîr Beckem	Bağdat	Emîr Beckem ⁶⁹ Sinân b. Sâbit.
Fârikî	Meyyâfârikîn	Nasrû'd-devle Ahmed b. Mervân ⁷⁰
Muizzuddevle Ahmed İbn Büveyh	Habsulcedid Mahallesi, Bağdat	Muizzuddevle Ahmed İbn Büveyh
el-Adudî	Bağdat	Adudüdevle el- Büveyhî

Abbâsî devrinde hizmette bulunan hekimler, çeşitli dillerden Arapça'ya tercüme ettikleri eserler ve tıp alanındaki uygulamaları ile adından söz ettirmektedir. Çoğunluğu Süryanî kökenli olup eserlerin Arapça'ya kazandırılmasında katkı sağlamışlardır. Bahsi geçenlerin dışında aynı dönem içinde Irak ve el-Cezîre bölgesinde yaşayıp başkent Bağdat ile hilafetin çeşitli şehirlerinde hizmetlerde bulunmuş değerli hekimler de bulunmaktadır.

Bu dönemin tıbbın altın çağ olarak adlandırılmasının temelinde Cündişâpûr kültürünü benimseyen Buhtîşû Ailesi bulunmaktadır. Süryanice ve Yunancadan Arapçaya çeşitli çeviriler yapan Curcis b. Cebrail, Huneyn b. İshâk tarafından Arapça'ya çevrilen “*el-Künnaş*” adlı eserin müellifi olarak da bilinmektedir.⁷¹

Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr tarafından davet edilen Curcis'in oğlu Buhtîşû en şöhretli zamanlarını Halife Hârûnürreşîd devrinde yaşasa da Bağdat'a ilk gelişi Mûsâ el-Hâdî'nin rahatsızlanması sebebi ile oldu fakat kendisi Bağdat'a vardığında halife vefat etti. Yahyâ b. Bermekî'nin tavsiyeleri üzerine Buhtîşû, Bağdat Hastanesi'nin baş tabibi tayin edildi. Buhtîşû b. Curcis'in *el-Künnaşu'l Muhtasar* ve kendisi gibi hekim olan oğlu Cebrail'e attığı, tıbbi nasihatler içeren *et-Tezkire* adlı eserleri bulunmaktadır.⁷²

⁶⁹ Türk asıllı olan Emîr Beckem, Büveyhîler'in Bağdat hakimiyeti öncesinde Halife Râzî-Billâh tarafından emîrî'l-ümerâlık görevine getirilmiştir. Hakkı Dursun Yıldız, “Beckem”, *DİA*, V, İstanbul, 1992, s.277-278.

⁷⁰ Âmid ve çevresinde hüküm süren Mervânîlerden Ahmed b. Mervân, Abbâsî Halifesi Kâdir-Billâh tarafından emîrîliği kabul edilerek Nasrüddevle unvanı almıştır. Abdurrahim Tufantoz, “Nasrüddevle”, *DİA*, XXXII, İstanbul, 2006, s.425.

⁷¹ İbn Ebî Usaybi'a, *History of Physicians*, s.74.

⁷² İbn Ebî Usaybi'a, *History of Physicians*, s.77.

İbn Ebî Usaybi'a'nın yorumuna göre tıp ilminde son derece yetenekli olan bir diğer aile üyesi Cebrail b. Buhtîşû'nun tıp tarihinde ilk kez adından söz ettirmesi 175/791-792 yılında Ca'fer b. Yahyâ b. Hâlid b. Bermek'in rahatsızlanması sebebi ile babasının onu Bermekîler'e tavsiye etmesi ile oldu. Hârûnürreşîd devrinde bir cariye'nin kolları kaskatı kesildiği vakit kendisini tedavi eden Cebrail, Halifenin güvenini kazanarak sarayın başhekimliğine getirilmiştir. 212/827 yılında vefat eden Cebrail b. Buhtîşû'nun halife el-Me'mûn'a yiyecek ve içecekler üzerine yazdığı *ile'l-Me'mun fîl-mat'am ve'l meşreb* başta olmak üzere *Muhtasar fî't-tıb* ve *Kitâb fîl-bah* gibi eserleri bulunmaktadır.⁷³

Abbâsîler bünyesinde oldukça başarılı bir kariyere sahip olan Cebrail'in oğlu Buhtîşû elde ettiği prestij ile sarayın baş tabibi olmuştur. Huneyn b. İshâk'a, Galenos'un eserlerini çevirmesi için maddi destek verdiği bilinen Buhtîşû b. Cebrail'in hacamat konusunu içeren ve soru cevap formatında kaleme alınan *Kitâbu'l-Hacama* adlı eseri bulunmaktadır.⁷⁴

Selefleri gibi yetenekli bir hekim olan Cebrail b. Ubeydullah b. Buhtîşû Bağdat'ta yaşadığı süre boyunca dönemin hekimlerden tıp eğitimi almış, Adudî Hastanesi'nde belirli aralıklarla dersler vermiştir. Aduddüdevle'nin Bağdat'a girişi Cebrail için büyük bir meslek deneyimine vesile oldu. Nitekim davet üzerine yaptığı tedavi ile takdir kazanarak Büveyhîler'in baş tabibi oldu hem de Bağdat'ta kurulan hastanede çalışarak o dönemde görev yapan hekimlerden daha fazla gelir sağladı. Çeşitli hükümdarların davetleri üzerine Rey, Dımaşk, Kudüs, Şiraz gibi bölgelere giden Cebrail bu deneyimleri ışığında pek çok eser kaleme aldı. Kendisinin soru cevap şekilde kaleme alınan *el-Kâfi (el-Künnâşü'l-Kebîr)*, Büveyhî veziri Sahib b. Abbad'a atfettiği *el-Künnâşu's-sağîr* ve *Afdali istiksâli'l beden*, göz hastalıkları hakkında bilgiler içeren *Fi'asâbi'l-'ayn* adlı eserleri bulunmaktadır.⁷⁵

Buhtîşû ailesinin kaynaklarda bahsedilen son temsilcisi Ubeydullah b. Cebrail, Ebu Said adı ile de bilinmektedir. Meyyâfârikîn'de yetişen Ubeydullah, derin tıp bilgisinin yanı sıra Hristiyan mezhepleri konusunda da kapsamlı bilgiye sahiptir. Hayatı

⁷³ İbn Ebî Usaybi'a, *History of Physicians*, s.79.

⁷⁴ İbn Ebî Usaybi'a, *History of Physicians*, s.84.

⁷⁵ İbn Ebî Usaybi'a, *History of Physicians*, s.90; Ağrakça, *İslâm Tıp Tarihi*, s.103.

hakkında ayrıntılı bilgi bulunmayan ve ölüm tarihinin Hicret'in 450'li yılları (1058-1066) olduğu düşünülen Ubeydullah b. Cebrail'in İbn Ebî Usaybi'a vasıtası ile pek çok eserin müellifi olduğu anlaşılmaktadır. Kendisinden önce yaşayan hekimler hakkında bilgiler verdiği *Menâkibü'l-etibbâ*, cinsel konuları ele aldığı *Kitâbu'l-Tevâsül ile hıfzi't-tenâsül* ve insanın sağlığını korumasında taharetin önemli olduğunu vurguladığı *Fi't-Taharati ve vucûbiha* adlı eserleri örnek olarak verilebilir.⁷⁶

Abbâsîler devrinde Buhtîşû ailesi ile dışında halifelerin saray hekimliğini yapıp ünlü tıp eserlerinin tercümeleri ile uğraşan Süryanî hekimlerin başında Yuhannâ b. Mâseveyh gelir. Tam adı Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Mâseveyh olan ve Avrupa'da Johannes Damascenus adıyla bilinen bu değerli hekimin doğum tarihi belli olmayıp Bağdat doğumlu olması ihtimaller dahilindedir. Kendisi halifelerden el-Me'mûn, el-Mu'tasım Billâh, el-Vâsık ve Mütevekkil'in özel tabipliğini yapmıştır. Yuhannâ aynı zamanda Halife el-Mu'tasım-Billâh'a gönderilen bir maymuna otopsi yapıp elde ettiği sonuçları kaleme alması dönemin en büyük tıbbi gelişmelerden biri olarak görülür fakat Yuhannâ'nın bu eseri maalesef günümüze kadar ulaşmamıştır. H. 243 / M. 857 yılında Sâmerîâ'da vefat eden Yuhannâ b. Mâseveyh, *Nevâdirü't-tıb*, *Kitâbü'l-Ezmine*, *Kitâbü Cevâhiri't-tıbbi'l-müfredede*, *Kitâbü Mâ'i's-şâ'ir*, *Makâletü Yahyâ b. Mâseveyh fi'l-cenîn ve kevnihî fi'r-rahm*, *Daglü'l-ayn*, *Kitâbü'l-İshâl* adlı eserlerin müellifidir.⁷⁷

Tıp ve felsefe alanında en büyük eserlerin tercümesinde rol oynayan ve aynı zamanda şairliği ile de bilinen Huneyn b. İshâk 810 yılında Hîre'de dünyaya geldi. Hayatı boyunca Arapçasını geliştirmek ve Grekçeyi öğrenmek için büyük çabalar sarf etti. Cebrail b. Buhtîşû'nun tavsiyesi üzerine Beytül'l-Hikme bünyesinde tercümanlığa başlayan Huneyn b. İshâk hem halifeye hem de Benû Musa için Grekçeden Arapçaya eserler çeviriler yaptı. 6 Safer 260 / 29 Kasım 873 yılında vefat eden Huneyn b. İshâk'ın tercüme ettiği bazı eserleri yukarıda zikretmekle birlikte kendisinin kaleme aldığı kitaplardan bazıları *Kitâbü Ahkâmi'l-İ'râb alâ Mezâhibi'l-Yûnâniyyîn*, *Kitâbü'l-*

⁷⁶ İbn Ebî Usaybi'a, *History of Physicians*, s.91; Ağırakça, *İslam Tıp Tarihi*, s.104.

⁷⁷ İbn Ebî Usaybi'a, *History of Physicians*, s.105; en-Nedîm, *el-Fihrist*, s.934; M. Cüneyt Kaya, "Yuhannâ b. Mâseveyh", *DİA*, XLIII, İstanbul, 2013, s.582.

Mesâil fi't-Tıbb, Kitâbü İlâci'l-'Ayn, Kitâbü't-Tiryâk ve Kitâbü Ma'rifeti Evcâ'i'l-Me'ideve İlâcihâ şeklinde örnek verilebilir.⁷⁸

Bu devirde çeşitli hizmetlerde bulunmuş Arap kökenli hekimlerin hayatları ve çalışmaları ile ilgili ilk olarak Ya'kûb b. İshâk el-Kindî'den özellikle bahsetmek gerekir. el-Kindî'nin soyu Kahtân kabilesinden gelmektedir. Abbâsî halifelerinden el-Me'mûn, el-Mu'tasım-Billâh ve el-Vâsık-Billâh'tan aldığı destek ile felsefe başta olmak üzere tıp, astronomi, mûsiki, mantık ve geometri gibi farklı alanlarda tercümelemler yaptı. Felsefe üzerine yoğunlaşmasından dolayı ilim dünyasında Feylesofü'l-Arab olarak tanınmaktadır.⁷⁹ Kendisi tıp alanında neşrettiği "*Kitâbü'l-Edviyeti'l-mümtehan, Risâle fi'l-bah, Risâle fi tıbbi'l-İbrukâti, Risâle ile'l-Me'mûn fi illeti'lma'lûl, Risâle fi illeti'l-cüzâm ve eşfiyetihi, Risâle fi a'râdi'l-hâdiseti mine'l-balğam ve Aksâmu'l-hummiyat* eserler örnek olarak verilebilir.⁸⁰

Abbâsîler devrinde Buhtîşû sülalesinden sonra Sâbit b. Kurre ve oğlu Sinân şüphesiz ki hekimlik alanında kendini tanıtan iki mühim kişi olmuştur. 835 yılında Harran'da dünyaya gelen Sâbit b. Kurre, Sabiî kökenliler içerisinde Bağdat merkezli hilafette en yüksek rütbede göreve ulaşan ilk kişi olarak bilinmektedir. Abbâsîlerin tıp alanındaki gelişimine imkân tanıyan Benû Musa ailesinden Muhammed b. Musa'dan eğitim alması, Arapça, Süryanice ve diğer dillere hâkimiyeti onun yaşadığı dönemin en büyük tercümanlarından biri olmasını sağlamıştır. Matematik, astronomi, tıp gibi alanlarda tercümelemler yapan ve çeşitli eserler neşreden oğlu Sinan ve torunu İbrahim dahil pek çok ilim insanına eğitimler veren Sâbit 901 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir. Sâbit b. Kurre'nin tıp alanındaki telif eserleri içerisinde *Kitâbu'z-Zahire fi-ilmi't-tıb, Mesâilu't-tıbbiye, Kitâb fi Avcâi'l-mefâsil ve'n-nikris, el-Bayâzü'l-lezi yazharu fi'l-beden, Musâalu't-tabib li'l-mariz, Sifatu kevnî'l-cenin* bulunmaktadır.⁸¹

⁷⁸ İbn Ebî Usaybi'a, *History of Physicians*, s.106, 11; en-Nedim, *el-Fihrist*, s.932; Hasan Katipoğlu, İlhan Kutluer, "Huneyn b. İshâk", *DİA*, XVIII, İstanbul, 1998, s.377-380.

⁷⁹ İbn Ebî Usaybi'a, *History of Physicians*, s.120-121; en-Nedim, *el-Fihrist*, s.828; Mahmut Kaya "Kindî, Ya'kub b. İshâk" *DİA*, XXVI, Ankara, 2002, s.41-42.

⁸⁰ Ya'kub b. İshâk el-Kindî'nin tıp alanında yazdığı tüm eserlerin listesi ve içeriği ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. en-Nedim, *el-Fihrist*, s.834; Ağrakça, *İslâm Tıp Tarihi*, s.135-137.

⁸¹ İbn Ebî Usaybi'a, *History of Physicians*, 124,128; İhsan Fazlıoğlu, "Sâbit b. Kurre" *DİA*, XXXV, İstanbul, 2008, 353; Sâbit b. Kurre'nin diğer tabii ilimler üzerine yazdığı eserler için bkz. en-Nedim, *el-Fihrist*, s.872.

Kurre ailesinin ikinci hekimi olan Ebû Said Sinân b. Sâbit, babası gibi pozitif ilimlere karşı ilgisi olan ve tıp alanında başarılı işler yürüten birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Sinân, Abbâsî Halifesi el-Kahir Billah tarafından İslâm'a davet edildiğinde başlarda Horasan'a kaçtı ise de sonraki zamanlarda ihtida etmiştir. Kendisi Bağdat Sarayı'nın baş tabibi olmasının yanında bu devirde hekimlere uygulanan imtihan sisteminden geçen kişilere hekimlik ruhsatı veren ve Bağdat'ta inşa edilen Bedr el-Mutazidî ve Seyyide Şağab Hatun hastanelerinin her türlü maddî ve tıbbî hizmetleri ile ilgilenen kişi olmuştur. Halife el-Muktedir-Billâh'ın isteği üzerine Bâbü's-Şam'da, Halife er-Râzî-Billâh devrinde emîrül-ümerâ olan Emîr Beckem adına Bağdat'ta bir hastane inşa ettirmesi kendisinin sağlık yönetimi konusunda tecrübeli biri olduğunun örnekleridir. 974 yılında vefat eden Sinân b. Sâbit'in astronomi, geometri ve mühendislik alanında çok fazla eseri olmasına rağmen kayıtlarda tıp alanında neşrettiği bir esere rastlanmamıştır.⁸²

---

⁸² İbn Ebî Usaybi'a, *History of Physicians*, s.129-130.

1. BÖLÜM

TÜRK TIBBI

1.1. İslâmiyet Öncesi Türklerde Tıp

Türkler siyasî ve askerî alanda olduğu gibi bilimsel gelişmeler hususunda da erken dönemde adından söz ettirmeye başlamıştır. Kaynağını Çin ve Hindistan'dan alan Türk tıbbı göçebe hayat tarzının getirilerinden dolayı ilk zamanlarda profesyonel biçimde ilerleyememiş halk hekimliğine dayanan basit ve etkili tedaviler uygulamışlardır.

İslâmiyet öncesi Türk tıbbı uygulanan yönetime göre iki farklı gruba ayrılmaktadır. Bunlardan ilki şaman, kam veya baksı şeklinde anılan büyücü hekimlerin uygulamaları bir diğeri ise otacı, emçi veya atasagun olarak çeşitli adlandırmalara sahip hekimlerin bitkisel ilaçlarla uyguladıkları tedavilerdir.⁸³

Şamanizm Orta Asya'da varlığını sürdüren, şaman adlı kişinin önderlik ettiği ve çeşitli ritüellerin gerçekleştirildiği bir inanç türüdür. Ruh temelli bir inanç olan Şamanizm'de Bay Ülgen'e bağlı iyi ruhlar ve Erlik Han'a bağlı kötü ruhlar bulunmaktadır.⁸⁴ Şamanizm'e göre hastalıkların sebebi kötü ruhların insan bedenine girmesinden kaynaklanmaktadır. Bir kişi hasta olduğunda evinin yakınına bir çadır kurulur ve çadırın üzerine bir işaret konularak başka kişilerin girilmesi engellenir, şaman da çadıra girerek dualarla tedavi etmeye çalışır. Hastanın vefat etmesi durumunda bir tören ile hemen o bölgeye defnedilir.⁸⁵

Günümüzde çeşitli yerlerde yaşayan Türklerin yaygın olarak inandığı düşünceler ve uygulamalar Orta Asya'dan gelmektedir. Örneğin çocuk sahibi olabilmek için doğum tanrıçası Ayısıt'a dua edilip, çocuklar ve yavru hayvanlar doyurulup korunmuştur.⁸⁶ Günümüzde çocuk sahibi olmak isteyen insanların çeşitli dualar ve adaklarda bulunması bu inanç ile ilişkilendirilmektedir. Bahsedilmesi gereken bir diğer inanç

---

⁸³ Bayat, *Tıp Tarihi*, s.239.

⁸⁴ Harun Güngör, "Şamanizm", *DİA*, XXXVI, s.325-326.

⁸⁵ Jean-Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. Aykut Kazancıgil, İşaret Yayınları, İstanbul, 1994, s. 208; Osman Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2003, s. 78.

⁸⁶ Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, TTK, Ankara, 1986, s. 37.

olan Alkarısında ise kötü ruhun lohusalara musallat olduğu hatta kadınların ölümüne sebebiyet verdiği düşüncesi yaygındır. Alkarısının kırmızı renkten korktuğu inancı ile yeni doğum yapan kadınlara kırmızı tül bağlanır ve belli bir süre yalnız bırakılmamaya çalışılmaktadır.⁸⁷ Lohusalara kırmızı toka veya kurdele takılıp, anne ile bebeğin yaklaşık 40 gün bir birey tarafından korunması halâ uygulanan bir gelenek olarak karşımıza çıkmaktadır.

Türkler doğanın kendilerine sunduğu nimetlere önem vermiş, uzun yıllar yaşamak ve hastalıklara şifa bulmak amacıyla bunlardan faydalanmışlardır. Türk mitolojisinde su mühim bir yere sahiptir. Türkler suyu sadece temizlenmek amaçlı olmaksızın tedavilerde de kullanmışlardır. Bunun yanı sıra su sayesinde yaşlı kişilerin gençleşeceği ve ölen kişilerin tekrar hayata döneceği inancı destanlarda yer almaktadır. Günümüzde ab-ı hayat olarak adlandırdığımız bu inanç, Türk mitolojisinde ebedî su olarak geçmektedir.⁸⁸

Doğadaki temel unsurlardan bir diğeri olan ateş ise ısınma veya yiyecek pişirme ihtiyaçlarının yanında tıbbî destek olarak ve öngörülerde bulunmak amacıyla kullanılmıştır. Dağlama yöntemi Türk tıbbında da kendine yer edinir iken yağlı bir kumaşın ateşle yakılıp hastanın çevresinde dolaştırılması da bir diğer tedavi türüdür.⁸⁹

Türklerde ateşe bakarak kehanette bulunmak yaygın inançlardan biridir. Yakılan ateşin rengi o yılın nasıl geçeceğine dair düşünce oluşturmaktadır. Alevin rengi yeşil ise o senenin iyi geçeceğini fakat sarımsı renk olduğunda o yıl salgın bir hastalık yaşanacağı öngörüsü hâkimdir.⁹⁰

Türk kültürünün önemli öğelerinden biri olan kırmızının insan sağlığına çokça faydası bilinmektedir. Kısrak sütünün mayalanmasından elde edilen bu içecek pek çok vitamin bulundurmasından ötürü tedavilerde de kullanılmaktadır. Mide, bağırsak rahatsızlıkları, iştahsızlık, kansızlık ve zehirlenmeleri önlemek adına kırmızı sıklıkla tüketilmektedir.⁹¹

---

⁸⁷ İnan, *Şamanizm*, s.169-171; Abdurrahman Küçük, “Alkarısı”, *DİA*, II, İstanbul, 1989, s. 469.

⁸⁸ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, TTK, Ankara, 2010, s. 106-107.

⁸⁹ İnan, *Şamanizm*, s.68.

⁹⁰ Konstantin Inostrantsev, “Eski Türklerin İnançları Hakkında Birkaç Söz”, çev. Abdülkadir İnan, *Bellekten*, XIV, Sayı 53, TTK, Ankara, 1950, s. 46.

⁹¹ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, IV, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1978, s. 60-61.

Yukarıda bahsettiğimiz tedavi türlerine bakıldığında Türklerin ilk dönemde cerrahiyi kullanmayıp basit ilaçlar ve bazı ritüellerle hastalıkları iyileştirdiği görülür. Bazı operasyonlar için ihtiyaç duyulabilecek aletler, işlemin süresi ve iyileşme süreci gibi etkenler göçebe hayat benimseyen bir topluluk için cerrahinin tercih edilmemesi mümkündür.

VIII. yüzyılda Orta Asya’da hakimiyet sağlayan Uygurlar, kendilerinden önceki Türk devletlerine kıyasla pek çok açıdan farklılık göstermektedir. Şamanizm varlığını korumakla birlikte siyasî ve kültürel hayatta Maniheizm ve Budizm inançları ön plana çıkmakta, Bozkır Kültürü ise yerini yerleşik hayata bırakmaktadır. Uygurların benimsediği yeni yaşam biçimi Türk tarih araştırmalarının kolaylaşmasında önemli bir etkidir. Zira erken dönem Türk tıbbı hakkında bilgiler edinmemizi sağlayan en eski metinler Uygurlar tarafından yazılmıştır.

Uygur tıbbi vesikaları XX. yüzyılda yapılan Turfan Seferleri sırasında elde edilmiş olup, 1930 yılında Reşit Rahmeti Arat tarafından *Zur Heilkunde der Uiguren* adıyla Almanca transkripsiyon ve açıklamalı tercümesiyle yayımlanmıştır. A. Süheyl Ünver ise daha sonraki yıllarda yapılan araştırmalar neticesinde Uygur tıbbı hakkındaki en geniş bilgiyi 1936 yılında yayımladığı *Uygurlarda Tababet* adlı eserinde sunmuştur. Bu metinlerde baş ağrısı, göz hastalıkları, kulak burun boğaz hastalıkları, kulunç, ateş, solunum bozuklukları, diş hastalıkları, kadın hastalıkları, cinsel organ hastalıkları, deri hastalıkları ve ruhsal hastalıklar ile ilgili reçeteler sunulmaktadır.⁹²

Vesikalara göre Uygurlar bir hastalığa şifa bulmak amacı ile buldukları bölgedeki bitkiler ile hayvansal gıdaları da kullanmışlardır. Tercih edilen bitkiler içerisinde soğan, biber, kakule, üzüm, turp, limon, zencefil, sirke, arpa bulunurken anason ve kenevir gibi vücudu uyuşturan ürünler de reçetelerde yer almaktadır. Hayvansal gıdalar içerisinde bal en yaygın olmakla beraber süt, peynir, yoğurt, tereyağı, büyük ve küçük başların etleri ve sakatatları da tedavilerde kullanılmaktadır.⁹³

---

⁹² Osman Fikri Sertkaya, “Uygur Tıp Metinlerine Toplu Bir Bakış”, *Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Sempozyumu: Ankara 4-7 Eylül 1989*, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1989, s. 3; Bayat, *Tıp Tarihi*, s.250.

⁹³ Süheyl Ünver, *Uygurlarda Tababet*, İÜTTE, Sayı 3, İstanbul 1936, s. 18-20.

Ahlât-ı erbaa tıp metinlerinde yer alan bilgiler neticesinde Türkler tarafından kabul gören bir anlayış olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna göre vücutta bulunan dört unsurdan kan günümüzdeki kullanım ile sarı safra sarıg, balgam ise lisp olarak adlandırılmakta fakat kara safranın Uygur Türkçesindeki karşılığı kayıtlarda geçmemektedir.⁹⁴

1.2. Türk-İslâm Devletlerinde Tıp

1.2.1. Karahanlılar Devrinde Tıp

840-1212 yılları arasında Mâverâünnehir ve Doğu Türkistan coğrafyasında varlık gösteren Karahanlılar, Satuk Buğra Han devrinden itibaren Türk kültürünün İslamiyet ile olan sentezinin ilk örneklerini sunmuşlardır. Karahanlı devrinden günümüze eksiksiz biçimde ulaşmış edebi ve kültürel değerler Türk-İslâm tıbbı hakkında bilgiler edinmemize öncülük etmektedir.

Karahanlılar'ın tıp alanına gösterdikleri ilgi ve yaptıkları çalışmalar, bu devirde yazılan iki büyük eser vasıtasıyla öğrenilmektedir. Eserlerden ilki Kaşgarlı Mahmud tarafından kaleme alınan ve ilk Türk dili sözlüğü özelliğini taşıyan *Dîvânü Lugâti't-Türk*, bir diğeri ise Yûsuf Has Hâcib tarafından yazılan *Kutadgu Bilig*'dir.

Bu iki büyük kaynak çeşitli organ ve hastalık adlarının o günlerdeki kullanımını, Türklerin hastalığa ve sağlığa karşı tavrını ve bir hekimin yapması gerekenleri bizlere sunmaktadır. Türkler bir kişinin sağlıklı olup olmadığını öğrenmek amacıyla “yining sağ mı” günümüzdeki anlamı ile sağlığın yerinde mi şeklinde soru sorulmaktadır.⁹⁵ Karahanlı Türkçesinde hastalıktan bahsetmek için *ig*⁹⁶, *igliğ*⁹⁷ ve *kem*⁹⁸ kelimeleri, hastalanmak anlamında ise *igletmek*⁹⁹ tabiri kullanılmaktadır. Bir kişi iyileştiği zaman ise “sökel iğdin sawadı”¹⁰⁰ sözü söylenmektedir.

⁹⁴ Sertkaya, “Uygur Tıp Metinleri”, s.13.

⁹⁵ Reşat Genç, *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, TKAE, Ankara, 2015, s. 146.

⁹⁶ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk*, I, çev. Besim Atalay, TTK, Ankara, 1983, s. 48.

⁹⁷ Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, I, s.273.

⁹⁸ Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, I, s.338.

⁹⁹ Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, I, s.266.

¹⁰⁰ Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, III, s.281.

Divânü Lugâti't-Türk'te yer alan vücut bölümleri ve günümüz Türkçesi'ndeki anlamları:

Kelime	Günümüz Türkçe Anlamı
Kuruğsak	Mide
Adhak / Azak	Ayak
Tamgak / Tamak	Boğaz
Anğ	Yanak
Art	Boyun
Aguj/Agız	Ağız
Emik	Meme
Erin	Dudak
Egin	Sırt
Alın	Alın
Ernek / Ernğek	Parmak
Owruğ	Omurga
Ömgen	Şahdamar
Öpke	Akciğer
Oğulduruk	Rahim
Bagır	Karaciğer
Tamur / Tamar	Damar
Köküz	Göğüs
Yarın	Kürek kemiği
Yamdu	Kasık
Kawuk	Mesane
Bağırsuk	Bağırsak
Yürek	Kalp

Karahanlılar'da hastalıkların tedavisi İslamiyet öncesi Türk tıbbı ile benzerlik göstermekte olup hekimler ve şamanlar bir arada çalışmışlardır. Karahanlı Türkçesinde hekimler ilaç yapan anlamına gelen emçi¹⁰¹ şeklinde anılmaktadır. İnsanların hastalandıkları vakit kesinlikle tabiplere müracaat etmeleri tavsiye edilmesine karşın ruhsal hastalıklara şifa bulmak için şamanlardan yardım istendiği görülmektedir.¹⁰² Karahanlılar ilaçların geneline em¹⁰³, sürülebilir türden ilaçlara çurni¹⁰⁴, müşillere ise boşutgan¹⁰⁵ denmektedir. Kan almak için kullandıkları alet sorgu¹⁰⁶ ve cerrahi konusunda mühim bir alet olan neşter de kanagu¹⁰⁷ olarak adlandırılmaktadır.

Yûsuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*'i iyi bir devlet yönetiminin nasıl olması gerektirdiği amacı ile yazdıysa da eserin belli bölümlerinde, insanların sağlıklı yaşaması amacıyla belli nasihatler vermiştir. Kendisi yemeğin her zaman ölçülü yenmesini, sıcak havalarda soğuk; soğuk havalarda ise sıcak şeyler tüketmelerini tavsiye eder. Mizaçlarına uygun olmayan besinlerden kaçınmalarını buna karşın, aşırı yiyip hazmedemedikleri takdirde hasta olabileceklerini belirtir.¹⁰⁸

Türk-İslâm kültür tarihinin önemli kurumlarından biri olan medreseler erken dönemden itibaren adından söz ettirmeye başlamıştır. İslâm dünyasında yer alan mezhep çatışmalarından ötürü ilk yıllarda Sünnî mezhebi koruma ve yayma amacıyla kurulan medreseler, dinî ilimlerin yanında aklî ilim eğitimlerine de yer vererek adı sayılır pek çok âlimin yetişmesine vesile olmuştur. Tamgaç Uluğ Buğra Han'ın inşa ettirdiği medrese ve hastane Karahanlılar'ın eğitim ve tıp alanında yaptıkları en büyük çalışma olarak görülmektedir. Semerkand Babü'l-Cedîd Mahallesi'nde kurulan bu medresede sadece derslikler bulunmayıp bilim ve din âlimlerinin faydalanması için bir

---

¹⁰¹ Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, I, s.38.

¹⁰² Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, çev. Reşid Rahmeti Arat, TTK, Ankara 1959, s. 315.

¹⁰³ Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, I, s.38.

¹⁰⁴ Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, I, s.435.

¹⁰⁵ Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, I, s.514.

¹⁰⁶ Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, I, s.16, 425.

¹⁰⁷ Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, I, s.447.

¹⁰⁸ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, s.104, 261, 334.

araştırma merkezi ve dinî ve aklî ilimler ile alakalı eserlerin bulunduğu bir kütüphane de bulunmaktadır.¹⁰⁹

Tamgaç Uluğ Buğra Han, Buhara’da inşa ettirdiği hastanede kimsesiz ve yardıma muhtaç kişilerin burada tedavi olmasını amaçlamış, vakıf belgesine göre hastanenin bakımı ve tıbbî malzemelerin tedarikle tüm çalışanların maaşları için kendisine ait olan pek çok taşınılmaz malı vakfetmiştir. Elde edilen gelirin nasıl ayrılması gerektiği yine belgede belirtilmiştir. Buna göre 100 hissenin 15’i yıl içerisinde meydana gelecek bakımlara, 15’i hastaların yiyecek ihtiyaçlarına, 10’u doktorlara, ikisi kan almakla görevli kişilere, beşi her yıl ihtiyaca göre harcanacak odunlara, üçü aşçılara, üçü imam ve müezzine, üçü hastanede vefat edenlerin defnedilmesinde görevli kişiye, beşi hastanenin temizliğine ve üçü tuz, soğan gibi güzel kokulara harcanmıştır. Gelirin arta kalması durumunda tedavilerde kullanılacak ilaç ve merhemlerin satın alınarak depolanması emredilmiştir.¹¹⁰

1.2.2. Sâ mânîler Devrinde Tıp

Mâverâünnehir ve Horasan coğrafyasında hüküm süren ve adını ataları Sâ mânî-hudât’tan alan Sâ mânîler var oldukları dönem boyunca İslâm kültürü ve medeniyetinin gelişiminde büyük rol üstlenmiştir. İslâm kültürünün en önemli eğitim kurumu olan medresenin temellerini oluşturan hankah ve ribatlar Sâ mânîler devrinde ünlü alimler tarafından verilen çeşitli ilim dersleri ile mühim bir merkez haline gelmiştir. Ayrıca bu devrin başkentliğini yapmış olan Buhara’da kurulan ve Sıvân el-Hikme olarak adlandırılan büyük saray kütüphanesi, tıp alanında pek çok eseri içermesi ile bilinmektedir.¹¹¹

Sâ mânî hükümdarları çeşitli bölgelerde değişiklik göstermekte olup, tabipler dahil tüm devlet görevlilerine yüksek meblağlarda ve eşit oranda maaş bağlamıştır. Örneğin Semerkant’taki bir memur 750 dirhem alırken Tûs’takinin ise 300 dirhemlik bir maaşı

---

¹⁰⁹ Saffet Bilhan, “900 Yıllık Bir Türk Öğretim Kurumu Buğra Han Tamgaç Medresesi: Vakıf Belgesi I”, *AÜEBF Dergisi*, XV, Sayı 2, Ankara, 1982, s. 118-119.

¹¹⁰ Saffet Bilhan, “Tıp Okulu Niteliğinde, 10 Yüzyıllık Türk Hastanesi : Vakıf Belgesi II”, *AÜEBF Dergisi*, XV, Sayı 2, Ankara, 1982, s. 126-128.

¹¹¹ Aydın Usta, *Türklerin İslamlaşma Serüveni Sâ mânîler*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2013, s. 561.

bulunmaktaydı.¹¹² Bununla birlikte hükümdar ve diğer devlet görevlilerinin tabipler ile yakın ilişkiler içerisinde bulunup devletin bünyesinde barındırması Sâ mânîler'in tıp ilmine verdiği değeri de göstermektedir.

Sâ mânîler'de Ebû Zeyd el-Belhî, Ebû Mansûr el-Hasan b. Nuh el-Kumrî, Ebû Sehl el-Mesihî gibi hekimler hizmetlerde bulunsa da burada bahsedilmesi gereken en önemli iki isim Ebû Bekr er-Râzî ve Ebû Ali İbn Sînâ olacaktır.

Ebû Bekr Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî 865 yılında Rey'de dünyaya gelmiştir. Batılılar tarafında Rhazes olarak tanınan er-Râzî tıp başta olmak üzere kimya, eczacılık, felsefe, matematik, psikoloji gibi alanlarda edindiği şöhret ile bilinmektedir. Tıp alanındaki profesyonel çalışması otuzlu yaşlarda Bağdat'a giderek, Muktedirî Hastanesi'nde ilaçların yapımı hakkında araştırma yapması ile başlamıştır. Ömrünün son yıllarına kadar Rey ve Bağdat'taki hastanelerde görev yapan er-Râzî, kızamık ve çiçek hastalığı hakkında doğru teşhisi koyan ilk hekim olmuştur¹¹³. İbn Ebî Usaybia, er-Râzî'nin Bağdat Adudî Hastanesi'nin yapımında görev aldığını ve akabinde başhekimlik görevine getirildiğini belirtse de tarihsel açıdan bu mümkün olmamaktadır, zira er-Râzî 925 yılında vefat etmiş, Adudî Hastanesi'nin inşası ise 978 yılında tamamlanmıştır.¹¹⁴ er-Râzî'nin Sâ mânîler ile olan ilişkisi ise Rey valisi Mansur b. İshak ile çeşitli sohbetlerde bulunması ve kendisine *et-Tıbbü'l-Mansûrî (Künnâşü'l-Mansûrî)* adlı eserini sunması olmuştur.¹¹⁵

er-Râzî tıp ilminin bilinmeyen yönlerini sürekli araştırmış ve hastanede görev aldığı zamanlarda hastalarına her zaman nazik olup mümkün olduğunca onları tedavi etmeye çalışmıştır. Ömrünün son yıllarında katarakt rahatsızlığı yaşayan er-Râzî, 925 yılında Rey'de vefat etmiştir.

Eserlerini incelemek gerektiğinde bunlardan en önemlisi *el-Hâvî fi't-Tıbb*'dir. 16 ciltten oluşan bu eser vücuttaki tüm organlarda oluşabilecek hastalıklar ve tedavileri üzerine ayrıntı bilgiler vermekte olup, er-Râzî'nin tıbbî tecrübesinin büyük bir ürünüdür.

---

¹¹² İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz: 10. Asırda İslâm Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2017, s.401-402.

¹¹³ Mahmut Kaya, "Râzî, Ebû Bekir", *DİA*, XXXIV, s.484.

¹¹⁴ İbn Ebî Usaybi'a, *History of Physicians*, s.151; M. Seligsohn, "Adududdevle" *IA*, I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1978, s. 143.

¹¹⁵ Usta, *Sâ mânîler*, s.567; Ağırakça, *İslam Tıp Tarihi*, s.156.

Zaman içinde pek çok dile çevrilerek doğu ve batıda tıp eğitimi gören öğrencilere ders kitabı olarak okutulmuştur. *el-Hâvî* haricinde er-Râzî tıp alanında *Ahlâku't-tabib*, *et-Tıbbü'r-rûhânî*, *el-Câmiu'l-Kebir*, *Kitâbu'l-Hasbe ve'l-cüderi*, *el-Fusûl fi't-tıb* ve *el-Medhal ile't-tıb* gibi örneklendirebileceğimiz çeşitli eserler kaleme almıştır.

Bu dönemde tıp alanında çalışmaları bulunan ve ünü yaşadığı dönem ve coğrafyanın ötesine geçen bir diğer hekim ise İbn Sînâ'dır. Ebû Ali el-Hüseyn b. Abdullah b. el-Hasan b. Ali b. Sînâ 980 yılında Buhara'da dünyaya gelmiştir. Babası aslen Belhli olup, II. Nûh b. Mansûr devrinde Buhara'ya gelerek Sâmânî hizmetinde yer almıştır. Erken yaşlarda aritmetik, felsefe, edebiyat gibi alanlar ile ilim hayatına başlamıştır. Ebû Mansûr el-Hasan b. Nuh el-Kûmrî ve Ebu Selh el-Mesihî'den tıp dersleri alan İbn Sînâ, 16 yaşına geldiğinde o dönemde tabip olan kişiler kadar büyük bilgi sahibi olmakla beraber bunun neticesinde II. Nûh b. Mansûr'un tedavisi için saraya davet edilmiştir. Sultanı başarı ile tedavi etmesinin ödülü olarak kendisine Sâmânî saray kütüphanesinin eserlerine erişim imkânı sunulmuştur.¹¹⁶

Sâmânî Devleti'nin yıkılması ile İbn Sînâ, Buhara'dan ayrılarak Gürgenc'e gitmiş, Ebû Reyhan el-Bîrûnî, Ebu Nasr b. Irak ve Ebu Said Ebu'l Hayr gibi dönemin önemli alimleri ile görüşme fırsatı bulmuştur. Bu dönem zarfında Gazneli Mahmud'a gelen davet sebebi ile sürekli takip edilen İbn Sînâ, Gürgenc'ten ayrılmak durumunda kalmış, önce Rey'e giderek Büveyhîlerden Mecdüdevle'nin hizmetinde bulunup onu tedavi etmiş akabinde Hemedan'a giderek Şemsüdevle'yi tedavi ederek saray hekimliği ve vezirlik görevine erişmiştir.¹¹⁷

Doğu dünyasında eş-Şeyhü'r-Reis, Batı'da ise Avicenna olarak anılan, tıp ilmine dair fikirleri zaman içerisinde hiçbir önem kaybetmeyip günümüzde de öncü olan İbn Sînâ yaşadığı kulunç hastalığı sebebi ile 1037 yılında Hemedan'da vefat etmiştir.

Onun tıp alanında yazdığı eserlere bakıldığında ilk bahsedilmesi gereken *el-Kânûn fi't-Tıb*'dir. Batı'da *Canon Medicinæ* olarak adlandırılan bu güzide eser,¹¹⁸

---

¹¹⁶ İbn Ebî Usaybi'a, *History of Physicians*, s.157; Ağırakça, *İslâm Tıp Tarihi*, 198; Ömer Mahir Alper, "İbn Sînâ", *DİA*, XX, s.320.

¹¹⁷ İbn Ebî Usaybi'a, *History of Physicians*, s.159; Arslan Terzioğlu, "İbn Sînâ: Tıp", *DİA*, XX, s.331.

¹¹⁸ Tokadî Mustafa Efendi'nin Osmanlı Türkçesine, Prof. Dr. Esin Kâhya'nın ise günümüz Türkçesi'ne tercüme ettiği *el-Kânûn*, üçüncü cildi iki kısma ayrılarak toplam altı kitap halinde yayımlanmıştır.

Buhara'dan ayrılması sonrasında eriştiği siyasî ve ilmî süreçte kaleme alınmıştır. *el-Kânûn*'un ilk cildi genel tıp bilgileri, anatomi, ahlât-ı erbaa ve bazı hastalıklara dair bilgiler içermektedir. Basit ilaçlar ile ilgili bilgileri ikinci cildinde; insan vücudunda yer alan tüm organlar ve oluşabilecek hastalıkları üçüncü cildinde; humma, veba ve çiçek gibi bazı salgın hastalıkları dördüncü cildinde; İslam tıbbında akrabadin olarak adlandırılan ilaç formüllerinden ise beşinci cildinde bahsetmektedir. İlk olarak İbranice, Latince, Türkçe ve Farsça'ya sonraki yıllarda ise İngilizce, Almanca ve Fransızca'ya tercüme edilen bu eser, İbn Sînâ'nın dünya çapında Hippocrates ve Galenos ile fikirleri kabul gören öncü bir kişilik haline gelmesine vesile olmuştur. İbn Sînâ'nın *el-Kânûn* haricinde tıp alanında *el-Edviyetu'l-kalbiyye*, *el-Urcûze fi't tib*, *Def'u'l-madârri'l-kulliye ani'l-ebdâni'l-insaniye*, *Makale fi'l-hindibâ*, *el-İstibsâr fi ilâci emrâdi'l-epsâr* adlarında çeşitli eserleri bulunmaktadır.¹¹⁹

1.2.3. Gazneliler Devrinde Tıp

XI-XII. yüzyıllar arasında Afganistan, Horasan ve Hindistan'da hüküm süren Gazneliler, Alp Tegin ve Sebük Tegin ile devletin siyasî temelleri oluşturulmuş, Gazneli Mahmud'un hükümdar olmasıyla devlet en parlak dönemini yaşamıştır. Sultan Mahmud aldığı eğitimler neticesinde İslâm kültürü ve ilmine önem vermiş, dönemin mühim âlimlerini Gazneli bünyesine almaya çalışmıştır.¹²⁰ Kendisinin hâkim olduğu dönem boyunca medreseler, kütüphaneler ve hastaneler inşa ettirdiği de bilinmektedir.¹²¹ Gazneliler döneminde yaşayıp hizmet veren ve ilim tarihinin hatırı sayılı şahsiyetlerinden birisi el-Bîrûnî'dir. Asıl adı Ebu'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî olan bu değerli alim 4 Eylül 973 yılında dünyaya gelmiştir. Hârizmlî olmasından dolayı Hârizmî nisbesiyle anılmasına rağmen kendisinden bir yüzyıl önce yaşamış olan ünlü matematikçi el-Hârizmî ile karıştırılma ihtimalinden ötürü

---

¹¹⁹ İbn Sînâ'nın tıp alanında kaleme aldığı eserler hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ağırakça, *İslam Tıp Tarihi*, s.216-221.

¹²⁰ Erdoğan Merçil, "Gazneliler", *DİA*, XIII, s.483.

¹²¹ Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK, Ankara, 1989, s. 94; Celâl-zâde Sâlih Çelebi, *Cevâmî'ü'l-Hikâyat ve Levâmîrü'r-Rivâyât Tercümesi*, I, haz. Tuncay Bülbül, TEZMER, Nevşehir, 2017, s. 1053.

kaynaklarda el-Bîrûnî veya el-Beyrunî şeklinde söz edilmektedir.¹²² Ölüm tarihi ile ilgili çeşitli tartışmalar bulunmaktadır fakat el-Bîrûnî'nin kaleme aldığı *Kitabü's-Saydene fi't-Tıbb*'daki açıklamalarından hareketle kendisinin 1052 yılında vefat ettiği düşünülmektedir.¹²³

Felsefe, astronomi ve astroloji alanında tanınmasının yanında tıp alanında da bilgili bir kişilik olan el-Bîrûnî'nin çağdaşı İbn Sînâ ile yaptığı mektuplaşmalar bilim tarihi adına önemli bir hadisedir. el-Bîrûnî'nin ilk neşrettiği eser olan ve eski Hârizm kültürü, takvimler ve özel günlerden bahsettiği *el-Âsârü'l-Bakıye* gençlik yıllarında Hârizm'den ayrılarak Cürcan'da bulunduğu zamanda yazılmış ve Ziyârî hükümdarı Kabûs b. Veşmgîr'e ithaf edilmiştir. Gazneli Mahmud 1002-1027 yılları arasında Hindistan'a seferler düzenlemiş bunun sonucunda İndus Havzası'ndan Hint Okyanusu'na kadar uzanan önemli toprakları elde etmiştir. Tıp, matematik, astronomi gibi dalların temeli olan Hint kültürüne ilgi duyan el-Bîrûnî bir süre burada bulunmuş ve akabinde *Tahkîku mâ li'l-Hind* adlı eserini kaleme almıştır.¹²⁴ Astronomi üzerine bilgiler sunan *el-Kânûn el-Mes'ûdî*'yi Gazneli Mesud zamanında değerli taş ve madenlerden bahsettiği *Kitâbü'l-Cemâhir fi Ma'rifeti'l-Cevâhir*'i ise Mevdud zamanında yazmıştır. Tıp ve eczacılık alanında günümüze ulaşan tek eseri *Kitabü's-Saydene fi't-Tıbb*'ı ömrünün son yıllarında kaleme almıştır. Bîrûnî eserinde ilk olarak saydene kelimesinin kökeni hakkında bilgiler vermiş, diğer bölümde ise alfabetik sıra ile bitkilerin Arapça, Farsça ve Süryanice anlamları ve insan sağlığına yararlarından bahsetmiştir.¹²⁵

1.2.4. Büyük Selçuklular Devrinde Tıp

Ortaçağ Türk-İslâm tarihinde hakimiyetini çeşitli coğrafyalara ulaştıran, kültür ve medeniyet alanında en gelişmiş örneklerin görüldüğü hanedanlar içerisinde Selçuklular yer almaktadır. Selçuklu hizmetinde görev almış şahısların eğitim ve bilim

¹²² Günay Tümer, "Bîrûnî", *DİA*, VI, s.206.

¹²³ Aydın Sayılı, "Doğumunun 1000'inci Yılında Beyrunî", *Beyrunî'ye Armağan*, TTK, Ankara, 1974, s. 6.

¹²⁴ Tümer, "Bîrûnî", s.208.

¹²⁵ Sayılı, "Doğumunun 1000'inci Yılında Beyrunî", s.7-8.

hususunda oluşturdıkları sistematik çalışmalar, kendi döneminde hâkim olan diğer devletler içerisinde daha üst bir mertebede olmasını sağlamıştır.

Selçuklu devrinde kurulan ve Türk-İslâm Medeniyeti'nin en önemli kurumu olarak bilinen yapı Nizâmîye Medreseleridir. Adı geçen kurumların oluşturulmasında Ortaçağ İslâm dünyasında yaşanan mezhepsel hareketler ve devletin izlediği politika önemli bir faktördür. Sünnî İslâm'ı benimseyen Selçukluların karşısında Şîî İsmâîlî inancın temsilcisi Fâtımîler yer almıştır. Sultan Alparslan devrinde vezirlik görevine getirilen Nizâmülmülk ulemâ ile yakın ilişkileri olan aynı zamanda da medrese geleneğine hâkim bir kişiliktir. Sünnî İslâm'ın yeniden tesisi için sultandan onay alması üzerine Nizâmülmülk, 459/1067 yılında Nişabur'da medrese inşâ ettirmiştir.¹²⁶ Yıllar içerisinde Bağdat, Belh, Herat, Isfahan, Musul, Rey gibi çeşitli şehirlerde kurulan ve vezirin adından hareketle zikredilen Nizâmîye Medreseleri, bu zamana kadar faaliyet gösteren eğitim kurumları içerisinde en modern yapıya sahiptir.

Büyük Selçuklular devrinde tıp ilmi, devletin kuruluşundan itibaren yöneticiler tarafından özenle takip edilen ve geliştirilen alanlardan bir tanesidir. Selçukluların ilk sultanı Tuğrul Bey, 1055 yılında yaptığı Bağdat Seferi sonrasında çağının en büyük hastanesi olan Adudî Bîmâristânı'nın tadilatını üstlenmiştir. Vezir Nizâmülmülk ise Nişâbur ve Bağdat'ta kurduğu Nizâmîye Medreselerinin bünyesinde bir hastane inşa ettirmiştir.¹²⁷ Selçuklular savaşta yaşanabilecek hastalıkların tedavisi için, içerisinde çeşitli aletlerin bulunduğu ve tabipleri taşıdığı seyyar hastane uygulamasını ortaya koymuşlardır. Sultan Melikşah devrinde 100 ila 200 adet, Sultan Mahmud devrinde ise 40 develik bir seyyar hastanenin olduğu bilinmektedir.¹²⁸

XI. yüzyıldan itibaren çeşitli yıllarda yaşanan kıtlık sebebi ile Selçuklu toprakları ve çevresindeki bölgeler etkilenmekte olup veba, çiçek, tüberküloz (verem) gibi salgın hastalıklar meydana gelmiştir. 448/1056-1057 yılında Bağdat'ta fiyatların aşırı

---

¹²⁶ Abdülkerim Özyayın, "Nizâmîye Medresesi", *DİA*, XXXIII, s.188-189; Cihan Piyadeoğlu, "Nizâmîye Medreselerinin Kuruluşu ve Önemi", *SUSAD*, Sayı 8, Konya, 2018, s. 126-128.

¹²⁷ Arslan Terzioğlu, *Türk İslam Hastaneleri ve Tababetinin Avrupa'da Tıbbi Rönesansı Etkilemesinden Türk Tıbbının Batılılaşmasına*, Hipokrat Basım Yayın, İstanbul, 1992, s.9; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2003, s. 343.

¹²⁸ Osman Turan, *Selçuklular*, s.343; Muharrem Kesik, "Selçuklularda Sağlık, Sağlık Kurumları ve Tıp Eğitimi", *Tarih Dergisi*, LXXI, İstanbul, 2020, s. 128.

derecede yükselmesi nedeniyle kıtlık ve Bağdat başta olmak üzere Mısır, Mekke, Hicaz, Musul, Horasan, Cibâl, Diyar-ı Bekr gibi eyalet ve şehirlerde görülen bir veba salgını gerçekleşmiştir. Günde neredeyse 1000 kişinin vefat ettiği belirtilen bu hastalık karşısında Tuğrul Bey, 18.000 kişinin cenaze masraflarını karşılamıştır.¹²⁹ Selçuklu hanedanı üyeleri de bu salgından etkilenmişlerdir. Sultan Melikşah'ın 1092 senesinde öldürülmesi sonrasındaki iktidar mücadelelerinde aynı anda çiçek hastalığına yakalanan oğullarından Berkyârûk kurtulurken Mahmûd hayatını kaybetmiştir.¹³⁰ Büyük Selçuklularda verilen tıp eğitimi, diğer Türk-İslâm devletlerinde yapılan uygulama ile benzerlik göstermektedir. Medreselerin ağırlıklı olarak dinî eğitim verilmesi sebebiyle tıp medreseleri azınlıkta olup hekim adayları daha çok hastanelerde eğitim almaktadır. Selçuklu sultanları ve farklı kademelerdeki devlet yöneticilerinin kurdukları hastaneler vasıtası ile pek çok hekim buralarda yetişme ve hizmet verme imkanına erişmiştir.

Büyük Selçuklular devrinde kurulan hastaneler:

Hastanenin Adı	Yeri	Kurucusu
Nişâbur Hastanesi	Nişâbur	Sultan Alparslan ve vezir Nizâmülmülk
Bîmâristân-ı Tutuşî	Bağdat	Tacüddeve Tutuş ¹³¹
Nüreddîn Hastanesi	Dımaşk	Nüreddîn Mahmud Zengî
?	Dımaşk	Ebû Nasr Şemsü'l-mülk Dukak ¹³²
?	Kudüs	Salâhaddîn Eyyûbî
Bîmâristân-ı Salahi	Kahire	Salâhaddîn Eyyûbî
?	Akka	Salâhaddîn Eyyûbî

¹²⁹ Abdurrahman İbnü'l Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Ümem*, çev. Ali Sevim, TTK, Ankara, 2014, s. 28.

¹³⁰ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, X, s.199, 207.

¹³¹ Sultan Alparslan'ın oğlu ve Melikşah'ın kardeşi olan Tutuş, Dımaşk merkezli Suriye Selçukluları Devleti'nin kurucusudur. Aydın Usta, *Selçuklu Sultanları*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2019, s.258.

¹³² Tutuş'un oğlu olan Dukak, Suriye Selçukluları'nın Şam Meliki olarak bilinmektedir. Abdülkerim Özeydin, "Dukak b. Tutuş", *DİA*, XLI, s.448.

?	Ebher-Gence-Zencan	Ahmed Kaşî ¹³³
Gökbörü Darüşşifası	Erbil	Muzafferüddîn Ebû Sa'id Gökbörü ¹³⁴
Mâristân-ı Derb-i Habîs	Berdesîr	Müeyyedüddîn Reyhân ¹³⁵
Ergun Kâmilî	Halep	Seyfeddin Ergun el- Kâmilî

Selçuklu sarayları ve hastanelerinde hizmet veren tabipler önceki dönemlere göre farklılık göstermektedir. Erken İslâm devrinde genellikle gayrimüslim tabiplerin varlığı görülürken Büyük Selçuklularda bu durum değişmiştir. İslâm dünyasında tıp ilmine dair oluşan ilginin yanı sıra kişilerin gayrimüslim kökenli olup ileriki yıllarda İslâmiyet'e geçmesi neticesinde Müslüman tabiplerde artış görülmektedir.

Büyük Selçuklu devrinde yaşayan tabipler içerisinde Nizâmî-i Arûzî, Edîb İsmâil, Ali b. Muhammed el-Hicâz, Ebü'l- Hatmî el-Muzaffer el-İsfizarî, Muhammed b. Ahmed el-Ma'mûrî el-Beyhakî gibi şahsiyetler yer almakla birlikte hayatından bahsedilmesi gereken kişi Evhadü'z-zaman lakabı ile tanınan Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî'dir.

Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî'nin doğum tarihi kesinlik göstermeyip tıp eğitimi aldığı yıldan hareketle 1077 yılında doğduğu düşünülmektedir. Bağdat'ta yetişen Ebü'l-Berekât, Bîmâristân-ı Adudî'nin başhekimlerinden Ebü'l-Hasan Saîd b. Hibetullah'tan ders almak istedi fakat dinî inancı sebebi olumsuz tepkilerle karşılaştı. Ancak onun tıp ilmine merakı ve bilgisi Ebü'l-Hasan tarafından fark edilmesiyle 1096 yılında kendisinden dersler almaya başladı.¹³⁶

Müslüman olduktan sonra Halife el-Muktefi-Liemrillâh'ın hizmetine girmiş ve kendisine *Makâle fi'l-'akl* adlı eseri kaleme almıştır. Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın hizmetinde olduğu dönem bir astroloji eseri kaleme almış fakat eserde sultanı

¹³³ Tam adı Muinü'd-Dîn Muhtassü'l-Mülk Ebû Nasr Ahmed b. el-Fazl b. Muhammed Kaşî olup, Sultan Sancar b. Melih-şâh devrinde 1123-1127 yılları arasında vezirlik yapmıştır. Carla L. Klausner, *Selçuklularda Vezirlik*, çev. Mehmet Fatih Baş, Sinan Tarıfci, Kronik Kitap, İstanbul, 2019, s.152.

¹³⁴ Gökbörü, Eyyübîler devrinde Erbil atabeyi olarak görev almıştır. Gülay Ögün Bezer, "Kökbörü", *DİA*, XXVI, Ankara, 2002, s. 234-235.

¹³⁵ Müeyyedüddîn Reyhân, Kirman Selçukluları'nda atabeglik görevinde yer almıştır. Yıldız, *Büyük İslam Tarihi*, VII, s. 288.

¹³⁶ İbn Ebî Usaybi'a, *History of Physicians*, s.142-143.

yeterince övmemesi sebebi ile hapis cezasına çarptırılmıştır. Muhammed Tapar'ın vefatı ardından tahta geçen Sultan Mahmûd, Ebü'l-Berekât'ı serbest bırakarak kendi hizmetine almıştır.¹³⁷ Ömrünün son yıllarında gözlerini kaybeden Ebü'l-Berekât eserlerini öğrencilere yazdırmıştır.¹³⁸ Kendisinin kaydettiği önemli eserler arasında *Kitâbü'l-Mu'teber fi'l-hikme* de yer almaktadır. Ayrıca *Makâle fi'l-'akl*, *Kitabü'n-Nefs*, *İhtişâru Kitâbi't- Teşrîh*, *Kitâbü'l-Akrâbâzîn* ve *Havâşî* da onun tarafından kaleme alınmıştır.

1.2.5. Hârizmşâhlar Devrinde Tıp

Ortaçağ İnan coğrafyasındaki ilmî kültürün gelişiminde şüphesiz Hârizmşâhların katkıları bulunmaktadır. Devletin başkentliğini üstlenen Gürgeç, Sultan Alâeddîn Tekiş ve Muhammed'in teşvikleri sayesinde önemli ilmî merkezi haline gelmiştir.¹³⁹ Bununla birlikte Ortaçağ boyunca âlimler tarafından rağbet gören Buhara, Nişabur, Merv ve Belh gibi şehirler de Hârizmşâhlar zamanında önemini devam ettirmişlerdir. Adı geçen hanedanın inşa ettiği ilmî zenginliği Moğol İstilasından kısa süre önce bölgeyi terk eden Yakut el-Hamevî tarafından aktarılmaktadır. Bu müellif sadece Merv'de on adet kütüphane bulunduğundan, Cuma Cami yanında inşa edilen Aziziye Kütüphanesi'nin ise 10.000 cilt kitap içerdiğinden bahsetmektedir. Selçukluların yıkılışı ve sonrasındaki Oğuz İstilasından bölgede ilmî gelişmenin duraksamasına sebebiyet vermiştir.¹⁴⁰

Hârizmşâhların tıp alanında yaptığı faaliyetlerden birisi bir hastane inşa ettirmeleri olmuştur. Ortaçağ'ın önemli seyyahlarından birisi olan İbn Battûta, yaptığı Harizm ziyareti sırasında hastanenin büyüklüğünden ve Sihyûn adındaki kişinin Şamlı olup hekimbaşı görevini üstlendiğinden bahsetmiştir.¹⁴¹

¹³⁷ Ağırakça, *İslâm Tıp Tarihi*, s.235.

¹³⁸ Mustafa Çağrıçı, "Ebu'l Berekât el-Bağdâdî", *DİA*, X, İstanbul, 1994, s. 300-301.

¹³⁹ Aydın Taneri, "Hârizmşâhlar", *DİA*, XVI, İstanbul, 1997, s. 231.

¹⁴⁰ Mehmet Fuad Köprülü, "Hârizmşâhlar", *İA*, V:1, İstanbul, 1987, s. 287; Aydın Taneri, *Harezmsâhlar*, TDVF, Ankara, 1993, s. 180.

¹⁴¹ İsa, *Bimaristan*, s.269; İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I, çev. A. Sait Aykut, YKY, İstanbul, 2004, s. 520.

Hârizmşâhlar devrinde tıp alanında çalışmaları olan şahsiyetlere bakıldığında Ebû İbrahim Zeyneddîn İsmail b. Hasen el-Hüseynî el-Cürcânî, el-Feylosof Bahâeddîn Ebû Muhammed el-Hırakî, el-Hekim Ali b. Muhammed el-Hicâzî el-Kâinî, el-Feylesof Muhammed el-Hârizmî, Hekim Bereketî ve Ebû Hâmid Necîbeddîn Muhammed b. Ali b. Ömer es-Semerkindî gibi isimler örnek verilebilir.¹⁴² Bu hekimler içerisinde bahsedilmesi gereken en mühim kişi el-Cürcânî olacaktır.

Hârizmşâhların en büyük hekimi olarak görülen bu zatın doğum tarihi ve yeri bilinmemektedir. İbn Ebî Usaybi'a eserinde ondan Şerefeddin İsmail olarak bahsetmiştir. Kendisi uzun yıllar boyunca Cürçan'da yaşamasından ötürü daha çok el-Cürcânî olarak anılmaktadır. Kutbeddîn Hârizmşâh'ın hükümdarlığı sırasında 504/1110-11 yılında Hârizm'e gitmiştir. Burada bulunduğu süre boyunca cerrahi alanında başarılar gösterip en önemli eseri olan *Zâhire-i Hârizmşâhi*'yi kaleme almaya başlamıştır. Kutbeddîn'in vefatı üzerine Atsız'ın hizmetine giren el-Cürcânî ömrünün son yıllarında Merv'e yerleşmiş ve 1137 yılında vefat etmiştir.¹⁴³ Dönemin en mühim eseri olan *Zâhire-i Hârizmşâhi* tıp ilminin ve hastalıkların tanımı, hastalıkların teşhis ve tedavileri, zehirler, güzelleştiriciler ve ilaçlar hakkında bilgi sunmaktadır. el-Cürcânî'nin ayrıca tıp alanında *er-Risâletü'l-münebbihe*, *Zübdetü't-tıb*, *el-Ecvibetü't-tıbbiyye*, *Yâdigâr* ve *et-Tezkiretü'l-Eşrefiyye-fi's-sina'ati't-tıbbiyye* adlı eserleri de bulunmaktadır.¹⁴⁴

---

¹⁴² Hârizmşâhlar devrinde yaşayan hekimlerin hayatları ve eserleri hakkında daha fazla bilgi için bkz. Gülseren Ceceli Dursun, *Hârizmşâhlar Devleti'nde İlmî Hayat (1097-1231)*, Basılmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2015, s. 119-125.

¹⁴³ Hasan Doğruyol, "Cürcânî", *DİA*, VIII, İstanbul, 1993, s. 133.

¹⁴⁴ Carl Brockelmann, "Cürcânî", *İA*, III, İstanbul, 1977, s. 247; Doğruyol, "Cürcânî", s.133.

2. BÖLÜM

TÜRKİYE SELÇUKLULARI VE BEYLİKLER DÖNEMİNDE TIP

2.1. Türkiye Selçukluları ve Beylikler Döneminde Tıbbın Gelişimi

Türkiye Selçukluları tarih sahnesine ilk çıktıkları dönemden beri çeşitli ilim dallarının gelişimi için faaliyetler yürüttüğü bilinmektedir. Bu uygulamaların temelinde İslâm dininin insan sağlığına dair verdiği önem bulunmaktadır. Yüzyıllar öncesinde bu önem doğrultusunda oluşan İslâm tıbbı, devletin bu alanda gelişimleri hususunda mühim bir kaynaktır. Doğu dünyasında hakimiyet gösteren Türk devletlerinin İslâm tıbbının öncülüğünde yeni bir oluşum meydana getirmesi akabinde Selçukluların bu mirası edinmesi Anadolu topraklarında Türk-İslâm etkisinin devamlılığını göstermektedir.

Türkiye Selçuklu Devleti himayesi altında hastanelerin kurulması XIII. yüzyıla dayanmaktadır. Türklerin, Anadolu hâkimiyeti olan 1071 yılı göz önüne alındığında, tıp alanında yaklaşık 130 yıl sonra ciddi atılım gerçekleştirdiği görülmektedir. Oluşan sorunun sebebine bakıldığında devletin öncelik amacının siyasî ve ekonomik gücü tesis etmek olduğu anlaşılmaktadır. Bahsedilen süre içerisinde yaşanan bu durumun nedenlerinden biri Haçlı Seferleri'dir. Türkiye Selçukluları ve ilk dönem beylikleri varlıklarını henüz sağlamlaştıramadan toprakların Batılıların istilasına maruz kaldığı görülmektedir. Çeşitli salgın hastalıklarına rağmen askerî mücadelelerin Türklerin zaferiyle sonuçlanmasına karşın belirli bir süre siyasî ve ekonomik buhran yaşanmıştır. Haçlı Seferleri sonrasında otoritesini güçlendiren Türkiye Selçukluları kısa süre içerisinde bilimsel gelişmelerde faaliyetlerini sürdürmüştür. Sultanlar ve devletin çeşitli kademelerinde görev alan yöneticiler Anadolu'da tıbbın ilerleyişi için ülkenin önemli şehirlerinde tesisler oluşturmuş ve burada çalışacak hekimlerin seçimi büyük bir özenle yapılmıştır.

Türkiye Selçukluları II. Kılıç Arslan dönemi itibari ile bilim ve kültür alanında gelişim göstermeye başlamıştır. Aksaray'ın yeniden inşası için Azerbaycan'dan dönemin ünlü âlimlerini Anadolu'ya davet etmiştir. Sultanla yakın dostluk içinde olduğu bilinen

Malatya Süryanî Patriği Mikhail kendi yazdığı vekayinamesinde II. Kılıç Arslan'ın şehre geldiği vakit âlimlerle münazara yaptığını ve yanında Kemâleddîn adında birini bulundurduğunu kaydetmiştir. Sultana takdim edilen *Takvîmü'l-edviye ve Usûlü'l-melâhim* adlı eserde Kemâleddîn lakabının kullanılmasından hareketle Süryanî Mihail'in bahsettiği kişinin dönemin ünlü tabiplerinden Hubeş et-Tiflîsî olduğu anlaşılmaktadır.¹⁴⁵

Rükneddîn II. Süleymanşah, devleti ve halkı için yaptığı işler doğrultusunda kaynaklarda övgü ile belirtilen bir hükümdar olmuştur. İbn Bibi eserinde Sultanın hastalıklı sağlıklı fark etmeksizin her makamdaki insana yardımda bulunduğunu nakletmiştir.¹⁴⁶ Eserde yer alan bilgiye göre herhangi bir zümre fark etmeksizin tüm insanlar Rükneddîn II. Süleymanşah'ın iyileştirici gücüne inanmıştır. Bir gün kanamadan dolayı fenalaşan hamile kadının üstüne Sultanın kıyafetinin atılması ve bunun sonucunda iyileşmesi bu düşünce üzerine ayrıntı olarak verilmiştir.¹⁴⁷

I. Gıyâseddin Keyhüsrev devri Türkiye Selçuklu devri tıp tarihi açısından bir dönüm noktası olmuştur. Hükümdarlığının ikinci döneminde kız kardeşi Gevher Nesibe Hatun'un vasiyeti üzerine onun adını taşıyan bir hastane ve tıp medresesi inşa ettirmiştir. Önceki devirlerde hastanelerde yürütülen tıp eğitimi farklı bir boyut kazanarak Doğu ve Batı dünyasında kurulacak tıp fakülteleri için öncü olmuştur.¹⁴⁸

Sultan I. İzzeddin Keykâvus da hekimlere olan hürmeti Anadolu'da dârüşşifâların gelişiminde rol oynayan şahsiyetlerden birisi olmuştur. Bu dönemde yaşayan ünlü tabip Şemseddîn b. Hübel'i saray hekimliği için davet etmiştir.¹⁴⁹ Sultan Keykâvus aynı zamanda Sivas'ta bulunan dârüşşifânın baniliğini üstlenmiştir. Yaşadığı rahatsızlık sebebi ile 1220 yılında vefat eden Sultan, kendi inşa ettirdiği hastanenin türbesine defnedilmiştir.

---

¹⁴⁵ Süryanî Patrik Mihail, *Vakainame*, II, çev. Hrant D. Andresayan, TTK Kütüphanesi Basılmamış Nüsha, 1944, s. 254; Cevat İzgi, "Anadolu Selçuklu Tabipleri", III. *Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri*, TTK, Ankara 1999, s.212.

¹⁴⁶ İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Ala'ıye fi'l Umuri'l-Ala'ıye*, I, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 1996, s. 77.

¹⁴⁷ İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Ala'ıye*, I, s.84.

¹⁴⁸ Süheyl Ünver, *Selçuk Tababeti*, TTK, Ankara, 2014, s. 54.

¹⁴⁹ Cevat İzgi, "Anadolu Selçuklu Tabipleri", s.231.

Türkiye Selçukluları'nda I. Alâeddîn Keykubad tüm alanlarda devletin zirve döneminin yaşamasını sağlayan mühim bir hükümdardır. Tıp tarihi üzerine yapılan araştırmalarda hakkında bilgi sahibi olunan çoğu hekimin bu devirde hizmet verdiği görülür. Ferideddîn Muhammed Câcermî, Bedreddîn b. Harirî, İzzeddîn b. Hubel Mavsilî, Takîyeddîn Tabib gibi isimler örnek olarak verilebilir. Bahsedilenler haricinde Cerrah Fasil'in adı Sultan'ın çıban hastalığını iyileştirmesi sebebi ile ana kaynak ve araştırma eserlerinde sıklıkla söz edilmektedir.¹⁵⁰ Başkent öncelik olmak üzere ülkenin mühim şehirlerinde bulunan dârüşşifâların sayısındaki artışın Alâeddîn Keykubâd devrinde olduğu bilinmektedir.

XIII. yüzyılda yaşanan Moğol İstilasası Selçuklular açısından yeni bir buhran dönemini meydana getirmiştir. Uç beylerinin ülkenin çeşitli bölgelerinde hakimiyetlerini ilan etmesi Türkiye Selçukluları yıkılma sürecine girmiştir. Bu dönem tarih araştırmalarında "İkinci Dönem Beylikleri" olarak adlandırılmaya başlanmıştır.

Türk beyleri hâkim oldukları dönem içerisinde halkı refah içinde yaşatabilmek adına çalışmalarda bulunmuş ve bunun için maddî manevî destek sağlamıştır. Germiyanoglu II. Yakub Bey 1411 yılında Kütahya'da bir imarethane yaptırmış, burada çalışan kişilerin maaşları ve misafirlerin giderleri için vakıf düzenlenmiştir. Vakfiyede yer alan bilgiye göre hasta olan misafirler için hekim getirilerek tedavi ve ilaç masraflar karşılanmıştır. Yine hastanın vefat etmesi durumunda defin işlemleri için para tahsis edilmiştir.¹⁵¹

Beylikler tıp alanında kendilerinden önce ortaya konulan mirası devraldıkları gibi geliştirmek üzere farklı uygulamalar ortaya koymuştur. Selçuklular zamanında inşa edilen hastanelerin faaliyetleri beylikler döneminde devam etmesi ile birlikte yeni müesseselerin kurulduğu görülmüştür.¹⁵² Mengücekoğulları'ndan Behram Şah'ın kızı Turhan Melek'in 1228 yılında Divriği Ulu Cami'nin yanına kendi adını taşıyan bir

---

¹⁵⁰ İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-Ala'ıye*, I, s.312; Erdoğan Merçil, *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, TTK, Ankara, 2000, s. 115; Mehmet Altay Köymen, *Alâeddin Keykubad ve Zamanı*, Kronik Kitap, İstanbul, 2020, s. 119.

¹⁵¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, TTK, Ankara, 2019, s. 232.

¹⁵² Hüseyin Kayhan, "Beylikler Devrinde Tıp Bilimi ve Hekimler", *History Studies*, II, Sayı 3, Samsun, 2010, s. 224.

dârüşşifâ inşa ettirmesi bu dönemki gelişmeler için bir ilk olmuştur. Karamanoğulları zamanında ise 1337 yılında Aksaray’da bir hastane kurulmaya başlanmış fakat binanın terk edilmesi üzerine tahribata uğramıştır. Bugün bu yere ait sadece yıkık duvarların kaldığı kaynaklarda nakledilmiştir.¹⁵³ Süheyl Ünver *Anadolu Selçuklularında Sağlık Hizmetleri* adlı makalesinde Dulkadiroğulları’nın cüzzam hastaları için laprozeri¹⁵⁴ kurduğunu, hastaneye dair herhangi bir fizikî kalıntı bulunmaması dolayısı ile varlığının arşiv kaynaklarından edinildiği belirtilmiştir.¹⁵⁵

XIII. yüzyıl sonlarına kadar Türk-İslâm eserleri Arapça ve Farsça olarak kaleme alınmıştır. Türkçe’nin sadece günlük konuşmada kullanılması yazı dilinin gelişiminde gecikmeye uğratmıştır. 1277 yılında Karamanoğlu Mehmed Bey’in açıkladığı ferman Türk dilinin kullanımını hususunda mühim bir gelişme olmuştur. Bu karar neticesinde öncelikle edebi eserlerde ardından bilimsel çalışmalarda Türkçe kullanılmaya başlanmıştır.¹⁵⁶

Tıp tarihinde Türkçeleşme adımları ilk olarak önceki devirlerde Arapça ve Farsça kaleme alınan eserlerin tercüme edilmesi ile başlamıştır. Hekimler tarafından gerçekleştirilen bu uygulama, eserlerde mesleki deneyimlerini de eklenmesi dolayısı ile eserin bütünlüğünde değişiklikler meydana getirmiştir.¹⁵⁷

Hekim Bereket’in *Tuhfe-i Mübârizî* adlı eseri yazılış tarihi bilinmemesine rağmen Türkçeye tercüme edilen ilk eser olarak kabul edilmiştir. İlk olarak *Lubâbü’n-Nuhab* adı ile Arapça yazılan eser Hudâvendigâr Melikü’l-ümerâ Mübârizü’-d-devle ve’-dîn unvanlı bir kişiye takdim edilmiştir.¹⁵⁸ Aydınoğlu Umur Bey adına İbn Baytar’ın *Cami’ü’l-Müfredatü’l-Edviye ve’l-Agdiye’si* ve Ali b. Abbas el-Mecusi’nin *Kitâbü’l-Melikî* eserleri tercüme edilmiştir.¹⁵⁹

¹⁵³ Kâzım İsmail Gürkan, “Selçuklu Hastaneleri”, *Malazgirt Armağanı*, TTK, Ankara, 1993, s. 45.

¹⁵⁴ Leprozeri (Leprosarium) cüzzam hastalarının barındığı kuruluştur. İslâm ülkelerinde bu yerlere miskinane veya cüzzamhane olarak adlandırılmaktadır. M. Zeki Palalı, “Cüzzam”, *DİA*, VIII, İstanbul, 1993, s.152.

¹⁵⁵ Süheyl Ünver, “Anadolu Selçuklularında Sağlık Hizmetleri”, *Malazgirt Armağanı*, TTK, Ankara, 1993, s.23.

¹⁵⁶ Bedi N. Şehsuvaroğlu, “Anadolu’da Türkçeleşme Cereyanları ve Türkçe İlk Tıp Yazmalarındaki Terimler”, *VIII. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler*, TTK, Ankara, 1969, s. 25-26.

¹⁵⁷ Hekim Bereket, *Tuhfe-i Mübârizî*, haz. Binnur Erdağı Doğer, TDK, Ankara, 2013, s.11.

¹⁵⁸ Hekim Bereket, *Tuhfe-i Mübârizî*, s.21.

¹⁵⁹ Bedi N. Şehsuvaroğlu, *Eczacılık Tarihi Dersleri*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1970, s. 281-282.

Tıp tarihinde Türkçe olarak yazılan ilk eser İshâk b. Murâd tarafından 1389'da kaleme alınmıştır. *Edviye-i Müfrede* olarak adlandırılan kitap İbn Sînâ'nın *el-Kânûn'u* ve Cürcânî'nin *Zahire-i Hârezmşâhi*'sinden bilgiler içererek oluşturulmuştur.¹⁶⁰ Hacı Paşa'nın *Müntehâb-ı Şifâ* kitabı da ilk örnekler arasında yer almıştır. Eser aynı yazarın *Şifâü'l-Eskâm*'ı özetlenerek kaleme alınmış ve Aydınolu Mehmed Bey'e ithaf edilmiştir.¹⁶¹

2.2. Türkiye Selçukluları ve Beylikler Döneminde Halk Hekimliği ve Alternatif Tıp

Terim anlamı olarak halk hekimliği insanların hastalık ve sağlık hususunda belirli inanç ve tutumlar çerçevesinde gösterilen davranışlarını ifade etmektedir. Sağlık açısından kendini korumak ve iyileştirme amaçları ile edinilen tecrübelerin kuşaktan kuşağa aktarılması halk hekimliğinin temellerini oluşturmaktadır.¹⁶²

Burada uygulanan tedaviler insanların deneyimleri ve geliştirdikleri yolların sonucunda iki farklı şekilde ortaya çıkmıştır. Yöntemlerden ilki bitki ve yiyeceklerin direkt kullanımı ile deneme yanılma yoluyla ilaçların elde edilmesidir. Yapılan uygulama yüzyıllar boyunca tıbbın kaideleri içerisinde yer alıp bunun doğrultusunda eserler üretilmiş ve zaman içerisinde eczacılığın gelişimini sağlamıştır.

XIV. yüzyıl itibari ile ilk Türkçe yazmalardan olan Hekim Bereket'in *Tuhfe-i Mübârizi* ve İshâk b. Murâd'ın *Edviye-i Müfrede* adlı eserler bu amaçlar doğrultusunda kaleme alınmış olup tedavilerde hiçbir dinsel unsur taşımamaktadır.¹⁶³

Halk hekimliğinde görülen bir diğer yöntem ise okuyup üfleme gibi içinde dinsel ve büyüsel öğeler barındıran uygulamalardır. İnsanların hastalıklara şifa amacıyla şeyh, hoca gibi kişilere başvurmasının yaygınlaştığı ve bitkisel tedavinin bu durum sonucunda geri planda kaldığı görülmektedir.

---

¹⁶⁰ İshâk b. Murâd, *Edviye-i Müfrede*, haz. Mustafa Canpolat-Zafer Önler, TDK, Ankara, 2016, s.9.

¹⁶¹ Osman Şevki, *Beş Buçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1991, s. 180.

¹⁶² Sevgi Şar, "Anadolu'da Rastlanan Halk Hekimliği Uygulamalarına Genel Bakış", *38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, Ankara, 2018, s. 1164.

¹⁶³ Şaban Doğan, "XIV-XV. Yüzyıl Türkçe Tıp Metinlerinde Halk Hekimliği İzleri", *Milli Folklor Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi*, Sayı 89, Geleneksel Yayıncılık, Ankara, 2011, s. 121,124.

Selçuklular ve beylikler dönemindeki manevî tedavi yöntemlerine ana kaynak ve araştırma eserleri vasıtasıyla ulaşılmaktadır. Bu dönemde halk tarafından kerametlerine inanılan Mevlânâ, Baba İlyas, Hacı Bektâş-ı Velî ve Karacaahmet gibi dinî şahsiyetler ile müridlerinin uygulamalarına sıklıkla rastlanmaktadır.

Mevlânâ'nın halk hekimliğine dair uygulamaları Eflakî'nin *Menâkıbü'l Ârifîn* adlı eserinde yer almaktadır. Eserde yer verilen bir rivayete göre sıtmaya yakalanan kişinin iyileşmesi için kendisi hastaya üç sarımsak yemeyi önermiştir. Hastanın yemede güçlük çekmesi üzerine üç bademin üstüne “ezan, izin, besin” yazılıp yedirilmesini tavsiye etmiştir.¹⁶⁴ Sıtmada sarımsak tedavisinin uygulanması aynı kaynak içerisinde yeniden bahsedildiği görülmüştür. Aktarılanlara göre Mevlânâ'nın yakın dostu olan Fahreddîn-i Sivâsî bu hastalığa yakalanmış, hekimlerin tüm tedavilere rağmen kendisinde herhangi bir iyileşme görülmemiştir. Dostunu ziyaret eden Mevlânâ hekimlere sarımsağın dövülüp yedirilmesini tavsiye etmiş ve bu tedavinin yapıldığı gece Sivâsî iyileşmiştir.¹⁶⁵

Menâkıbnâme'de Mevlânâ'nın yiyecek ile tedavi yöntemlerinin yanında manevî uygulamalarına da yer verilmiştir. Müridlerden biri olan Hüsameddîn-i Debbağ-ı Mevlevî'nin rivayetine göre genç yaşlarında göz ağrısı yaşaması sebebi ile Hüsameddîn'in babası onu Mevlânâ'nın yanına götürmüştür. Mevlânâ'nın tedavi için iki eline tükürerek zatın gözlerine sürmesi ve akabinde iyileşmesi eserde belirtilmiştir.¹⁶⁶

Hastalığı iyileştirme kerâmeti Elvan Çelebi'nin *Menâkıbu'l-Kudsiyye fî Menâsıbü'l-Ünsiyye* adlı eserinde de nakledilen durumdur. Baba İlyâs'ın müridlerinden Hacı Mihman'ın her hastayı mutlaka iyileştirdiği, bu kudretin şeyhinden kendisine aktatıldığı belirtilmiştir.¹⁶⁷

---

¹⁶⁴Ahmet Eflakî, *Menâkıbü'l Ârifîn (Ariflerin Menkıbeleri)*, I, çev. Tahsin Yazıcı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1986, s. 298-299.

¹⁶⁵ Eflakî, *Menâkıbü'l Ârifîn*, I, s.363.

¹⁶⁶ Eflakî, *Menâkıbü'l Ârifîn*, I, s.460-461.

¹⁶⁷ Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye fî Menâsıbü'l-Ünsiyye*, haz. İsmail E. Erünsal-Ahmet Yaşar Ocak, İÜEFY, İstanbul, 1984, s. 165; Ahmet Yaşar Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2020, s. 147.

İyileştirme kerametlerinin yanında menâkıbnâmelerde ölüyü diriltmeye dair hikayelere de yer verilmektedir. Bunlara örnek verilecek olursa Baba İlyâs'ın torunu Aşık Paşa'nın müridlerinden Ebû Bekr isimli bir zatın ölü bir arıyı nefesiyle dirilttiği rivayet edilmiştir. *Kur'ân-ı Kerîm*'de söz edilen Hz. İsa'nın mucizesinin bu kişide de olduğu düşüncesi halk arasında yaygınlığı ifade edilmektedir.¹⁶⁸ Hacı Bektâş Velî'nin hayatı ve mucize hikayeleri hakkında bilgi içeren *Vilâyetnâme* adlı eserde yine bir ölüyü diriltme hadisesi nakledilmektedir. Hacı Bektâş, Malya Ovası'nda iken bir çocuğun oyun sırasında taşla kazara öldürüldüğünü, ölen çocuğun ailesinin de taşı atanı yakalamaya çalıştığını görmüştür. Hacı Bektâş aileden cesedi getirmelerini istemiştir. Ceset geldiği vakit kendi hırkasını üstüne örtüp elini sürmesi ile çocuk hayata yeniden dönmüştür.¹⁶⁹

Karaca Ahmed de Anadolu halkında önemli izler bırakan şahsiyetlerden birisidir. Hayatının ilk zamanlarını zevk ve safa ile geçiren Karaca Ahmed sonradan dervişliğe yönelmiştir. Anadolu'ya geldiği dönemlerde Osmanlı'nın fetihlerine katılmış ve çeşitli şehirlere giderek hastaları tedavi etmiştir.¹⁷⁰

Karaca Ahmed'in uyguladığı yöntemler selefleri ile benzerlik göstermektedir. Sıklıkla akıl hastalarının başvurması sebebiyle mistik uygulamaları yaygındır. Bir rivayete göre Karaca Ahmed, Tezhüyük adı verilen bir bölgede iken o civarda olan bir bey kendisini görür ve bir adamını göndererek "Git gör bakalım, şu karşıda çadır kuran yörük mü, görelim?" şeklinde emir verir. Oraya giden adam henüz mevsimi olmamasına rağmen Karaca Ahmed'in ağaçtan elma topladığını görür ve beyinin kendisini görmek istediğini söyler. Durumdan haberdar olan bey, hakaret edecek iken tam o sırada uzun zamandan beri ruhen hasta olan kızı Karaca Ahmed'i görür ve susar. Kızın Karaca Ahmed'i gördüğü an sakinleştiğini fark eden bey kendisinin kim olduğunu sormuştur. "Horasan Erenlerindenim" cevabını almasıyla kendisi Karaca

---

¹⁶⁸ Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye*, s.164; Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlar*, s.266.

¹⁶⁹ *Vilâyetnâme: Menâkıb-ı Hünkâr Hacı Bektâş-ı Velî*, haz. Abdülbaki Gölpınarlı, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 1990, s. 66.

¹⁷⁰ Haşim Şahin, "Karaca Ahmed", *DİA*, XXIV, s.374.

Ahmed'den kızını tedavi etmesini rica etmiştir. Akabinde beyin evinde birkaç gün misafir olup kızı tedavi etmiştir.¹⁷¹

Kendisinin bu faaliyetleri ile oğlu Eşref ve torunları da aynı yoldan ilerleyerek akıl hastalığından mustarip kişiler için bir tekke meydana getirmişlerdir. Buraya gelen kişiler eğer bağırıp çağırıyorsa “Bu bizim hastamızdır.” diyerek kabul edilirdi. Hasta tekkenin bir köşesinde bir tomruğa bağlanarak geceyi burada geçirmesi istenirdi. Ertesi sabah kadınlar gelerek hastayı temizler ve tedavcinin evinde istirahat etmesi sağlanırdı. Bu süreç iyileşme belirtileri gösterene kadar devam ederdi.¹⁷²

Karaca Ahmed'in hekimliği Anadolu kültüründe geniş kitlelere ulaşmıştır. Zamanla halk dilinde bu özelliğinden bahseden bir ilahi oluşturulmuştur. “Karaca Ahmed ulu veli./Akıllanır gelen deli.” dizeleri tedavi eden yönünü destekler niteliktedir.

Ruhsal hastalıklar başta olmak üzere çeşitli rahatsızlıkların tedavilerinde en sık uygulanan alternatif tıp yöntemlerinden biri de müziktir. İnsanlığın ilk dönemlerinden itibaren sesler ve etkilerine de inanç hakim olunmuştur. Yine İslâmiyet öncesinde de büyüler ve kötü ruhlardan arınmak için şamanların bu yöndeki faaliyetleri bilinmektedir.

Türk kültüründe tedavilerde müziğin kullanımı Orta Asya'ya kadar uzanmaktadır. Kopuz veya saz ile yapılan terapiler sadece kötü düşünceleri kovmak amacıyla değil, aynı zamanda maneviyatı arttırmak amacıyla da uygulanırdı.¹⁷³

Orta Asya ve İslâm kültürünün sentezi olan Selçuklu müzik kültürü, Avrupa'dan yüzyıllar önce tedavi amaçlı dârüşşifâlarda uygulanmıştır. Farabî'nin müziğin insan bedeni ve ruhu üzerindeki etkileri hakkında yaptığı çalışmalar dönemin hekimleri tarafından mühim bir kaynak olarak kullanıldığı bilinmektedir. Yine akıl hastalarına hekimler tarafından günün belli aralıklarında uygun makamlarda müzikler dinletilerek sakinlik ve olumlu duygularının gelişmesi sağlanırdı.

---

¹⁷¹ Edib Ali Baki, *Eski Bir Türk Halk Hekimi: Karacaahmet ve Delileri Tedavi Yurdu*, Milli Mecmua Basımevi, İstanbul, 1947, s.8; Taner Tosun, “Karaca Ahmet Tekkeleri ve Bu Tekkelerdeki Psikiyatrik Tedavi”, *Tıp Tarihi Araştırmaları*, XVIII, ed. Aykut Kazancıgil-H. Hüsrev Hatemi, İşaret Yayınları, İstanbul, 2014, s.87-88.

¹⁷² Baki, *Karacaahmet ve Delileri Tedavi Yurdu*, s.10-11.

¹⁷³ Adnan Çoban, *Müzik Terapi: Ruh Sağlığı İçin Müzikle Tedavi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2005, s. 40; Şeyma Ersoy Çar-Nuri Özcan, “Müzik Terapisinin Tarihsel Gelişimi ve Uygulandığı Mekanlara Bir Bakış”, *Turkish Studies Social Sciences*, VIII, Ankara, 2018, s. 608.

Farabî'ye göre müzik makamlarının etkileri ve hangi saatlerde etkili olduğuna dair tavsiyeleri.¹⁷⁴

Makam türleri	Etki ettiği durumlar	Dinlenmesi tavsiye edilen vakitler
Rast	Neşe ve huzur	Güneşin iki mızrak boyu yükseldiği vakit
Rehavî	Sonsuzluk düşüncesi	İmsak vakti
Kuçek	Hüzün ve keder duygusu	?
Büzürk	Korku duygusu	Yatsıdan sonra
İsfahan	Hareket kabiliyeti ve güven duygusu	Gün batımı
Neva	Ferahlık duygusu	Akşam vakti
Uşşak	Gülme duygusu	Öğle vakti
Zirgüle	Uyku hali	Sabah ve öğle arası
Saba	Cesaret ve kuvvet	?
Buselik	Güç ve kuvvet	Kuşluk vakti
Hüseynî	Rahatlık hissi	Sabah vakti
Hicaz	Alçakgönüllülük	İkinci vakti

2.3. Türkiye Selçukluları ve Beylikler Döneminde Tıp Eğitimi

Türkiye Selçukluları'nda tıp eğitimi VIII. yüzyıldan itibaren sistematik hale gelen İslâm tıbbını temel olarak görülmüştür. Ortaçağın ilk dönemlerde adaylar hastaneler veya meşhur hekimlerin verdiği özel dersler vasıtasıyla eğitim alırlardı. Selçukluların, Anadolu topraklarında sadece bu alana özel eğitim alınabilecek medreseler inşa ettirmesi ilmî açıdan bir ilk teşkil etmiştir. Anadolu'da teorik ve pratik eğitimin bir arada yürütülmesi XIII. yüzyılda başlarken Avrupa'da bu sistem XVI. yüzyıldan sonra şekillenmiştir. 1206 yılında inşa edilen Gevher Nesibe Dârüşşifâsı dünyada bu amaç doğrultusunda açılan ilk kurumdur. Kayseri'de inşa edilen bu yapının akabinde

¹⁷⁴ Çoban, *Müzik Terapi*, s.45-46.

Selçuklu Anadolu'sunda sırası ile Sivas, Konya, Çankırı, Amasya, Tokat gibi mühim şehirlerde kurulan hastanelerde hastalıkların tedavileri yapıldı ve talebelerin eğitimleri eş zamanlı olarak sürdürülürdü.

Öyleki talebeler tıp derslerini buldukları medrese veya dârüşşifânın hekimlerinden alırlardı. Ayrıca bu kurumlarda çeşitli hocalar tarafından Arapça, Farsça, felsefe, anatomi, fizyoloji ve dinî ilimler hakkında dersler verilmekteydi.¹⁷⁵

Hekim adayları eğitim aldıkları süre boyunca bazı tıp eserlerini okuması gerekiyordu. Bu eserler, kaleme alındıkları dönemden itibaren büyük yankı uyandırdığı ve çeşitli dillere çevrilerek ders kitabı olarak okutulduğu bilinmektedir.

Teorik eğitimde okutulan İslâm tıbbî eserleri¹⁷⁶

Yazar	Eser Adı
Sâbit b. Kurre	<i>ez-Zahîre fî 'ilmi't-Tıbb</i>
Ebû Bekr Muhammed Zekeriya er-Râzî	<i>Kitâbü'l-Fusûlî fî't-Tıbb</i> <i>Kitâbü'l-Tıbbî'l-Mansûrî</i> <i>el-Hâvî fî't-Tıbb</i>
İbn Sînâ	<i>el-Kânûn fî't-Tıbb</i>
Huneyn b. İshâk	<i>Kitâbü'l-Mesâ'il fî't-Tıbb</i>
Ali b. Abbas	<i>Kâmilü's-sinâ'ati't-tıbbiyye</i>
el-Cürcânî	<i>Zahîre-i Hârizmşâhî</i>

er-Râzî'nin *Kitâbü'l-Mansûrî*'si ve İbn Sînâ'nın *el-Kânûn*'u tıp teori bilgisi açısından büyük öneme sahiptir. Eserlerde bahsedilen konular bugün fakültelerde ders biçiminde öğretilmektedir. *Kitâbü'l-Mansûrî*'nin içeriğinde tıbbî giriş bilgileri verilmekle birlikte organlar, mizaçlar, gıdalar ve ilaçların kullanımı, yaralanmalar, kırıklar, zehirlenmeler ve ayrıntılı olarak tüm hastalıklar bulunmaktadır.¹⁷⁷

¹⁷⁵ Ahmet Hulûsi Köker, *Selçuklu Gevher Nesibe Sultan Tıp Fakültesi (Tıp Mektebi)*, Kayseri Üniversitesi Matbaası, Kayseri, 1992, s. 58.

¹⁷⁶ Nizâmî-i Arûzî, *Tıp İlmî ve Meşhur Hekimlerin Mahareti*, haz. Süheyl Ünver, çev. Abdülbaki Gölpınarlı, İÜTTE, İstanbul, 1936, s. 44.

¹⁷⁷ Köker, *Selçuklu Gevher Nesibe Sultan*, s.58.

Tıp fakültelerinde verilen dersler ve İbn Sînâ'nın eserinde yer alan konular¹⁷⁸

YÖK Kararı ile Belirlenen Tıp Fakültesi Dersleri	İbn Sînâ'nın el-Kânûn fi't-Tıb Eserinde İşlenen Konular
1. Yıl Biyostatistik Fizik Tıbbi Biyoloji v Genetik Psikoloji Deontoloji (Tıp Etiği)	1. Cild Psikoloji Anatomi Fizyoloji Patoloji Koruyucu Hekimlik
2. Yıl Anatomi Histoloji (Doku Bilimi) Fizyoloji Biyofizik Mikrobiyoloji	2. Cild Droglar
3. Yıl Patoloji Farmakoloji Klinik Bilimlerine Giriş	3. Cild Hastalıkların Kliniği Kadın Hastalıkları ve Doğum
4. Yıl Halk Sağlığı Adli Tıp Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları İç Hastalıklar Kadın Hastalıkları ve Doğum Cerrahi Hastalıklar	4. Cild Travmatoloji Ateşli Hastalıklar Küçük Cerrahi İşlemler Kozmetik

¹⁷⁸ Köker, *Selçuklu Gevher Nesibe Sultan*, s.59

5. Yıl	5. Cild
Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları İç Hastalıklar Kadın Hastalıkları ve Doğum Nöroloji Psikiyatri	Akıl Hastalıkları Tedavi Edici Hekimlik İlaçların Kullanım Alanları İlaçların Karışım Oranları ve Dozajları Drog Zehirlenmeleri
6. Yıl	
Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları İç Hastalıklar Doğum Aile Hekimliği Acil Cerrahi Kırsal Hekimlik	

2.4. Türkiye Selçukluları ve Beylikler Döneminde Eczacılığın Gelişimi

İnsanlığın başlangıcından itibaren eczacılık tıp ile aynı amaçlar doğrultusunda bir arada ilerleyen bir sahadır. Kökeni hakkında net bir zaman dilimi bulunmasa da ilkel topluluklarda yaşayan büyücülerin iyileştirme veya zehirleme amaçlı bitkileri kullanması bu alanın temelini oluşturmuştur. İslâm'da her hastalığın çaresinin Allah'tan geldiği düşüncesi, ilaç üretme ve kullanmaya dair bu süreci ilerletmiştir.

Ortaçağ İslâm dünyasında hekimler ilaçlarda bitkilerin kullanılması konusunda hassasiyete sahipti. Bu önem doğrultusunda çeşitli dönemlerde çeviri ve telif eserler meydana getirildi. Ortaçağ'da eczacılık alanında yazılan en büyük eser Ebû Reyhan el-Bîrûnî'ye aittir. *Kitabü's Saydana fi't-Tıbb* adını verdiği kitabını ömrünün son yıllarında kaleme aldığı bilinmektedir. İlaç ve bitki isimlerinin Arapça, Farsça, Türkçe, Süryanice, Hintçe gibi farklı dillerde karşılıkları yer almaktadır.¹⁷⁹

¹⁷⁹ Abdullah Duman, "Bîrûnî", *Türkler*, V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.1256.

Türkiye Selçukluları ve Beylikler devrinde eczacılık uygulamaları hakkındaki bilgiler sınırlıdır. Sebepleri incelendiğinde tıp ilmine nazaran bu dalın Ortaçağ'da haricen yürütülmediği kaynaklı olduğu düşünülmektedir.

Anadolu'da dârüşşifâlar ilaçların yapımı ve hastalara temini için kullanılan mekanlardan birisiydi. Buradan sorumlu hekimin emrinde saydelan, devâ-sâz, aşşab, tabbah-ı eşribe ve edviyegü şeklinde adlandırılan çalışanlar bulunurdu.¹⁸⁰ Eczanenin temelini oluşturan bir diğer yer ise aktarlar idi. Günümüzde bu isim çeşitli otlar, kokular ve bitkisel ilaç alışverişinin yapıldığı bir dükkân olarak kullanılsa da Selçuklularda aktar (attar) bunları üreten ve satan kişiye denilirdi. Kaynaklarda bu mekanda ilaçla birlikte şekerin de satıldığı aktarılmaktadır. Malları tartmak için dirhem veya onun vazifesini gören taşlar kullanılmaktadırlar. Ürünler kağıda sarılarak müşterilere verilirdi.¹⁸¹

---

¹⁸⁰ Şehsuvaroğlu, *Eczacılık Tarihi Dersleri*, s.319; Merçil, *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, s.116.

¹⁸¹ Merçil, *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, s.41-42.

3. BÖLÜM

ORTAÇAĞ'DA GÖRÜLEN HASTALIKLAR, TEDAVİ YÖNTEMLERİ VE VAKA ÖRNEKLERİ

3.1. Humma

Humma genel manada çevresel sebepler veya kişiye viral enfeksiyonun bulaşması sebebi ile yaşanan vücut sıcaklığındaki artış durumudur. Hastalığın oluşum sebebi, belirtileri ve tedavi sürecinin farklılıkları bakımından iki türe ayrılmaktadır.

Enfeksiyon kaynaklı olmayan yüksek ateş günlük humma olarak adlandırılır. Genellikle ertesi gün belirtilerinin kaybolduğu bu rahatsızlık değişen hava şartları, alerjik reaksiyonlar, güneş çarpması gibi pek çok faktör vücut ateşini arttırmaktadır.¹⁸²

Hummada yüksek ateş ile beraber vücut ağrısı, kusma, nefes darlığı ve nabızda düzensizlik gibi belirtiler yaşanması hastalığın ciddi boyutta olduğunu göstermektedir. Uygun tedavi yapılamadığı takdirde hasta iki hafta içinde hayatını kaybetmektedir. Hastalığın tedavisi için en sık yapılan yöntem kişiyi serinleten bir ortamda bulundurmaktır. Bunun yanı sıra hastanın soğuk yiyecekler yemesi ve banyo yapması da ateşin düşmesi açısından tavsiye edilmektedir.¹⁸³

Selçuklular zamanında rastlanan humma vakalarının çoğunun ölümcül olduğu görülmüştür. Bu hastalığa yakalanan mühim şahsiyetlerden birisi Irak Selçuklu hükümdarı Mesud'dur. Dönemin tabiplerinden Ebu'l-Berekât, Sultan'ı iyileştirmek için Bağdat'tan gelmiştir.¹⁸⁴ Yapılan tüm müdahalelere rağmen hastalığından bir hafta sonra 1 Recep 547/2 Ekim 1152 tarihinde Hemedan'da vefat etmiştir.¹⁸⁵ Bir diğer şahsiyet ise Haçlı Seferleri'nde gösterdiği mücadele ile İslâm tarihinin önemli hükümdarlarından biri olarak bilinen Salâhaddîn Eyyûbî'dir. Hastalığın ilk büyük belirtileri Akka Müdafaası sırasında ortaya çıkmış, rahatsızlığına rağmen Sultan hiçbir zaman savaşı gücünü yitirmemiştir. Safer 589/Şubat 1193 yılında hacıları

---

¹⁸² İbn Sînâ, *el-Kâmûn*, IV, s.8-9; Nil Sarı-Mehmet Kavak, "Humma'nın Anlamı, Tedavisi ve Ortaçağ İslam Dünyasında Humma Sebebiyle Vefat Eden Ünlü Şahsiyetler", *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, Mersin, 2013, s. 25.

¹⁸³ İbn Sînâ, *el-Kâmûn*, IV, s.31, 51.

¹⁸⁴ Erdoğan Merçil-Ali Sevim, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, TTK, Ankara, 1995, s. 261.

¹⁸⁵ el-Bundârî, *Zübdet el-Nusra ve Nuhbet el-Usra*, çev. Kıvameddin Burslan, Maarif Matbaası, İstanbul, 1943, s. 206; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s.142;

karşılamasından bir hafta sonra tekrardan hummaya yakalanmıştır. Tabipler, Sultan'dan dört kez kan almasına rağmen herhangi bir iyileşme gösterememiştir. Hastalığının altıncı gününden itibaren bilincini yitirmeye başlamış, bu durumuna rağmen çevresindeki insanlara karşı hoşgörüsünü yitirmemiştir. Dokuzuncu gün itibariyle Sultan'da titreme ve akabinde terleme belirtileri yaşanmıştır. Hekimler ve ahâli başlangıçta durumunun iyiye gittiğini düşünse de aslında hastalığının gün geçtikçe kötüleştiği görülmüştür. Babasının iyileşmesine dair ümidini yitiren el-Melik el-Efdal insanlardan biat almaya başlamıştır.¹⁸⁶ Salâhaddîn Eyyûbî'nin vefatı hastalığının 12. gününde 27 Safer 589/4 Mart 1193 tarihinde gerçekleşmiştir.¹⁸⁷

3.2. Cüzzam (Lepra)

Ortaçağ dünyasında en sık rastlanılan cilt hastalıklarından cüzzam Mikrobakterium lepra bakterisinin vücuda bulaşması sonucunda, çoğunlukla deri hücrelerinde meydana getirdiği değişim olarak tanımlanmaktadır.¹⁸⁸ Çeşitli araştırmacılar tarafından elde edilen bilgiye göre vakaların M.Ö. 600'lü yıllara kadar uzanması, cüzzamın tarih boyunca görülen salgın hastalıklar içerisinde en eskisi olduğunu göstermektedir.¹⁸⁹ Dünya tarihi boyunca bu hastalık için çeşitli adlandırmaları bulunmaktadır. *Kur'an-ı Kerîm*'de Hz. İsa'nın hastaları iyileştirme mucizesinden bahsedildiği ayette cüzzam "Abram" şeklinde geçmektedir.¹⁹⁰ Türklerde "Anumi"¹⁹¹ olarak geçer iken yıllar sonra İslam kültürünün etkisi ile "Cüzzam" şeklinde ifade edilerek günümüz Türkiye'sinde halk arasında bu ad kullanılmaktadır. Arapça kökenli olan cüzzam; elin kesilmesi, parmakların düşmesi anlamına gelen cezem kökünden türeyen bir kelimedir.¹⁹²

---

¹⁸⁶ İbn Şeddâd, *Kâtibinin Gözünden Sultan Salâhaddîn Eyyûbî*, çev. Aydın Usta, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2021, s.355-356.

¹⁸⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIII, çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1994. s. 70; İbn Şeddâd, *Sultan Salâhaddîn Eyyûbî*, s.358.

¹⁸⁸ "Cüzzam", *Sağlık Ansiklopedisi*, III, s.549.

¹⁸⁹ Murat Serdar, "Ortaçağ Avrupası'nda Tanrının Laneti Cüzzam ve Cüzzam Evleri", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, XI, Sayı 2, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Tokat, 2014, s. 101.

¹⁹⁰ Âl-i İmrân Suresi 49. Ayet, Mâide Suresi 110. Ayet.

¹⁹¹ Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, I, s.137.

¹⁹² Palalı, "Cüzzam", s. 150.

Hastalığı ileri boyuttaki sonuçlarına bakıldığında bu tabir doğru bir yaklaşım olarak görülmektedir.

Cüzzama neden olan bakteri sıklıkla deri veya solunum yolları vasıtası ile insan vücuduna bulaşmaktadır. Diğer bulaşıcı hastalıklara nazaran görülme oranı daha düşük ve belirtileri minimum üç ila beş yıl içerisinde ortaya çıkmaktadır. Hastalığın yaygın belirtisi vücudun soğuk bölgeleri olarak bilinen el, ayak ve kulakta yaşanan renk ve doku değişimidir. Cüzzamın türleri belirtilerdeki değişkenliğe bağlı olarak üçe ayrılmaktadır. Bulaştırıcılığı en yüksek türü Lepromatik Cüzzam olarak adlandırılmaktadır. Bu türün diğerlerine nazaran ayırt edici belirtisi yüz derisinin kalınlaşmasıdır. Yaşanan bu durum aslan yüzü olarak tabir edilmekte halk arasında da “dâü'l-esed” şeklinde söylenmektedir. Sinir cüzzamı teşhisin en geç konulduğu tür olarak karşımıza çıkmaktadır. Sinirlerde oluşan tahribat zamanla kişinin duyu hissini kaybetmesine sebep olmaktadır. Tüberkülozumsu cüzzamda ise sinir kaybı ile beraber deride kabarcıklar meydana gelmektedir.¹⁹³

Ortaçağ Batı dünyasında cüzzam, “Tanrı’nın Laneti” şeklinde tabir edilerek hastalığa yakalanan kişiler ötekileştirmiş ve ölüme terk edilmiştir. Bu dönemde yaşanan diğer bulaşıcı hastalıklara nazaran cüzzam herhangi bir sosyal veya ekonomik statü ayırmaksızın her insanda yaşanabilecek bir rahatsızlık olduğunu göstermiştir. Tarihte bu durumu yansıtan en mühim örnek Kudüs Kralı IV. Baudouin’dur. Dönemin Sur Başpiskoposu Willermus Tyrensis yazdığı kronikte hastalığının çocukluk çağından itibaren belirtiler gösterdiğinden bahsetmiştir. Herhangi bir fiziksel müdahale sırasında Baudouin’in özellikle sağ kolunda hissizlik fark edilmesi üzerine çeşitli tedaviler yapılsa da başarısızlıkla sonuçlanmış ve gençliğinde cüzzam teşhisi konulmuştur.¹⁹⁴ Hastalık sebebi ile IV. Baudouin, “Cüzzamlı Kral” olarak adını tarih sahnesine yazdırmıştır.

Modern tıpta tedaviye erişebilen cüzzamlı hastalar, Ortaçağ toplumunda dışlanan bir kesim olarak bilinmektedir. Bunun örneğine Anadolu’da da rastlamak mümkündür. Mevlana’nın hamama gitmek istediği bir gün arkadaşları tarafından cüzzamlı hastalara

---

¹⁹³ “Cüzzam”, *Sağlık Ansiklopedisi*, III, s.550.

¹⁹⁴ Willermus Tyrensis, *Haçlılar Türkler Karşısında*, çev. Ergin Ayan, Kronik Kitap, İstanbul, 2019, s. 225-226.

kötü davranılıp oradan uzaklaştırılmış, bu durum üzerine arkadaşlarına karşı çıkarak cüzzamlılarla beraber hamama girmiştir.¹⁹⁵ Hastalığa yakalananların tecrit edilmesi tıbbî amaç gütmemekte, bu kişiler adeta hayattan koparılmaya ve ölüme terk edilmeye çalışılmıştır.

İslam tıbbında cüzzamın tedavisi için çeşitli yöntemlere başvurulmuştur. Kan alma ve sülük kullanılması tavsiye edilmiştir. Bununla birlikte içerisinde kükürt bulunduran sular şifa kaynağı olmuştur.¹⁹⁶ Türkiye Selçuklu ve Beylikler devrinde tedavi için başvurulmuş yerlerden birisi ılıcalardır. Ilgın ve Yoncalı ılıcaları hastaların en uğrak iki yeri olup özellikle kiraz mevsimi olarak tabir edilen mayıs ayında buraya gelerek istifade etmişlerdir.¹⁹⁷

3.3. Çıban

Kaynaklarda şarbon ve şirpençe olarak da adlandırılan çıban, Basilius Antrasis adlı bakterinin insan vücuduna bulaşması sonucunda deride yaşanan ağrılı apselerdir. Günümüzde sıradan bir rahatsızlık olarak görünse de Ortaçağda insan hayatını etkileyen ve sonu ölümlle sonuçlanabilen bir hastalıktır.

Çıbanı meydana getiren bakterinin insanlara geçmesi hastalıklı hayvanlara temas edilmesi ile oluşmaktadır. Vücutta görülen ilk belirti ağrılı ve içi irinli şişliklerdir. Tedavisinin aksaması durumunda şişliklerin rengi siyaha dönüşür ve yüksek ateş ile halsizlik meydana getirir. Bakterinin akciğere ulaşması durumunda hastanın şikayetleri daha da artarak nefes darlığı, kusma ve diare (ishal) yaşanır, tedavi yapılmadığı takdirde hasta iki ila üç gün içerisinde hayatını kaybeder.¹⁹⁸

Çıbanın tedavisi için tarih boyunca farklı yöntemler geliştirilmiştir. İbn Sînâ narı ikiye bölüp sirke ile pişirerek yara üzerine sürülmesini ve hastanın kükürtlü suda banyo

---

¹⁹⁵ Eflakî, *Menâkıbü'l Ârifin*, I, s.372.

¹⁹⁶ İbn Sînâ, *el-Kânûn*, I, s.37.

¹⁹⁷ Nagihan Baysal-Özer Küpeli-Eren Akçiçek, “Evliya Çelebi Seyahatnamesi’nde Cüzzam”, *Tarihsel Süreçte Anadolu’da Cüzzam*, Gece Akademi, Ankara, 2018, s.136.

¹⁹⁸ “Şarbon-Kara Çıban”, *Sağlık Ansiklopedisi*, I, s.206.

yapmasını tavsiye etmiştir.¹⁹⁹ Geleneksel ve modern tıpta yapılan en sık yöntem irinin cerrahi müdahale ile boşaltılmasıdır.

Tarihî kaynaklarında çıban hastalığı hakkında bahsedilen vakalardan biri Salâhaddîn Eyyübî döneminde olmuştur. Sultan, Akka Ovası'nda iken belinden dizlerine kadar belirtiler görülmüş ve bu sebeple rahatça oturamayıp sadece yaslanarak durabildiği kaydedilmiştir. İbn Şeddâd eserinde hastalığa rağmen Sultan'ın ata binebildiğini ve durumun ilahi bir koruma olduğunu belirtmiştir.²⁰⁰ Örnek verilebilecek bir diğer hadise ise Sultan I. Alâeddîn Keykubâd devrinde yaşanmıştır. Sultan, el-Melik el-Âdil'in kızı Gaziye Hatun ile evlenmek üzere Malatya yolunda iken boynunda şişlikler olduğu fark etmiş, dönemin mühim doktorları pansumanlar yapsa da hastalığa bir çare bulunamamıştır. Alâeddîn Keykubâd, Şarapdar Ayaz vasıtasıyla pansuman için Cerrah Fasil'i çağırıştır. Sultan'ın huzuruna çıktığı vakit çıbanı kontrol ediyormuş gibi yapıp bir neşter yardımı ile irini çıkarmış ve onu sağlığına kavuşturmuştur.²⁰¹

3.4. Kulunç

Kulunç bağırsaklarda meydana gelen tıkanma sonucunda sırt ve bel bölgesinde yaşanan ağrıya denmektedir. Kuluncun oluşum sebebi vücutta biriken ve doğal yollarda atılamayan gazdır.²⁰² Kişinin uzun süre soğuk ortamda bulunması hastalığı tetikleyen bir durumdur. Evler ve saraylarda modern ısıtma sisteminin olmayışı bu durumun her sınıfı etkileyebileceğini göstermektedir.

Hastalık belirtilerine göre iki türe ayrılmaktadır. İyi huylu kulunçta yukarıda bahsedilen belirtiler görülmekte, uygun tedavi ile kişi kısa sürede sağlığına kavuşabilmektedir. Kötü huyluda ise hastalığı seyri ilerler, kişide kusma ve vücudunda yaralar meydana gelmekte ve ilerisinde hayatını kaybetmesi ile sonuçlanabilmektedir. İslâm tıbbında kulunca yakalanmamak amacıyla insanların ağır yiyecekler yiyip içmemesi ve kendilerini sıcak tutmaları önerilmiş, bu amaçla en sık uğranılan yerler

¹⁹⁹ İbn Sînâ, *el-Kânûn*, IV, s.226-227.

²⁰⁰ İbn Şeddâd, *Sultan Salâhaddîn Eyyübî*, s.37-38.

²⁰¹ İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Âla'îye*, I, 84; Merçil, *Türkiye Selçuklularında Meslekler*, s.115.

²⁰² İbn Sînâ, *el-Kânûn*, III, K. 2, s.343-344.

hamamlar ve kaplıcalar olmuştur. Bununla birlikte sökücü görevde olan müşil ve lavman da kulunç tedavisinde sıkça kullanılmıştır.²⁰³

Türkiye Selçuklu Sultanı II. Rükneddîn Süleymanşah Gürcü seferine gittiği sırada kulunca yakalanmıştır. Hastalığı yedi gün sürmüşse de 6 Temmuz 1204 yılında vefat etmiştir.²⁰⁴

3.5. Sıtma (Malarya)

Sıtma diğer adı ile malarya “Plazmodyum” adlı parazitin sebep olduğu kan yolu ile bulaşan ateşli bir hastalıktır. Hastalığın insanlara geçmesindeki etken anofel cinsi dişi sivrisineklerdir.²⁰⁵ Anofel sağlıklı insanın kanını emdiği sırada sıtma virüsünü bulaştırır, akabinde 36 ila 72 saat içerisinde “sıtma nöbeti” adı verilen belirtiler zinciri ortaya çıkmaktadır.

6 ila 12 saat süren sıtma nöbeti esnasında kişide sırasıyla titreme, yüksek ateş ve terleme yaşanmaktadır. Titreme evresinde hastada şiddetli üşümeye ek olarak bulantı ve kusma gibi durumlar görülmektedir. Sıtma nöbetinin bir diğer evresi ve hastalarda en yaygın görülen yüksek ateştir. Vücut sıcaklığının olağan dışı yükselmesine karşı önlem alınmaması durumunda, kişide bilinç kaybı gibi hayati tehlike yaşatacak durumlar oluşabilmektedir. Ateş evresi ile kişide terleme görülür ve nöbet sona ermektedir.²⁰⁶

İslâm tıbbında sıtma tehlikeli bir hastalık olarak görülmüş ve buna yakalanan kişilerde yaşanan ateş yükselmesi Hz. Muhammed tarafından cehennem ateşine benzetilmiştir. Kişinin şifa bulması için banyo yaptırılarak ateşinin düşürülmesi tavsiye edilmiştir.²⁰⁷ Tarihî kaynaklara göre Ortaçağ Anadolu’sunda, Haçlı Seferleri’nden itibaren vakanın oranında artış görülmektedir. Fakat eserlerde özellikle sıtma olarak zikredilmesine rağmen humma ve veba gibi insan hayatını etkileyen diğer hastalıkların da benzer

²⁰³ İbn Sînâ, *el-Kânûn*, III, K. 2, s.348-349, 365.

²⁰⁴ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s.166; İbn Bîbî, *el-Evâmîrü’l-Ala’iye*, I, s.95.

²⁰⁵ Emine Uyumaz, “XI. Yüzyılın Sonlarından XIV. Yüzyılın Başlarına Kadar Anadolu’da Bilinen Hastalıklar ve Uygulanan Tedavi Yöntemlerine Dair”, *Prof. Dr. Erdoğan Merçil’e Armağan*, ed. Emine Uyumaz, Muharrem Kesik, Aydın Usta, Cihan Piyadeoğlu, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2013, s. 215.

²⁰⁶ *Sağlık Ansiklopedisi*, “Sıtma”, I, s.210-211.

²⁰⁷ Tirmizî, II, s.183.

belirtiler göstermesi, tam olarak hangi rahatsızlığın hangi düzeyde yaşandığı hususunda çelişkiler yaratmaktadır.

Erken yaşlardan beri cüzzamdan mustarip olan Kudüs Haçlı Kralı IV. Baudouin'in hastalığının ilerlemesi üzerine, tahtın devamlılığını sağlamak adına kız kardeşi Sibylle'in evlendirilmesi uygun görülmüştür. Bunun için en uygun aday olarak görülen William (Guillaume) Montferrat Sayda'ya gelerek Ekim 1176'da Sibylle ile evlenmiş ve kendisine Askalan ve Yafa kontlukları verilmiştir. Evliliğinin üçüncü ayı itibariyle William malaryaya yakalanmıştır. Sur başpiskoposu Willermus Tyrensis, hastalık sürecinin William için ıstıraplı geçtiğini nakletmiştir. Haziran 1177 tarihinde Askalan'da hayatını kaybetmiştir.²⁰⁸

Türkiye Selçuklularını devrini anlatan eserlerden biri olan *Menâkıbü'l Ârifîn*'de sıtma hastalığı ile ilgili bilgiler kaydedilmiştir. Rivayete göre Mevlânâ'nın yakın dostlarından biri olan Fahreddîn-i Sivasî sıtmaya yakalanmış, hekimlerin tedavilerine rağmen herhangi bir iyileşme görülmemiştir. Onu ziyarete gelen Mevlânâ, sarımsağın dövülüp yedirilmesini söylemiş ve tedavinin yapıldığı gece şifa bulmuştur. Bu durum üzerine hekimler Mevlânâ'ya "Bu tedavi onun kudret elinin yaptığı bir tedavidir. Yoksa bunun tıp kaidelerinde ve hikmet kanunlarında yeri yoktur." şeklinde övgülerde bulunmuştur.²⁰⁹

3.6. Çiçek

Çiçek "Variola" virüsünün yol açtığı bulaşıcı ve ölümcül bir hastalıktır. Çoğunlukla çocuklarda görülen bu rahatsızlık, uzun süre belirti göstermeden gelişir ve aniden belirtileri ortaya çıkmaktadır. Çoğalması karaciğer ve lenf düğümleri kaynaklı düşünülmekte olup virüsün kana karışmasından ortalama 12 gün sonra belirtileri görülmektedir.²¹⁰

---

²⁰⁸ Willermus Tyrensis, *Haçlılar Türkler Karşısında*, s.241-242; Işın Demirkent, *Haçlı Seferleri*, Dünya Yayıncılık, İstanbul, 1997, s. 129; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, çev. Fikret Işıltan, TTK, Ankara, 2019, s. 344.

²⁰⁹ Eflakî, *Menâkıbü'l Ârifîn*, I, s.363.

²¹⁰ "Çiçek", *Sağlık Ansiklopedisi*, III, s.445.

Hastalığın belirtileri iki evreye ayrılmaktadır. Virüsün vücuda ulaşmasından itibaren kişide yüksek ateş, vücut ağrıları, üşüme, ishal ve kusma yaşanmaktadır. En yaygın belirti olarak bilinen içi su dolu kabarcıklar hastalığın ikinci evresi olarak görülmektedir. Bu yönü ile kızamığa benzetilse de er-Râzî, *Kitabü'l- cüderi ve'l-hasba* adlı eserinde sırtta oluşan şiddetli ağrının çiçek hastalığında ayırt edici özellik olduğunu belirtmiştir.²¹¹

Kaynaklarda bahsedilen hadiseler incelendiğinde, sosyo-ekonomik statü gözetmeksizin her kişide bu hastalık yaşanabilmektedir. Büyük Selçuklular'da Mahmûd ve Berkyârûk, iktidar mücadelesi yaşadıkları dönemde çiçek hastalığına yakalanmıştır. Tabip Eminüddeve İbnü't-Tilmiz, Mahmûd'un hastalıktan kurtulamayacağını, bundan dolayı Berkyârûk'un gözlerine mil çekilip bertaraf edilmesinde acele edilmemesini belirlemiştir. Nitekim hekimin düşünceleri doğru çıkarak Mahmûd Şevval 487 / Kasım 1204'te vefat etmiş, Berkyârûk ise hastalığı atlatarak devletin tek hükümdarı olması kolaylaştırmıştır.²¹²

Çiçek hastalığının tedavisi için üzüm, Hint hurması ve mercimeğin su ile yumuşatılıp yedirilmesi; deride çıkan iltihapların şiş yardımıyla alınarak merhem sürülmesi tavsiye edilmiştir.²¹³

Anadolu'da çiçek hastalığına dair vakalardan birini Süryanî Patrik Mihail nakletmiştir. *Vekayiname*'ye göre 535 /1141 yılında Malatya'da yaşanan depremin sonrasında bir veba salgını ve küçük çapta olmasına rağmen çocukların ölümüne sebep olan çiçek hastalığı görülmüştür.²¹⁴

3.7. Verem (Tüberküloz)

Verem “Mikobakterium Tüberkülozis” ve “Mikabakterium Bovis” adlı mikroplarının sebep olduğu bir enfeksiyon hastalığıdır. Dünyada hastalık için çeşitli adlandırmaların yapıldığı görülür. Avrupa'da verem “beyaz veba” (white plague) ve “beyaz ölüm”

---

²¹¹ İbn Sînâ, *el-Kânûn*, IV, s.127-129; Gülten Dinç, “Bulaşıcı ve Salgın Hastalıklar Tarihine Genel Bir Bakış”, *Yeni Türk Tıp Tarihi Araştırmaları*, XVIII, İÜCTF TTEAD, İstanbul, 2012, s. 51.

²¹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s.199.

²¹³ İbn Sînâ, *el-Kânûn*, IV, s.131-134.

²¹⁴ Süryanî Patrik Mihail, *Vakainame*, II, s. 118.

(white death) olarak bahsedilir iken ülkemizde daha çok “ince hastalık” olarak adlandırılır. 1882 yılında Robert Koch tarafından bakterilerin tespitinin ardından tıp literatüründe tüberküloz olarak adlandırılmaya başlandı.²¹⁵

Hastalığın ilk örnekleri Neolitik döneme kadar uzanmaktadır. Arkeolojik araştırmalarda M.Ö. III. yüzyıldan kalma Mısır mumyaların omuriliklerinde verem basili tespit edilmesi ilk vakalardan biri olarak kabul edilmektedir.²¹⁶

Mikropların insan vücuduna yerleşmesi çoğunlukla solunum yoluyla gerçekleşmektedir. Hastaların öksürük veya konuşma sırasında yaydığı damlacıklar belli bir sürede havada kalabilmektedir. Veremin bir diğer bulaşma şekli ise büyükbaş hayvanlardır. Büyük ölçüde sığırlarda görülen verem mikrobu, hayvanın eti ve sütünün tüketilmesi ile insan geçtiği görülmektedir.²¹⁷

Tüberküloz basilleri ilk olarak akciğerlerin büyük bir bölümüne koloni halinde yerleşmektedir. 4 ila 10 haftalık süre boyunca mikrop lenf düğümlerine ve ardından kan yoluyla tüm vücuda yayılmaktadır. Bu süreç içerisinde bağışıklık sisteminde bir değişiklik olmaması sebebiyle kişiler hastalığı fark etmemektedir. Veremin ileri boyuttaki belirtileri ise şiddetli öksürük, kanlı balgam çıkarma, yüksek ateş, halsizlik ve kilo kaybıdır.²¹⁸

Geçmişten günümüze meydana gelen vakalar incelendiğinde, olumsuz sosyo-ekonomik koşulların hastalığının en büyük etkeni olduğu görülmektedir. Göçler, beslenme yetersizliği, işsizlik ve sağlığı etkileyen ortamlar tüberküloza yakalanma sıklığını arttırmaktadır. Ortaçağ tarihi müellifleri bu hastalıktan mustarip olan şahsiyetleri eserlerine bahsetmiştir.

Büyük Selçuklular’da kardeşi Sultan Mahmud’un çiçek hastalığından vefatı sebebiyle tahta çıkan Sultan Berkyârûk, ömrünün son dönemlerinde verem ile mücadele etmiş

---

²¹⁵ H. Braun, *Bulaşıcı Hastalıklar*, Maarif Matbaası, Ankara, 1947, s. 97; Kadircan Keskinbora, “Savaşta Düşmanlardan Bir Diğeri: Tüberküloz”, *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, VI, Sayı 3, Mersin, 2016, s. 175.

²¹⁶ William D. Johnston, “Tuberculosis”, *The Cambridge Historical Dictionary of Disease*, ed. Kenneth F. Kiple, CUP, New York, 2003, s. 338; Thomas B. Daniel, “The History of Tuberculosis”, *Respiratory Medicine*, C, 2006, s. 1863.

²¹⁷ Braun, *Bulaşıcı Hastalıklar*, s.98; “Tüberküloz (Verem)”, *Sağlık Ansiklopedisi*, III, s.599-600.

²¹⁸ “Tüberküloz (Verem)”, *Sağlık Ansiklopedisi*, III, s.600-601.

ve bu süreçte oğlu Melikşah'ı veliyaht tayin etmiştir. Kendisi 24 yaşında iken 2 Rebûlâhîr 498/22 Aralık 1104 tarihinde vefat etmiştir.²¹⁹

Türkiye Selçuklu Sultanı İzzeddîn Keykâvus Halep üzerine ikinci bir sefer düzenlemek isterken vereme yakalanmıştır. Durumunun gün geçtikçe kötüleşmesi üzerine şifa bulması için Viranşehir'e götürülse de Şevval 616/Ocak 1220'de hayatını kaybetmiştir. Naaşı Sivas'a getirilerek kendi adını taşıyan hastanenin türbesine defnedilmiştir.²²⁰

Eski çağlarda kan alma, lavman ve müshil ilaçlar gibi çeşitli yöntemler kullanılmasına rağmen bir çare bulunulamayan ve hastalarının adeta dışlandığı tüberkülozun günümüzde artık tedavisi mümkündür. Modern tıpta tüberküloz için ilaç tedavileri uygulanmaktadır. Erken teşhis ve tedavi hastalığın bulaştırıcılığı açısından önemli bir faktördür. İlaç alındığı andan itibaren ortalama 15 gün içerisinde bulaşma durumu azalmaktadır. Günümüzde her hastanın hastanede tedavi görmesinde bir zorunluluk yoktur. Özellikle tüberküloz ile birlikte diğer rahatsızlıkları olanlar veya ilaçtan dolayı yan etki yaşayan vakaların hastaneye yatışı yapılmaktadır.²²¹

3.8. Gut (Nikris)

Gut kanda fazla bulunan ürik asidin sodyumla birleşerek "Monosodyum urat" adındaki kristallerin vücutta tutunması sonucunda ortaya çıkan bir hastalıktır. Hastalığın etimolojisine bakıldığında Fransızca damla anlamına gelen "Goutte" kelimesinden gelmektedir. İslâm kaynaklarında ise bu tabir "Nikris" şeklinde geçmektedir.²²²

Aşırı protein ve alkol tüketimi gut hastalığının en önemli sebebi olarak bilinmektedir. Güncel araştırmalar uzun süre boyunca aç kalmanın da ürik asidi arttırmasından dolayı guta sebep olabileceğini belirtmektedir.²²³ Kristallerin kemikler, eklemler ve

---

²¹⁹ Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara, 1987, s. 343; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s.308.

²²⁰ İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Ala'ıye*, I, s.216-217.; Merçil, *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, s.114.

²²¹ Aylin Babalık-Onur Fevzi Erer-Tülay Keskin, "Tüberküloz", *Türk Toraks Derneği Eğitim Kitapları Serisi*, Ankara, 2019, s. 5-6.

²²² Emine Uyumaz, "XI. Yüzyılın Sonlarından XIV. Yüzyılın Başlarına Kadar Anadolu'da Hastalıklar ve Uygulanan Tedavi Yöntemlerine Dair", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*, s.213.

²²³ Thomas G. Benedek, "Gout", *The Cambridge Historical Dictionary of Disease*, s.154.

çevresindeki dokulara yerleşerek iltihaplanmaya sebep olur. Buna bağlı olarak bölgede şişlik ve zonklayıcı biçimde ağrılar gelişmektedir. Bahsedilen belirti ile birlikte çarpıntı, ateş, halsizlik ve hareket kabiliyetinde azalma da görülmektedir.²²⁴

İbn Sînâ'nın *el-Kânûn*'da naklettiği bilgilere göre gut hastalığı kalıtım yoluyla geçmekte ve özellikle belli insan gruplarında yaşanmaktadır. Günümüz araştırmalarında da bu düşünce doğrulanmaktadır. Özellikle vakaların görüldüğü erkek hastalarda genetik yatkınlığın yüksek olduğu görülmektedir.²²⁵

Erken dönemlerde gut tedavisi için vücudun mizacının iyi tanınıp ona uygun tedavi edilmesi tavsiye edilmiştir. Bu süreçte sıklıkla uygulanan yöntemlerden birisi perhizdir. Hastanın protein alabilmesi için tavşan veya geyik eti gibi onun mizacına en uygun türleri tüketmesi ve alkolden uzak durması gereklidir. Hacamat da gutta oluşan eklem ağrılarını gidermek amacıyla uygulanması tavsiye edilen bir diğer yöntem olmuştur.²²⁶ İbn Sînâ eserinde “Macun-ı Hermes” olarak adlandırdığı terkip gut hastaları için önerilmiştir. Bu karışımın içeriğinde Hint kedi otu, zambak, çörek otu, karanfil, Çin tarçını gibi bitkiler bulunmaktadır.²²⁷

Ortaçağ tarihi kaynaklarında gut vakasının en mühim örneğini Anna Komnena kaydetmiştir. Babası I. Alexios Komnenos Anadolu'da Bizans hakimiyetini sağlamak için çeşitli mücadeleler vermesi ile bilinmektedir. İmparator Alexios hastalığı sebebiyle acılar çekmiş ve eşi İmparatoriçe Eirene'nin yaptığı masajların ona iyi geldiği kızı tarafından nakledilmiştir.²²⁸ Ömrünün son yıllarında yaşadığı diğer rahatsızlıklar kolları ve bacaklarında etkiler bırakmıştır. Dönemin hekimlerinden Mikhael Pantehhnes imparatorun bünyesinin alışık olmamasından dolayı boşaltıcı ilaçları yasaklamış olmasına karşın meslektaşı Nikalos Kallikles bu görüşe karşı çıkmıştır. İmparator Alexios haftalar boyunca çeşitli yöntemlerle rahatlatılmaya

²²⁴ “Gut Hastalığı”, *Sağlık Ansiklopedisi*, III, s.538-539.

²²⁵ İbn Sînâ, *el-Kânûn*, I, s.139; Thomas G. Benedek, “Gout”, *The Cambridge Historical Dictionary of Disease*, s.153; Sevim Keçecioglu, “Beslenme Alışkanlıklarının Gut Oluşumuna Etkisi”, *Beslenme ve Diyet Dergisi*, XVII, Sayı 2, Türkiye Diyetisyenler Derneği, Ankara, 1988, s. 235.

²²⁶ İbn Sînâ, *el-Kânûn*, III, K. 2, s. 664,667.

²²⁷ İbn Sînâ, *el-Kânûn*, V, s.27.

²²⁸ Anna Komnena, *Alexiad*, çev. Bilge Umar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1996, s. 367.

çalışılsa da altı ay sonra şiddetli ağrılar ve nefes darlığı yaşamıştır.²²⁹ Durumunun gün geçtikçe kötüleşmesine karşın hekimler hala bağırsak boşaltıcı ilaçlar kullanmayıp imparatorun koluna çizik atılarak kan alınmış ve yüksek ateş durumu göze alınmaksızın dağlama yöntemi uygulanmıştır.²³⁰ Hekimlerin tüm yöntemlerine rağmen İmparator Alexios 15 Ağustos 1118'de hayatını kaybetmiştir.

3.9. Felç-İnme (Stroke-Apopleksi)

Felç sinir sistemindeki çeşitli bozukluklardan ötürü vücudun çeşitli bölgelerinde yaşanan geçici veya kalıcı sakatlıklardır. Yüksek tansiyon, beynin kan akışında azalma ve damarda pıhtılaşma hastalığının oluşumunda önemli etkenlerdir. Felç doğum sırasında yaşanan komplikasyonlardan ya da kişinin hayatının herhangi bir döneminde inmenin etkisiyle aniden gelişebilmektedir.²³¹

el-Kânûn'da iki tür felçten söz edilmektedir. Bunlardan ilki baş ve yüz bölgesinde meydana gelirken, bir diğeri ise belirli bölgelerde oluşan ve belirtilerinin yavaşça ortaya çıkan türüdür.²³²

İbn Sînâ hastalara vücudu yumuşatıcı yiyecek ve içeceklerin verilmesini önermiştir. Bununla birlikte ilaçların direkt felçli bölgeden ziyade zarar gören sinirin başlangıç noktasına uygulanmasını tavsiye etmiştir.²³³

Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıçarslan felç hastalığı ile bilinen şahsiyetlerden birisidir. Bizans kaynaklarından elde edilen bilgilere göre Sultan'ın ellerindeki sakatlıkla beraber ayaklarındaki rahatsızlık sebebiyle arabayla yolculuk etmiştir. Bu sebeple Bizans İmparatoru Andronikos tarafından kendisine Kutzaslanes (Topal Aslan) şeklinde aşağılayıcı lâkap takılmıştır.²³⁴ Sultan II. Kılıçarslan'ın yaşadığı

---

²²⁹ Eserin Türkçe tercümesini yapan Bilge Umar'ın dipnotta verdiği bilgilere göre İmparator I. Alexios Komnenos gut ile birlikte kalp yetmezliği yaşamaya başlamıştır. Bu hastalığa sahip olan kişilerde solunum yetmezliği, akciğerde kan toplanması, iç organlarda ödem ve yüksek ateş görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Anna Komnena, *Alexiad*, s.520.

²³⁰ Anna Komnena, *Alexiad*, s.516-521.

²³¹ "İnme", *Sağlık Ansiklopedisi*, V, s.911.

²³² İbn Sînâ, *el-Kânûn*, III, K.1, s.228.

²³³ İbn Sînâ, *el-Kânûn*, III, K.1, s.234-235.

²³⁴ Niketas Koinates, *Historia*, çev. Fikret Işıltan, TTK, Ankara, 1995, s.84

hastalığa rağmen kazandırdığı siyasî ve askerî başarılar Türkiye Selçuklu Devleti'nin varlığına bir ivme getirmiştir.

3.10. Difteri (Kuşpalazı)

Difteri diğer adı ile kuşpalazı, “Korinobakterium difteri” adlı bakterinin yol açtığı bulaşıcı hastalıktır. Hastalığın solunum yollarının başlangıcında ürettiği iltihap zaman içerisinde kalp ve sinir sisteminde bozukluklara sebebiyet vermektedir. 1884 yılında Edwin Klebs ve Friedrich Löffler'in araştırmaları sonucunda mikrobun keşfedilmesi ile modern tıpta bu basil “Klebs-Löffler” olarak adlandırılmaktadır.²³⁵

Difterinin enfekte yolları çeşitlilik göstermektedir. En yaygın yolu öksürük ve konuşma sırasında oluşan damlacıkların saçılmasıdır. Bununla birlikte havlu, kalem, oyuncak gibi ortak kullanılan eşyalara temas edilmesiyle insanlara bulaşabilmektedir.²³⁶

Hastalığın kuluçka süresi bir ila yedi gündür. Gırtlığa yerleşen mikrop hastada boğaz ağrısı, yutkunma güçlüğü, bulantı, kusma ve yüksek ateş belirtileri gösterir.

Artukoğlu Sökmen'in difteri hastalığı Ortaçağ tarihi eserlerine nakledilmiştir. Dımaşk yolunda iken Karyeteyn bölgesinde hastalığa tutulmuştur. Durumunun kötü olduğunu görenler, kendisinin Hısn-ı Keyfa'ya dönmesine tavsiye etse de bunu reddetmiştir. Artukoğlu Sökmen hastalığına rağmen ilerleyeceğini açıklamak için “Bilâkis yoluma devam etmek istiyorum. Eğer iyi olursam üzerime düşeni yapacağım. Allah ölümden korku sebebiyle küffar ile savaştan geri döndüğümü görmesin. Yok eğer ecelim gelir de ölürsem, Allah yolunda savaşa giderken şehit olarak ölürüm.” demiştir. Hastalığı ilerlediği süreçte Sökmen'in iki gün boyunca dilinin tutulduğu kaynakta ifade edilmektedir. Safer 498/Ekim 1104 yılında Karyeteyn'de vefat etmiştir.²³⁷

---

²³⁵ “Difteri”, *Sağlık Ansiklopedisi*, III, s.450; Ann G. Carmichael, “Diphtheria”, *The Cambridge Historical Dictionary of Disease*, s.94-95.

²³⁶ H. Braun, *Bulaşıcı Hastalıklar*, s.73-74.

²³⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s.316; Ali Sevim, “Artukoğlu Sökmen'in Siyasi Faaliyetleri”, *Belleten*, XXVI, Sayı 103, TTK, Ankara, 1962, s.519-520.

3.11. Epilepsi (Sara)

Epilepsi diğeri adı ile sara, nörolojik bozukluklar sonucunda bilinç, duyu ve hareket kabiliyetlerinin kısa süreliğine kısıtlanması durumudur. Serebral nöronların bir nevi deşarj olmasıyla atak nöbetleri gerçekleşmektedir.²³⁸ Epilepsi belirtileri her yaş grubunda görülebilmekle birlikte genellikle ilk nöbetler 20 yaş öncesinde yaşanmaktadır. Doğum sırasında yaşanan komplikasyonlar ve genetik yatkınlık hastalığın en yaygın sebepleridir. Menenjit, havale, kafa travmaları ile birlikte yorgunluk, alkol tüketimi ve düzensiz beslenme de epilepsiyi tetikleyen diğeri faktörlerdir.²³⁹

Atak sürecinde hasta ani bilinç kaybı yaşayıp titreme ve kas kasılmaları yaşamaktadır. Gözler yukarı veya yana dönebilmektedir ve aynı zamanda hastalar dillerini ısırabilmektedir. Bazı durumlarda siyanoz yani vücutta morarma meydana gelebilmektedir. Genellikle birkaç dakika süren nöbetlerde sıklaşma ve sürenin uzaması durumunda acil müdahale gerekmektedir.²⁴⁰

Ortaçağ Doğu ve Batı dünyasında epilepsiye bakış ciddi derecede farklılık göstermektedir. Hristiyan âleminde bu hastalığın Tanrı'dan geldiği düşünölmekteydi. Dolayısıyla da tedavi için kutsanmış azizlerin şifa kaynağı olduğu inancı hakimdi. Nitekim bunlardan biri olan Aziz Mathurin, Ortaçağ Avrupası'nda epilepsiye karşı koruyuculuğu ile bilinirdi. Kendisinin şeytan dahil kötü güçleri insan vücudundan çıkarmasıyla birlikte epilepsi nöbeti geçiren hastaları da iyileştirdiği inancı yaygındır. Yine bir Benedikt rahibi olan Aziz Adam'ın iyileştirici gücüne inanan halk, mezarının üstüne bozuk para koyarak şifa bulacağına inanırdı.²⁴¹

İslâm tıp anlayışında ise epilepsi hakkındaki görüş ve bu hastalığın tedavisinin Batı'ya nazaran daha akılcı yöntemlerin gerçekleştirildiği görölmektedir. İbn Sînâ hastalığın

---

²³⁸ "Epilepsi", *Sağlık Ansiklopedisi*, V, s.916; Jerrold E. Levy, "Epilepsy", *The Cambridge Historical Dictionary of Disease*, s. 116.

²³⁹ Levy, "Epilepsy", *The Cambridge Historical Dictionary of Disease*, s.117; Gönöl Bambal-Duygu Çakıl-Fatih Ekici, "Epilepsi Oluşum Mekanizmaları", *Konuralp Tıp Dergisi*, III, Sayı 3, Düzce, 2011, s. 43.

²⁴⁰ "Epilepsi", *Sağlık Ansiklopedisi*, V, s.918; Levy, "Epilepsy", *The Cambridge Historical Dictionary of Disease*, s. 117.

²⁴¹ Edward L. Murphy, "The Saints of Epilepsy", *Medical History*, III, Sayı 4, CUP, 2012, s. 303-304,308.

beynin ön ventriküllerinden (karıncık) oluşan tıkanıklıktan kaynaklandığını, bundan ötürü hastalarda titreme atakları ile hareket kabiliyetlerinde kısıtlanma yaşandığını belirtmiştir.²⁴² Vakalarda erken yaş gruplarının ağırlıkta olduğu ve doğumda yaşanan sıkıntılarının bu hastalığı meydana getirdiği görüşü²⁴³ modern tıpta uygulanan tetkiklerle uyuştuğunu ortaya koymaktadır.

Büveyhî hükümdarı Adudüdevle'nin saradan mustarip olduğu Ortaçağ İslâm kaynaklarında kaydedilmiştir. Hastalığı şiddetlenmeden önce oğlu Şerefüdevle Ebü'l-Fevâris'i Kirmân'a göndererek melik tayin etmişti. Rivayete göre ömrünün son dönemlerinde Adudüdevle'nin sıklıkla "Malım bana fayda vermedi, gücüm de kalmadı" ayetini²⁴⁴ sıklıkla zikredilirdi. İbn Kesîr, kendisinin ölmeden önce Kasım b. Ubeydullah'ın şiirini okuduğunu nakletmiştir.

"Koca adamları öldürdüm, hiçbir düşmanı hayatta bırakmadım. / Onun yolunda ve inancında olan hiç kimseye mühlet tanımadım. / Memleketi savurganlarla müptezel kimselerden arındırdım. / Onları doğuya ve batıya dağıtıp sevk ettim. / Onur ve yükseklikte yıldızlar mertebesine vardığımda, / Bütün halk bana boyun eğip köle olduğunda, / Ölüm bana bir ok fırlattı ve kuvvetimi, ateşimi söndürdü. / İşte şimdi çukurumda atıl vaziyette bırakılmış bulunmaktayım. Dinimi ve dünyamı sefahat uğrunda tükettim. / Şimdi bu mezarda benden daha bahtsız kim vardır?"²⁴⁵ Adudüdevle 372/983 yılında 47 yaşında iken bu hastalığından dolayı vefat etmiş, cenazesi ise Hz. Ali'nin türbesinde toprağa verilmiştir.²⁴⁶

---

²⁴² İbn Sînâ, *el-Kânûn*, III, K.1, s. 193.

²⁴³ İbn Sînâ, *el-Kânûn*, III, K.1, s. 199.

²⁴⁴ Hâkka Suresi 28. Ayet

²⁴⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, s.509.

²⁴⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, s.506; İbnü'l-Esîr, 372/983 yılı hadiseleri hakkında Adudüdevle'nin yaşadığı hastalığın onu boğularak ölmesine sebebiyet verdiğini nakletmiştir. Epilepsi ataklarında dilin geriye gitmesi durumu yaşanabildiği için hükümdarın da bu sebepten kaynaklı vefat ettiği düşüncesi oluşmaktadır. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s.25.

3.12. Veba

“Yersinia Pestis” adlı bakterinin lenf bezlerine yerleşmesi ile gelişen bulaşıcı bir hastalıktır. İlk örnekleri M.Ö. X. yüzyılda görülen veba, insanlık tarihinin en ölümcül hastalığı olarak bilinmektedir.²⁴⁷ Savaş koşulları, açlıkla mücadele, hijyen eksikliği, doğal afetler salgının oluşmasındaki önemli etkenlerdir. Tarihi kaynaklarda aktarılanlara göre veba hadiselerinin büyük çoğunluğu yukarıda belirtilen durumlar kısa süre içerisinde meydana gelmektedir.

Hastalık virüsün vücuda yerleştiği bölge ve ortaya çıkardığı belirtilere göre üçe ayrılmaktadır. Hıyarcık (Bubon) Vebası, lenf bezlerinde etki ederek yüksek ateş, titreme, bulantı, kusma, dalak ve karaciğer büyümesi belirtileri görülür. En hafif tür olarak görülmesine rağmen ölüm oranı %50-70 arasındadır. Bir diğer tür olan Akciğer (Pnömonik) Vebası’nda kana karışan mikrop hızla akciğere ulaşır. Organ fonksiyonlarını bozarak kişide nefes darlığı, kanlı balgam ve vücutta morarma meydana getirir. Bu durumdaki hastalara gerekli tedavi yapılmadığı takdirde iki ila dört gün içinde hayatını kaybeder. Hastalığın en ağır türü olan Veba Sepsisi’nde ise kanda zehirlenme yaşanarak kısa süre içerisinde ölümlerle sonuçlanır.²⁴⁸

Selçuklular’ın Anadolu hakimiyeti devrinde kayıtlara geçen en eski veba salgını 1078 yılında Doğu Roma İmparatorluğu’nun başkenti İstanbul’da yaşanmıştır. Anadolu kuvvetleri komutanı Nikephoros Botaneianes, VII. Mihail’e isyan edip Kutalmışoğlu Süleymanşah’ın desteğini alarak başkente yürümüş ve kendini imparator ilan etmiştir. Bu muhasara sırasında bölgede büyük bir gıda sıkıntısı ve akabinde veba salgını yaşanmıştır. Hayatını kaybedenlerin sayısının çokluğundan dolayı gömülecek yer bulunmadığı için cesetler denize atılmak zorunda kaldığı kaynaklarda belirtilmiştir. Rivayetlere göre bir görevlinin her ceset başına bir obolos (gümüş metelik) alarak dört ay içerisinde 160.000 obolos elde etmesi hastalığın büyük bir etki yarattığının göstergesidir.²⁴⁹

---

²⁴⁷ “Veba”, *Sağlık Ansiklopedisi*, I, s.206.

²⁴⁸ Fedâ Şamil Arık, “Selçuklular Zamanında Anadolu’da Veba Salgınları”, *AÜDTCF Dergisi Ayırbaşım*, XV, Sayı 26, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1992, s. 29.

²⁴⁹ Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, s.328.

Sultan I. Kılıçarslan'ın hükümdarlığı sırasında 1097 yılında vuku bulan Haçlılar'ın Antakya kuşatması da salgının yaşandığı diğer bir dönem olmuştur. Frank ordusunun sayıca fazla olması, kuşatma sırasında yiyecek krizine sebebiyet vermiş ve askerler ölü Müslümanları yemek zorunda kalmıştır. Yaşanan bu durum bu bölgede veba oranını arttırmıştır.²⁵⁰

Sultan I. İzzeddîn Mesud 1154 yılında Kilikya'yı Ermeni hâkimi Thoros'u bertaraf etmek amacıyla sefere çıkmıştır. Tell Hamdûn'a kadar ilerleyen Sultan Mesud, Yâkub Bey'in şehit olması ve veba salgını çıkmasından dolayı bölgeden geri çekilmek zorunda kalmıştır.²⁵¹

Ortaçağ tarihi müelliflerinin eserlerinde ortak olarak bahsettiği veba hadisesi Sultan II. Kılıçarslan döneminde yaşanmıştır. 1178 yılında el-Cezîre, Irak, Diyar-ı Bekr ve Musul'u etkileyen kuraklık sebebiyle büyük bir kıtlık meydana gelmiştir. Halkın yiyecek temin edememesinden dolayı ölü hayvanlar yemek zorunda kalması bahsedilen bölgelerde veba salgınına sebep olmuştur.²⁵²

Sultan I. Alâeddîn Keykubâd devrinde veba salgını 1221 yılında Konya'da yaşanmıştır. Eflâkî eserinde bu hadiseden bahsederken özellikle vebaya yakalanan kişiler içerisinde Taberistanlı Kadı Burhaneddîn'in adını zikretmiştir. Kendisi Sultan'a, Mevlânâ'nın babası Bahâeddîn Veled hakkında olumsuz bahsetmesi ile bilinmektedir. Kadı Burhaneddîn ve çevresindekiler bu hastalıktan etkilenerek hayatlarını kaybetmiştir.²⁵³

Veba salgını yaşayan toplulukların vakayı önlemek adına yaptıkları en yaygın yöntem karantina olmuştur. Yıllar içerisinde çeşitli şekillerde uygulanan karantina, Ortaçağ'da hastaları tecrit etmek veya sağlıklı insanların başka bölgelere göçler yaşamasına sebebiyet vermiştir. Bunların yanı sıra vebadan korunmak amaçlı halkın yaptığı farklı uygulamalar da kaynaklarda yer almıştır. Ebû'l-Farac'ın naklettiği rivayete göre 1165 yılında meydana gelen salgında ölen ilk kişinin mezarı bulunmuş, mezar açıldığı vakit

---

²⁵⁰ *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andresayan, TTK, Ankara, 2000, s. 192-193.

²⁵¹ Süryani Mihail, II, s.175; Abû'l-Farac, II, s.392. Papaz Grigor eserde yaşanan hadiseyi veba değil hayvanlarda görülen şap (dabak) olarak nakletmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Urfalı Mateos, s. 309.

²⁵² Süryani Mihail, II, s.175; Abû'l-Farac, II, s.425; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s.361.

²⁵³ Eflakî, *Menâkıbü'l Ârifîn*, I, s.28-29.

cesedin ağzının açık fakat vücudunda hiçbir bozulma olmadığı görülmüştür. Ağız kapatıldıktan sonra hastalıktan dolayı ölen kimsenin olmadığına inanılmıştır.²⁵⁴

3.13. Ruh Sağlığı ve Hastalıkları (Psikiyatri)

İnsanlar düşünme yeteneği ve kendilerine sağladıkları yeterlilikler ölçüsünde sosyal çevre ile uyum kurmaktadır. Bu süreç içerisinde çeşitli sebeplerden dolayı ruh sağlığında değişiklikler meydana gelebilmektedir. Akıl hastalıklarının teşhisi ve tedavisi için zaman içerisinde tıbbın bir dalı olarak psikiyatri ortaya çıkmıştır.

Psikiyatri isminin kökeni Antik Yunan olup ruh anlamındaki “phise” ve hekimin karşılığı olan “iatros” kelimelerinden türemiştir.²⁵⁵ Tarih boyunca akıl hastalıkları farklı toplumlarda değişik biçimde değerlendirilmiştir. Erken dönemlerde hastalığa sahip kişiler yüceltilip ermiş veya ulu olarak görülürken aynı zamanda cadı, büyücü gibi de nitelendirilerek işkencelere maruz kalmıştır.²⁵⁶

İslâm tıbbı ruhsal hastalıkların sebebinin vücut mizacındaki değişiklikler olduğunu belirtmiştir. Olumsuz ruh durumlarının aşırı ölçüde yaşanması sonucunda kara safrada artış olduğu ve akabinde sanrı, melankoli vb. rahatsızlıkların ortaya çıktığını öne sürmüştür.²⁵⁷ Melankoliyi er-Râzî “el-vesvese es-sevdavî olarak adlandırırken, İbn Sînâ ise mâlihulyâ şeklinde ifade etmiştir. Her iki âlim hastalığın çoğunlukla bahar aylarında artış gösterdiği hususunda ortak fikir sahibi olmuştur.²⁵⁸

Ortaçağda akıl hastalıklarının tedavisi olarak özellikle kara safrayı azaltıcı bitkiler ve atak durumlarında sakinleştirmek amacıyla günümüzde antidepresan olarak adlandırılabilen ilaçlar kullanılmıştır. İbn Sînâ melankoli hastaları için macun-ı misk adını verdiği terkihi bulunmaktadır. İçerisinde zencefil, sarı amber, mercan, karanfil,

---

²⁵⁴ Abû'l-Farac, II, s.403.

²⁵⁵ Ali Nahit Babaoğlu, *50 Soruda Psikiyatri*, 7 Renk Basım ve Yayın, İstanbul, 2011, s.9.

²⁵⁶ “Psikiyatri”, *Sağlık Ansiklopedisi*, V, s.924.

²⁵⁷ er-Râzî, *The Spiritual Physick of Rhazes*, çev. Arthur J. Arberry, Butler and Tanner Ltd., London, 1950, s.67; İbn Sînâ, *el-Kânûn*, III, K.1, s.16.

²⁵⁸ İbn Sînâ, *el-Kânûn*, III, K.1,168; Michael W. Dols, *Mecnun: Ortaçağ İslam Toplumunda Deli*, çev. Didem Gamze Dinç, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2013, s.76-77.

Hint sümbülü gibi bitkiler bulunan macunun toz hale getirilip balla yenmesi önerilmiştir.²⁵⁹

İlaç ile şifa bulmanın yanı sıra bu dönemde hastaneler çeşitli ruh bozuklukları yaşayan hastaların başvurduğu bir diğer yöntem olmuştur. Nüreddîn Zengî'nin Şam'da kurduğu dârüşşifâ, akıl hastalıklarının tedavisi hususunda en ünlülerinden birisidir. Anadolu topraklarında Kayseri Gevher Nesibe başta olmak üzere Divriği, Çankırı Atabey, Amasya ve Konya dârüşşifâlarında buna has alanların oluşturulduğu görülmektedir. Odalarda fazlaca pencerede bulunmayıp, ışık ve temiz hava almak amacıyla hastalar avluya çıkartılmıştır. Dârüşşifâların avlularında genellikle bir havuz bulunmaktadır. Buradaki su sesinin tedavilerde olumlu derecede etkili olduğu düşünülmektedir. Sakinleştirici bir yöntem olarak ayrıca müzik terapisi uygulanmıştır. Müziğin ruh ve akıl sağlığına katkılarını savunan İbn Sînâ ve Farabî'nin önerdiği çeşitli makamlar günün belirli dönemlerinde ve hastaların yaşadığı ruh hallerine göre dinletilmiştir.²⁶⁰

Bizans İmparatorluğu'nda II. İustinus akıl hastalığına sahip şahsiyetlerden biri olarak bilinmektedir. 565 yılında tahta çıkan imparator, ilk dönemlerde adil bir yönetim anlayışı benimsemiş fakat din adamlarına monofizit karşıtı yasaları onaylatması sebebiyle bir kargaşa durumu yaşanmıştır. 571 yılı itibarıyla II. İustinus'un akli melekelerini kaybetmeye başlamıştır. Efesli tarihçi İoannes hastalığı Tanrı'nın verdiği bir ceza olarak nitelendirmiştir. Hastalığı boyunca imparatorun hiçbir sebep olmaksızın çeşitli hayvan sesleri çıkardığını, saray içerisinde koşuşturduğu ve kendisini zapt etmeye çalışan muhafızlara da saldırdığı nakledilmiştir.²⁶¹ II. İustinus'un çevresindeki kişiler onun dikkatini başka yönlere çekmek amacıyla çeşitli eğlenceler düzenlemiştir. Bunlardan en başarılısı kendisine hazırlanan içinde taht bulunan bir araba olmuştur. Bakıcılar imparatoru tahtın üzerine oturarak kendisini dolaştırmıştır. İmparatorun sakin kalıp olağan dışı davranışlar sergilememesi amacıyla

²⁵⁹ İbn Sînâ, el-Kânûn, V, s. 29; Dols, *Mecnun: Ortaçağ İslam Toplumunda Deli*, s.81,179.

²⁶⁰ Çoban, Müzik Terapi, s.47; Betül Bakır-İbrahim Başağaoğlu, "Akıl Hastalıklarında Geleneksel Tedaviler ve Birkaç Selçuklu Dârüşşifâ Yapısı Tasarımı Üzerine Etkileri", *1. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi, 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, ed. Ayşegül Demirhan Erdemir-Özten Öncel-Yusuf Küçükdağ-Berrin Okka-Sezer Erer, I, TTK, Ankara, 2008, s.322,324.

²⁶¹ John Bishop of Ephesus, *The Third Part of the Ecclesiastical History*, çev. R. Payne Smith, OUP, 1860, s. 165,167.

uygulanan bir diğer yöntem ise saray içerisinde durmadan alınan org olmuştur.²⁶² Hastalığı ve imparatorluğa yapılan çeşitli saldırılar sonucunda II. Iustinus 574 yılında tahtı bırakmak zorunda kalmıştır.

---

²⁶² John Bishop of Ephesus, *The Third Part of the Ecclesiastical History*, s. 168-170.

4. BÖLÜM

TÜRKİYE SELÇUKLULARI VE BEYLİKLER DÖNEMİNDE SAĞLIK KURUMLARI

Halk sağlığının ehemmiyetini bilen Türkler hâkim oldukları sınırlar içerisinde farklı sağlık müesseselerini meydana getirdiler. Bu kuruluşlar faaliyetleri açısından dört farklı kategoride değerlendirilmektedir.

Sağlık müesseselerinden birisi olan seyyar hastaneler, sıklıkla akınlar düzenleyen devletler için herhangi bir hastalık veya yaralanma durumlarında bulundurmaları gereken bir yapıdır. Askerî anlamda başarılı bir yapılanmaya sahip olan Büyük Selçuklu Devleti'nde, Sultan Melikşah ve Mahmud'un gittiği seferlerde develerle taşınabilen ve içerisinde gerekli tüm tıbbî malzemelerin bulunduğu seyyar hastanelerin oluşturduğu bilinmektedir.

Saraylara kurulan hastaneler bir diğer tür olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada yaşayan ve görev alan kişilerin sıhhatleri için kurulan bu yapının örneklerinden birisi Kirmân Selçuklu Meliki I. Turan Şah'ın Berdesîr'de yaptırdığı külliye içerisinde bir dârüşşifâdır.²⁶³

Türk ticaret ve sosyal hayatının mühim unsurlarından biri olan kervansaraylar ve imarethaneler halka, yeme, içme ve konaklama gibi temel ihtiyaçları ile birlikte tedavi olma imkânı sunmaktadır. Türkiye Selçukluları devrinde Celâleddin Karatay'ın Kayseri'de, Germiyanoglu Yakub Çelebi'nin ise Kütahya'da oluşturduğu yapılar bu türe örnek gösterilmektedir. Zengin fakir ayrımı olmaksızın ihtiyacı olan kişiler, Sivas veya Kayseri'den gelen hekimler tarafından tedavi edilerek iyileştiği süre boyunca burada konaklayabilmekte, vefat etmesi durumunda ise kefenlenme işlemleri kurum tarafından yapılmaktadır.²⁶⁴

---

²⁶³ Erdoğan Merçil, "Selçuklular: Sosyoekonomik ve Kültürel Hayat", *DİA*, XXXVI, İstanbul, 2009, s.379.

²⁶⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Bizans ve Selçuklularla Germiyan ve Osman Oğulları Zamanında Kütahya Şehri*, Maarif Vekaleti, İstanbul, 1932, s.84; Osman Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri III: Celâleddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri", *Belleten*, XII, Sayı 45, TTK, Ankara, 1948; s.58; Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *Mesalikü'l-Ebsar*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2014, s. 138.

Türk-İslâm Medeniyeti'nin önemli mekanlarından olan dârüşşifâların inşası, devletlerin siyasî ve ekonomik otoritelerini tesis etmesinin akabinde olduğu görülmektedir. Türklerin hâkim olduğu sınırlar içerisinde günümüze kadar ulaşabilen en eski hastanesi Şam'daki Nûreddîn Bîmâristânıdır. Anadolu sınırları içerisinde Türkler tarafından inşa edilen ilk hastanenin Artuklular tarafından yapıldığı bilinmektedir. Türkiye Selçukluları devrinde ise Sultan I. Gıyâseddin Keyhüsrev'den itibaren sultanlar ve devlet yöneticileri bu yapıların sayısı arttırılmıştır. Beylikler döneminde yeni dârüşşifâlara rastlanmayıp var olan kuruluşlar faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.

Dârüşşifâlarda bulunan personel hiyerarşik bir düzen içerisinde çalışmaktadır. Hekimlerin tayininden sorumlu kişi günümüzde sağlık bakanı olarak nitelendirilen reîsü't-tıbbalardır. Kurumun en başında ser et-tıbba veya tabîb-i evvel olarak adlandırılan başhekim bulunmaktaydı. Başhekimin çatısı altında hekimler, cerrahlar, kehhaller (göz hekimleri), aşşab (eczacı) ve tabîb-i şakirdi yani asistanlar çalışırdı. Hastaların tedavisi için gerekli olan ilaçlar eczanelerde yapılıyordu. Selçuklu hastanelerinin tıp tarihi alanında geliştirdiği prosedürlerden birisi cerrahi müdahaleden önce hastalardan izin alındığına dair anlaşma yapılması ve her hastaya özel bir beslenme programının oluşturulmasıydı.²⁶⁵

4.1. Dârüşşifâların Vakıf Sistemi

Türkiye Selçukluları devrinde hizmet binalarının kuruluşu ve devamlılığı için yürütülen malî yöntemler kendisinden önceki devletler ile benzerlik göstermiştir. Sultanlar ve devletin çeşitli kademelerinde görevli şahsiyetler bu amaç doğrultusunda vakıf müesseselerini meydana getirmiştir. Kurumların uzun yıllar boyunca varlığını sürdürebilmesini sağlayan vakıfların işleyişi belirli aşamalardan oluşmaktadır. Yapılan ilk işlem gelir kaynaklarının belirlenmesidir. Nakit para veya altın gibi taşınabilir mallar ile birlikte arsa, ev, dükkân gibi gayrimenkuller bunlara örnek olarak verilebilirdi. Tesisin idaresi için bir kişi mütevellî unvanı ile göreve atanmaktaydı.

---

²⁶⁵ Köker, *Selçuklular Devrinde Kültür ve Medeniyet*, Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü, Kayseri, 1991, s. 28-31, 41-43.

Vakıflar vasıtasıyla malların usulsüz satılması önlenmekte olup elde edilen gelirlerle kurumların masrafları giderilmekte ve halk hizmetlerden ücretsiz faydalanırdı.²⁶⁶

Dârüşşifâların işleyiş düzeni de çeşitli bölgelerden gelen vakıf gelirleri ile oluşmaktaydı. Hastanenin inşası, bakımı, ilaç ve cerrahi aletlerinin teminatı ve hekimlerin maaşları buradan karşılanırdı. Ayrıca buraya gelen hastalar hiçbir ücret ödemedi tedavi olabilmekteydi.

Vakıf belgeleri çeşitli tarih araştırmalarında faydalanılan önemli bir kaynaktır. Tıp tarihi açısından ele alındığında günümüze ulaşan evraklar neticesinde dârüşşifâların konumu, kuruluş yılı, müessese için yapılan tüm masraflar, görevli olan şahsiyetler ve aldıkları maaşlar hakkında mühim bilgiler edinilmektedir.

Türkiye Selçukluların hakimiyeti sırasında Anadolu’da kurulan en eski hastane Kayseri Gevher Nesibe Hatun olsa da günümüze ulaşan en eski vakfiye Sivas I. İzzeddîn Keykâvus Dârüşşifâsı’na aittir. 1220 yılında kaydedilen bu belge Türk eğitim tarihçisi ve aynı zamanda Tarih Evrakı İnceleme Kurulu Başkanı Muallim Cevdet tarafından bulunmuştur. 1932 yılında *Elahiyetü'l-Feteyan* adlı eserde Arapça nüshası ile yayımlanan vakfiye, 1938 yılında Süheyl Ünver tarafından Türkçe’ye tercümesi yapılarak *Vakıflar Dergisi*’nde makale olarak sunulmuştur.²⁶⁷ Vakfiyede yer verilen ilk bilgi dârü’ş-şifânın konumu hakkındadır. Tokat Caddesi’nde olduğu belirtilen hastanenin çevresinde Yağıbasan Tekkesi, Medrese-i Selçukiyye ve Sultan Bahçesi bulunmaktadır.²⁶⁸ Buraya ait olan vakıfların hiçbir şekilde satılmayacağı ve kiralanmayacağı özellikle belirtilmektedir. I. İzzeddîn Keykavus vakfın yönetimi için dönemin üstadüddarı Ferruh b. Abdullah’ı tayin edildi. Mütevekkile evkafı ister doğrudan kendisinin isterse de bir naib tarafından yönetme yetkisi verilmektedir.²⁶⁹

---

²⁶⁶ Gürkan, “Selçuklu Hastaneleri”, s.33-34.

²⁶⁷ Muallim Cevdet, “Sivas Darüşşifası Vakfiyesi ve Tercümesi”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı 1, Ankara, 1938, s. 35.

²⁶⁸ Günümüzde I. İzzeddin Keykavus Dârüşşifâsının çevresinde iki medrese yer almaktadır. Buruciye ve Çifte Minareli Medrese olarak adlandırılan bu iki yapı III. Gıyâseddin Keyhüsrev devrinde 1271 yılında inşa edilmiştir. Sivas Dârüşşifâsı Vakfiyesinin tarihi göz önüne alındığında bahsedilen medrese farklı olup günümüze ulaşamamıştır.

²⁶⁹ Muallim Cevdet, “Sivas Darüşşifası Vakfiyesi”, s. 38.

4.2. Dârüşşifâların Mimari ve Sanatsal Özellikleri

Selçukluların, Anadolu hâkimiyetinin başladığı XII. yüzyılda, Ortaçağ Avrupa mimarisi yaklaşık iki yüzyıldır süregelen Romanesk tarzından uzaklaşarak yerini görkemin ve sivriliğin ön planda olduğu Gotik tarzına bırakmıştır. İslâm mimarisi de özellikle Anadolu’da Haçlı Seferleri’nin ortaya çıkardığı duraklama dönemi olmasına karşın bu süreç içerisinde bazı kalıpları bırakarak dinî ve sivil yapılarda değişiklik göstererek kendine has bir üslup edinmiştir.

Artuklular devrinde oluşmaya başlayan dârüşşifâlar Türkiye Selçuklularında I. Gıyâseddin Keyhüsrev döneminden itibaren çoğalmaya, mimarî ve sanatsal açıdan ön plana çıkmaya başlamıştır. Dârüşşifâların fizikî özelliklerine bakıldığında genel hatlarıyla İran etkisi devam etmekte olup medrese şeması kullanılmıştır. Bu dönemde medreseler üç veya dört eyvanlı, revaklı ve avlulu bir tarzda inşa edilmiştir.²⁷⁰

Avlu kuruluşları açısından medrese ve dârüşşifâlar kapalı ve açık olarak iki gruba ayrılmaktadır. Kapalı avlulu yapılarda merkezi örten bir kubbe yer almaktadır. Bu alanda revak olmayıp odalar doğrudan bu alana açılmaktadır.²⁷¹ Pek tercih edilmemesinden ötürü Anadolu’daki bu tarzda inşa edilen dârüşşifa örnekleri de sınırlıdır. Günümüze kadar ulaşabilen tek kapalı avlulu yapı Divriği Turhan Melek Dârüşşifâsıdır. Mardin Emînüddin ve Konya Dârüşşifâları harap olmasından dolayı söz edilen şema fotoğraflar ve plan çizimlerinden anlaşılmaktadır.²⁷² Açık avlulu yapıda ise bir kubbe bulunmamakla birlikte etrafı revak, eyvan ve odalar ile çevrelenmektedir. Türkiye Selçuklularının inşa ettirdiği pek çok dârüşşifâda bu planın esas aldığı görülmektedir. Kayseri Gevher Nesibe Hatun, Sivas I. İzzeddin Keykâvus, Amasya ve Tokat Dârüşşifâları bahsedilen bu plan yapısına örnektir.

Selçuklu dârüşşifâlarında sıklıkla görülen ve İslâm mimarisine önemli bir boyut kazandıran sanatsal özellik çeşitli yöntemlerle yapılan süslemeler olmuştur. Eserlerde

²⁷⁰ Gönül Cantay, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, AKMY, Ankara, 2014, s.23.

²⁷¹ Ayda Ödekan, “Mimarlık ve Sanat Tarihi”, *Türkiye Tarihi*, I, haz. Sina Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 422; Mahmut Akok, “Anadolu Selçuklu Mimarisinde Geleceğin Türk Sanatına Kaynak Olan Varlıklar”, *Malazgirt Armağanı*, s. 211.

²⁷² Ünver, *Selçuk Tababeti*, s.145; Ayten Altıntaş, “Konya Dârüşşifası”, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Şefkat Abideleri Şifahaneler*, haz. Abdullah Kılıç, Meram Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s.140.

taş işçiliği ön planda olmakla birlikte sırlı tuğla ve çini mozaikler de süsleme sanatında kendine yer edinmiştir.

Taş üzerine yapılan kabartmalar taçkapı başta olmak üzere eyvan, pencere kemerleri ve tonozlarda görülmektedir. Bu alanlara yapılan süslemelerde geometrik desenler ağırlıkta olup insan, hayvan ve bitki figürleri de yer almaktadır.

Selçuklu mimarisinde en sık kullanılan geometrik desenlerin çokgenler, çarkıfelek ve köşeli yıldızlar olduğu görülür. Zaman içerisinde prizmatik öğelerin kullanımı süsleme biçimi zenginleştirilmiştir. Daha sade bir görünümde olan beşik tonoz yerini yıldız tonoz bezemesine bırakmış, taç kapı ve nişlerde mukarnas adı verilen geçişli taş işçiliği sıklıkla görülmüştür.²⁷³ Çokgen desenler çini işlemlerinde de başvurulan bir modeldir. Sivas Dârüşşifâsı içinde yer alan ve Sultan I. İzzeddîn Keykâvus'un defnedildiği kümbetin kapısı ile sandukasında çokgen deseninin kullanıldığı çini işlemler yer almaktadır.

Erken dönemden itibaren İslâm mimarisinde insan ve hayvan figürleri tasvip edilmemesine rağmen sivil yapılarda uygulanan bir süsleme türüdür. İşlenen figürler herhangi bir dinî inanç unsuru taşımayıp kudret, güç ve sağlık gibi çeşitli dünyevî anlamlar içermektedir. Türkiye Selçukluları dârüşşifâlarında insan ve hayvan tasvirleri bulunmasına rağmen taş işlemlerinde ağırlıkla bitkisel öğelerin kullanıldığı görülür. Palmet ve lotus Selçukluların bezemelerde çoğunlukla uyguladığı motiflerdir. Palmet bezeme türüne dair Anadolu'daki en mühim örnek Divriği Turhan Melek Dârüşşifâsı'nın taç kapısıdır.²⁷⁴

Dârüşşifâ mimarisinde görülen insan figürleri iki tarafta olacak şekilde birer kadın ve erkek silüetleri şeklinde işlenildiği görülür. Bu motiflerin Güneş ve Ay'ı temsil ettiği düşünülmektedir. Anadolu'da bu motiflerin bulunduğu yapılara Sivas I. İzzeddîn Keykâvus ve Divriği Turan Melek Dârüşşifâları örnek verilebilir. Örgü saçlı baş şeklinde tasvir edilen figürler günümüzde zaman içerisinde tahribata uğradığı görülmektedir.²⁷⁵

---

²⁷³ Ödekan, "Mimarlık ve Sanat Tarihi", *Türkiye Tarihi*, s.445-446.

²⁷⁴ Ödekan, "Mimarlık ve Sanat Tarihi", *Türkiye Tarihi*, s.446-447.

²⁷⁵ Gönül Öney, *Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1992, s. 33.

Sivil mimarî süslemelerinde oldukça rağbet gören hayvan motifleri örnekleri dârüşşifâlarda da yer almaktadır. En sık kullanılan figürlerden birisi Türkiye Selçuklularının simgelerinden biri haline gelmiş olan aslandır. Türkler dahil olmak üzere çeşitli kültürlerde gücü temsil etmesi dolayısıyla el sanatlarında da başvurulan bir motiftir. Aslan kabartmalarının Anadolu'daki örnekleri ise Kayseri Gevher Nesibe Hatun ve Sivas Dârüşşifâlarıdır.²⁷⁶ İşlenen hayvan figürleri içerisinde en göze çarpan ise zamanla tıp ve eczacılığın sembolü haline gelen yılanıdır. Bazı destanlarda ürkütücü olarak tasvir edilen yılan Türkler dahil pek çok medeniyette önem arz etmektedir. Yılanın verilen değer ve bunun sembolleştirilmesinin temelinde hayvanın biyolojik özelliği ve Antik Yunan efsanesi yer almaktadır. Yılanın deri değiştirmesi insanlarda sağlık, gençlik ve ölümsüzlük düşüncesini oluşturmaktadır. Efsanelerde tıp tanrısı olarak kabul gören Asklepios'un bulundurduğu asa yılanı dolanmış şekilde betimlenmektedir. Buna benzer bir diğer örnek de Hermes ile ilişkilidir. Kendisinin kullandığı ve Caduceus adı verilen asa çift kanatlı ve iki yılan sarılı şekilde bahsedilmektedir. Ortaçağın son dönemlerinden itibaren Doğu ve Batı dünyasında bu hayvan tıp ve eczacılıkta yaygın şekilde kullanılmaya başlandı.²⁷⁷ Çankırı Atabey Ferruh Dârüşşifâsı yılan sembolünün mimarî üzerinde görüldüğü nadir örneklerdendir. Bir taş üzerine işlenen kabartmada iki yılan birbirine sarılmış şekilde görülmektedir. Bu tasvir Süheyl Ünver'in teşvikleri üzerine ilk olarak İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi ardından Türk Tıp Tarihi Kurumu'nun sembolü olarak belirlendi.²⁷⁸

4.3. Dârüşşifâlar

4.3.1. Artuklu Mardin ve Meyyâfârikîn Dârüşşifâları

Günümüzde varlığına ait herhangi bir kalıntı kalmasa da Ortaçağ Anadolu tarihinin en eski hastaneleri olan bilinen Mardin ve Meyyâfârikîn (Silvan) hastaneleri Artuklular tarafından yapılmıştır.

²⁷⁶ Öney, *Selçuklu Mimari Süslemesi*, s.38-39.

²⁷⁷ Ekrem Güner-Kamil Gökhan Şeker-Şebnem İzmir Güner, "Darüşşifalardan Günümüz Sağlık Kurumlarına Yılan Sembolü", *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, IX, Sayı 1, Mersin, 2019, s.101-102.

²⁷⁸ Ünver, *Selçuk Tababeti*, s.69.

Mardin'deki dârüşşifânın yapımı Necmeddîn Îlgâzî'nin kardeşi Emînüddîn tarafından başlatılmıştır. Emînüddîn Gazi'nin amacı hastane, camii, medrese ve hamamın bulunduğu bir külliye oluşturmaktır. Fakat kendisinin vefat etmesi üzerine Necmeddin Îlgâzî bu görevi üzerine alarak 1122 yılında inşayı tamamlamış ve hastaneye kardeşinin adını vermiştir.²⁷⁹

Kâtip Ferdî *Mardin Mülûk-i ve Artukiyye Tarihi* adlı eserinde Emînüddîn Dârüşşifâsının konumundan bahsetmiştir. 1575 yılında yaptığı Mardin ziyaretinde hastanenin Necmeddîn Îlgâzî'nin mezarının yer aldığı Camiü'l-Asfar'ın karşısında bulunduğunu belirtmiştir. Yapının harap olduğunun ayrıntısı verilerek külliye de bir cami, medrese ve hamamın varlığından söz edilmiştir.²⁸⁰

Külliye içerisinde ayakta kalan yapılardan Maristan Hamamı'ndan çıkan suyun kaynar ve tuzlu olması bölgedeki diğer hamamlara nazaran farklılık göstermektedir. Çıban, uyuz gibi çeşitli cilt hastalıklarına iyi geldiği bilinenek Artuklular ve Türkiye Selçukluları devrinde fazlasıyla rağbet gören bir yer olmuştur.²⁸¹

Mardin Emînüddîn Dârüşşifâsı'nda çalışan hekimler arasında İbn Sînâ'nın *el-Kânûn'u* üzerinde çalışmalar yaparak Artukoğulları devrinde büyük bir ün kazanan Fahreddîn el-Mardînî ve Hüsâmeddîn Timurtaş devrinde hanedanlığın hizmetinde bulunan İbnü's-Salâh yer almaktadır.

Artuklu bünyesinde kurulan bir diğer yapı olan Meyyâfârikîn Dârüşşifâsının banisi Necmeddîn Alpî'nin karısı Sitti Raziye Hatun'dur. Kuruluş tarihi hakkında kesinlik bulunmamaktadır. Raziye Hatun'un Mardin'de kurduğu medreseden hareketle hastanenin de 1176-1185 yılları aralığında inşa edildiği düşünülmektedir.²⁸² Mardin Emînüddîn dârüşşifâsı gibi bu yapı da günümüzde harap durumdadır.

---

²⁷⁹ Köker, *Selçuklu Kültür ve Medeniyet*, s.5; Cantay, *Dariüşşifa*, s.20; Ünver, *Selçuk Tababeti*, s.16.

²⁸⁰ Kâtip Ferdî, *Mardin Mülûk-ı Artukiyye Tarihi ve Kitabeleri ve Sair Vesâik-i Mühimme*, haz. Ali Emîrî, Dersaadet Kader Matbaası, İstanbul, 1331, s. 15.

²⁸¹ Ünver, *Selçuk Tababeti*, s.18; H. Kadircan Keskinbora, "Mardin Eminüddin Mâristanı" *Şefkat Abideleri Şifahaneler*, s. 76.

²⁸² Metin Sözen, *Anadolu Medreseleri Selçuklu ve Beylikler Devri*, II, İTÜMF, İstanbul 1972, s. 184.; Ahmet Acıduman-Kemal Tuzcu, "Meyyâfârikîn Bimâristânı Üzerine Bazı Yeni Bilgiler Işığında Bir Değerlendirme", *Belleten*, LXXX, Sayı 289, TTK, Ankara, 2016, s. 744-745.

4.3.2. Kayseri Gevher Nesibe Dârüşşifâsı ve Tıp Medresesi

Türkiye Selçuklu Devleti bünyesinde kurulan ve Anadolu toprakları içerisinde günümüze kadar ulaşan en eski hastane ve tıp okulu olan Gevher Nesibe'nin bânîsi Sultan I. Gıyâseddîn Keyhüsrev'dir. Adı geçen Sultan'ın ikinci saltanatı sırasında 602/1205-1206 yılında kız kardeşi adına inşâ ettirdiği bu yapı, bir kadın ismi taşıması bakımından da bir ilk teşkil etmektedir.

Günümüz tıp fakültesi modelinin ilk örneklerinden olan Gevher Nesibe Dârüşşifası, birbirine koridor ile bağlanan iki binadan oluşmaktadır. Şifaiye olarak adlandırılan ana kısım hem hastaların tedavi edildiği hem de öğrencilerin pratik yaptığı hastanedir. Gıyâsiyye adı verilen diğer bina ise tıp eğitiminin yanı sıra Arapça, Farsça gibi diller ve dinî ilimlerin öğretildiği bir medresedir. Tıp ilmi hususunda her iki faaliyetin de yürütülmesi neticesinde bu yapı yaygın olarak Çifteler şeklinde anılmaktadır. Bu isimler ile beraber Şifa Hatun Medresesi, Kayseri Dârüşşifâsı, Kayseri Tıbbiyesi gibi adlandırmaları da kaynaklarda görmek mümkündür.²⁸³

Hastanenin kurulma süreci hakkında Türkiye Selçukluları'na ait kaynaklarda bahsedilmeyen ve rivayet niteliği taşıyan bir bilgi bulunmaktadır. Hikâyeye göre Gevher Nesibe Sultan bir kumandana gönül verse de onunla evlenmesine hükümdar olan ağabeyi müsaade etmez. Kumandanın görev üzerine gittiği bir seferde şehit düşmesinden ötürü Gevher Nesibe, üzüntüsünden verem hastalığına yakalanır. Gün geçtikçe hastalığı ağırlaşan kardeşinin haberini alan Sultan Gıyâseddîn, kardeşinden özür dileyerek son dileğinin ne olduğunu sorar. O da kendisi gibi devasız hastalığa yakalananlar için bir şifahane yaptırmasını vasiyet eder. Fakat hastanenin kurulduğunu göremeden hayatını kaybeder.²⁸⁴

Yapı 2800 m²'lik bir alan içerisinde 68 x 42 m ebadındadır. Dârüşşifâ kısmı 40 x 42 m. boyutunda olup taçkapı ve kitâbe bu kısımda bulunmaktadır. Geometrik desenler ve iç bükey kabartmalar ile bezenmiş görkemli taçkapının üst kısmında birbirine bakan çift yılan kabartması ve ortasına bir çark-ı felek deseni işlendiği görülür.²⁸⁵ Motifin

²⁸³ Afet İnan, "Kayseri'nin 749 Yıllık Şifaiye Tıp Medresesi", *Belleten*, XX, Sayı 78, TTK, Ankara, 1956, s. 219; Köker, *Selçuklu Gevher Nesibe Sultan*, s.58; Ünver, *Selçuk Tababeti*, s.53.

²⁸⁴ Köker, *Gevher Nesibe*, s.5-6.

²⁸⁵ Köker, *Gevher Nesibe*, s.19.

altında 2,5 x 0,75 m. ölçülerinde mermer kitâbe yer almaktadır. İki satır halinde Arapça yazılan kitâbe şu şekildedir.

“Eyyâmü’s-sultani’l-mu’azzam Gıyâsü’d-dünyâ ve’d-dîn Keyhusrev b. Kılıcarslan dâme vakfû hâze’l-maristân. Vassiyat’ani’l-Melike ‘azîmetü’d-dünyâ ve’d-dîn Gevher Nesibe binti Kılıc Arslan li-rızâillâh. Senetü isneyn ve sittemi’e.”²⁸⁶

Hastanenin bir kadın vasıtası ile açılması ve kitâbede bizzat adının geçmesi tarihi açıdan dikkat çeken bir gelişmedir. Selçuklu dönemi yazılı kaynaklarında hanedanın kadın üyelerinin isimleri doğrudan yazılmamakta olup “İsmetü’d-dünyâ ve’d-dîn” lakabı ile zikredilmektedir. Melike Gevher Nesibe olarak adlandırılması ise bu açıdan bir örnek teşkil etmektedir. Bu devirden itibaren Anadolu’nun çeşitli bölgelerinde kadın adı taşıyan sıhî kuruluşlar varlık gösterecektir.²⁸⁷

Şifaiye kısmının mimarisine bakıldığında dört eyvanlı ve ortasında havuz olan bir avlu yapısına sahiptir. Avlunun üç yanı sivri tonozlu revaklarla çevrilidir. Tedavilerin yapıldığı ana eyvan, taç kapının kuzeyinde yer almaktadır. Ana eyvanın batı ve doğusunda birer oda bulunmaktadır. Batı tarafındaki oda küçük ve kare olarak, doğudaki ise birbirine koridor ile geçilen iki dikdörtgen yapı olarak inşa edildi. Odalarda hiç pencere bulunmayıp karanlık yapıdadır. Bu şekilde tasarlanmasının sebebi olarak bazı ilaçları yapımı için Güneş almayan ortamların tercih edilmesidir.²⁸⁸

Hastanenin girişinde solda bulunan ilk oda baş hekime aittir Başhekim odasının yanında, yapının batı kısmına bir hamam ve akıl hastalıkları bölümü yapıldığı bilinmektedir. Tımarhane 9 x 41 m. boyutlarındadır ve bölüme avludan dar tonozlu bir koridordan giriş yapılmaktadır. Sağlı sollu dokuzar olmak üzere toplam 18 hücre bulunmaktadır.²⁸⁹

Teorik eğitimin verildiği Gıyâsiyye kısmı 28 x 40 m. ölçülerinde olup, üç eyvanlı ve orta avlulu bir plana sahiptir. Avlunun ortasında dikdörtgen bir havuz yer almaktadır.

---

²⁸⁶ Kitâbenin Türkçe tercümesi şu şekildedir. “Kılıç Arslan oğlu Gıyâseddin Keyhüsrev’in vakfı daim olsun. Dinin ve dünyanın büyüğü Kılıç Arslan’ın kızı Melike Gevher Nesibe’nin Allah rızası için vasiyetidir. Sene 602/1206” Cantay, *Darüşşifa*, s.42.

²⁸⁷ Afet İnan, *Kayseri Gevher Nesibe Şifaiyesi*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1969, s. 20.

²⁸⁸ Abdullah Kılıç, “Kayseri Gevher Nesibe Şifahanesi ve Tıp Medresesi”, *Şefkat Abideleri Şifahaneler*, s. 91.

²⁸⁹ Köker, *Gevher Nesibe Sultan*, s.25-27; Kılıç, “Gevher Nesibe”, *Şefkat Abideleri Şifahaneler*, s.91-92.

Beşik tonoz ile örtülü eyvanlar revaklar ile avluya açılmaktadır. Ana eyvanda yer alan dar koridor vasıtasıyla medrese ve dârüşşifâ arasında bir geçiş sağlanmaktadır. ²⁹⁰

Bu iki yapı ile birlikte medresenin kuzeydoğusunda bir kümbet bulunmaktadır. İki katlı, dikdörtgen planlı inşa edilen yapıda kesme taşların kullanıldığı görülür. Kümbet sekizgen piramit çatı ile örtülüdür. Sultan I. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in mezarının Konya'da bulunmasından hareketle kümbette bulunan kabrin Gevher Nesibe Hatun'a ait olduğu düşünülmektedir. Türbenin dış yüzeyinde, güney cepheden başlamak üzere Âyetü'l-Kürsî ile "Dinde zorlama yoktur. Doğru eğriden açıkça ayrılmıştır. Artık kim sahte tanrıları reddeder de Allah'a inanırsa kopmayan sağlam bir kulpa yapışmıştır. Allah her şeyi işitir ve bilir." ayetleri²⁹¹ yazılıdır. ²⁹²

Gevher Nesibe Dârüşşifâsı hakkında Türkiye Selçukluları döneminde işlenen vakfiyeler günümüze ulaşmamıştır. 1500 ve 1584 yıllarına ait Kayseri Tahrir ve Evkaf Defteri'ndeki bilgilere hastanenin vakıf işleyişine dair fikirler sunmaktadır. Vakfiyeye göre dârüşşifânın ismi Medrese-i Gıyasiyye ve Medrese-i Darüşşifa olarak kaydedilmiştir. Medrese ve dârüşşifânın giderleri için yıllık Talas köyünden 10.080, Erkilet'ten ise 8300 akçe kira alınmıştır. Yozgat köyü malikânesinden elde edilen 2862 akçeden 954'eri medreseye ve Nesibe Hatun türbesine harcanmıştır. Acı Kuyu mezraası için 300, Saslu mezraasının malikânesinden 500 akçe alınmıştır. Sultan Hamamı ile dârüşşifa ve medrese yanındaki arsaların 8.600 akçe değerindeki yıllık kiralari da vakfedilen diğer yerler arasında olmuştur. ²⁹³

Türkiye Selçuklu Devleti devrinde büyük şöhret sahibi olan âlimlerin pek çoğu Kayseri Gevher Nesibe Dârüşşifâsı'nda çalışmış veyahut ilmî araştırmalar içerisinde bulunmuştur. Sadreddîn Konevî, Abdüllatif el-Bağdadî, Kutbüddîn-î Şirâzî, İbrahim Gazanfer Kürşî, Şücâeddin Ali b. Ebû Tahir, Ebu Bekr b. Yûsuf Res'ül-Aynî gibi şahsiyetler örnek olarak verilebilir.

²⁹⁰ Cantay, *Darüşşifa*, s.43; Kılıç, "Gevher Nesibe", *Şefkat Abideleri Şifahaneler*, s.94.

²⁹¹ Bakara Suresi 255 ve 256. ayetler.

²⁹² Nermin Şaman Doğan, "Anadolu Selçuklu Medreseleri ve Darüşşifalarında Türbe", *Belleten*, LXXXIII, Sayı 297, TTK, Ankara, 2019, s. 524; Köker, *Selçuklular Kültür Medeniyet*, s.6.

²⁹³ Yinanç, "Kayseri ve Sivas Darüşşifaları'nın Vakıfları", s.300-301.

4.3.3. Kayseri Erkilet Ferahabat Sanatoryumu

Kayseri'nin Erkilet kasabasında bulunan bu yapı bir tümülüs üzerine yazlık hastane olarak inşa edilmiştir. Günümüzde Hızır İlyas Köşkü olarak adlandırılan Erkilet Sanatoryumu'nun kitâbesi ilk defa 1858 yılında Alman şarkiyatçı Andreas David Mordtmann tarafından okunmuştur. Böylece yapının II. Gıyâseddîn Keyhüsrev devrinde 1241 yılında kurulduğu belirlenmiştir. Kitâbe muhafaza etmek amaçlı yerinden kaldırılsa da kırılması sonucunda günümüze ulaşamamıştır.²⁹⁴

Erkilet Sanatoryumu'nun ayrıntılı olarak hangi amaçla hizmet verdiğine dair bir bilgi bulunmasa da yüksek yerde bulunması ve Kayseri evkaf defterlerindeki bilgilerden hareketle tüberküloz (verem) gibi çeşitli göğüs hastalıklarının tedavisi amacı ile kullanıldığı düşünülmektedir.²⁹⁵

4.3.4. Sivas İzzeddîn Keykâvus Dârüşşifâsı

Sivas'ta Çifte Minareli Medrese'nin karşısında bulunan bu hastane 614 / 1217 yılında Sultan I. İzzeddîn Keykâvus'un emri ile inşa edilmiştir. Sivas Dârüşşifâsı Gevher Nesibe'den farklı olup beş yüzyıl boyunca sadece hastane olarak faaliyet göstermiş, 1768 yılından itibaren yapılan tadilatlar sonrasında kurum medrese halini alarak Şifaiye Medresesi adını almıştır.²⁹⁶

Türkiye Selçuklu dönemi sağlık kurumları içerisinde 3400 m² ile en geniş yapıya sahip olan Sivas Hastanesi, üç eyvanlı, on dokuz odalı ve açık avlulu plana sahiptir. Hastanenin bütünü 61,90 x 46, 80 m. ölçülerindedir. Dârüşşifânın inşası için taş, tuğla ve çini kullanılmış olup taçkapı, ana eyvan ve pencere kenarlarında görkemli süslemeler yer almaktadır.²⁹⁷

---

²⁹⁴ Osman Eravşar, "Hızır İlyas Köşkü", *Kayseri Ansiklopedisi*, III, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri, 2013, s. 181.

²⁹⁵ Eravşar, "Hızır İlyas Köşkü", s.182; Muhammet Kemaloğlu, "XI.-XIII. Yüzyıl Türkiye Selçuklu Devletinde Dârüşşifâlar", *Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, VII, Sayı 13, Malatya, 2014, s. 8.

²⁹⁶ Müjgân Üçer, "Tıp Tarihimizde Sivas", *VIII. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri*, TTTK, İstanbul, 2006, s. 243.

²⁹⁷ Cantay, *Dârüşşifâ*, s.47; Müjgân Üçer, "Sivas Dârüşşifâsı", *Şefkat Abideleri Şifahaneler*, s. 104.

Giriş kısmı olan taçkapının her iki köşesinde hayvan kabartması bulunmaktadır. Gücü temsil eden aslan ve boğa figürleri olduğu düşünülen bu motifler günümüzde tahrip durumdadır. Taçkapının nişi içerisinde Selçuklu sülüsüyle yazılmış Arapça kitâbe yer almaktadır. Kitâbe metni şu şekildedir:

“Emere bi-imâreti hâzihi’d-d’ri’s-sihhati li-rizâillâhi ta’âlâ es-Sultânü’l-gâlib bi-emrillâh ‘izzü’d-dünyâ ve’d-dîn rukü’l-İslâm ve’l-müslimîn sultânü’l-berri ve’l-bahri tâcu âl-i Selçuk ebu’l-feth Keykâvus bin Keyhüsrev burhân-ı eminü’l-mü’minin fi-tarih-i senete erbe’ate ‘aşere ve sitemi’e”²⁹⁸

Ana eyvanın iki tarafında yer alan figürler mimaride dikkat çeken süsleme türlerinden olan insan yüzleridir. Sağ üst yüzeyinde bulunan kabartmada saçları örgülü bir kadın figürü bulunmaktadır. Sol yüzeyde bulunan ve tahribata uğrayan figürün de erkek başı olduğu düşünülmektedir. Figürlerin çevresinde kelime-i tevhid yazılı olup, kadın başının altında sûret-i kamer, erkekte ise sûret-i şems yazılıdır.²⁹⁹

Dârüşşifânın güney eyvanında Sultan I. İzzeddîn Keykâvus’un türbesi bulunmaktadır. 1220 yılında yaptırılan bu türbe kare planlı, iki katlı, dıştan ongen kasnaklı ve piramit çatılı bir yapıya sahiptir. Avluya bakan türbenin kapısı sırlı tuğla ve firuze rengi mozaik çinilerden oluşmaktadır. Türbe kapısının üst kısmında mavi zemin üstüne beyaz renk sülüs harflerle yazılmış Arapça kitabe bulunmaktadır.

“Lekad uhricnâ min-si’ati’l-kusûri ilâ dîyki’l-Kubûri yâ-hasretâh mâ-kâne agnâ ‘annî mâliyeh heleke ‘annî Sultâniyeh tahakkaka’l-intikâlü ve tebeyyene’r-rihâlü ‘an-mülkin ve sîk’z-zevâlü fi’r-râbi’i min-şevvâl senete seb’a ‘aşere ve sittemi’e”³⁰⁰

Pencere üstlerinde ise üç pano şeklinde beyaz zemin üzerine mavi renk ile yazılmış, sağdan sola birbirini takip edecek şekilde Rahmân Suresi’nin 26. ve 27. ayetleri

²⁹⁸ Kitâbenin Türkçe tercümesi şu şekildedir. “Allah’ın emriyle galip, dünya ve dinin izzeti, İslâm’ın ve Müslümanların dayanağı, kara ve denizlerin hâkimi, Selçuk hanedanının tacı, müminlerin halifesinin rehberi, Keyhüsrev oğlu Ebu’l-Feth Keykâvus bu dârüssihhanın inşasını 614/1217 yılında emretti” Cantay, *Darüşşifa*, s.46; Üçer, “Sivas Dârüssihhası”, s.108.

²⁹⁹ Gürkan, “Selçuklu Hastaneleri”, s.41; Üçer, “Sivas Dârüssihhası”, s.104.

³⁰⁰ Sultan I. İzzeddîn Keykâvus’un ölümü hakkında bilgi veren kitabenin Türkçe tercümesi şu şekildedir. “Biz sarayların geniş mekanlarından, kabirlerin dar bölmelerine getirildik. Vah! Ne yazık ki bu ölüm hadisesinde servetim bana hiç fayda sağlamadı, gücüm ve saltanatım yok olup gitti. Geçici olan dünyadan el çekip ahirete göçüş 617 yılı Şevval ayının dördüncü günü (miladî Ocak 1220) gerçekleşti.” Cantay, *Darüşşifa*, s.46; Üçer, “Sivas Dârüssihhası”, s.108.

bulunmaktadır. Ayetlerin Türkçe tercümesi şu şekildedir: “Yeryüzünde her şey gelip geçidir. Yalnız sonsuz büyüklük ve ikram sahibi Rabbinin yüzü bâkidir.”

Türbenin kapı kemerinde Farsça sülüs harfler ile “Cihanda çok şahlar vardır ki onların okları saltanat göklerinde Pervin’i³⁰¹ koparıcı , mızrakları da Cevzâ’yı³⁰² avlayıcı idi.” yazmaktadır.³⁰³ Kapı lentosu üzerinde Arapça kûfi yazı ile “Doğrusu biz Allah’a aidiz ve şüphesiz ona döneceğiz”³⁰⁴ ayeti yer almaktadır.

Türbe içerisinde 13 sanduka bulunmaktadır. Sultan I. İzzeddin Keykâvus’un kabri mihrabın tam karşısındaki çinili sandukadır. Günümüzde buna dair bir kanıt bulunmasa da kendisinin hastalığı sırasında sandukanın üstüne şu sözlerin yazılmasını rivayet ettiği bilinmektedir:

“Biz cihanı terk edip gittik. / Gönül derdi ektik matemler biçtik. / Şimdiden sonra nöbet sizdedir. / Biz sıramızı savdık ve geçtik”³⁰⁵

Dârüşşifâya ait bilgilere ulaşabildiğimiz en önemli kaynaklardan birisi ilk olarak 615/1218 yılında kaydedilen sonrasında Osmanlılar’da Sultan Abdülaziz ve II. Abdülhamid döneminde evkaf nazırlığı görevinde bulunan Mehmed Hurşid Paşa tarafından düzenlenen vakfiyedir. Vakfiyeye göre hastane Tokat Caddesi’nde bulunup çevresinde Yağlıbasan Tekkesi, Medrese-i Selçukiye (Çifte Minareli Medrese) ve Sultan Bahçesi bulunmaktadır. Dârüşşifânın giderleri için Türkiye Selçukluları’na bağlı bölgelerden köyler, 108 dükkân ve çokça arazi vakfedilmiştir. Konya’da şehrin dışında bir bostan ve Cenne kasabasına bağlı Beyitekin köyündeki ambar ile bir değirmen; Ereğli’de Türkmenler Çarşısı’ndaki 30 dükkan; Aksaray’da Rumidiye, Kayseri’de Efkere(Bahçeli), Malatya’da Saman, Tokat’ta Ebigül(?), Sivas’ta Horhun köylerinin gelirleri vakfa kaydedilmiştir. Sultan I. İzzeddin Keykâvus, hastanenin vakıf yönetimi için dönemin üstadüddarı ve 1235 yılında kurulan Çankırı Dârüşşifâsının banisi olan Ferruh b. Abdullah’ı tayin etmiştir. Kendisine vekalet amacı ile birisini tayin etme ve görevinden azletme yetkisi verilmiştir. Müteveli sahte

³⁰¹ Arapça’da Süreyyâ, Türkçe’de ise Ülker olarak adlandırılan yıldız kümesi.

³⁰² İkizler burcu yıldız kümesi.

³⁰³ Üçer, “Sivas Dârüşşifâsı”, s.108.

³⁰⁴ Bakara Suresi 156. Ayet.

³⁰⁵ İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'iyeye*, I, s.217.

doktorlardan uzak durarak gerçek hekim, cerrah ve kehhallerin (göz doktorlarının) tayini ile uğraşmalı, ilaç ihtiyaçları ve bunların teminini takip etmelidir. Hastanenin faaliyetinin durması ve ihtişamını kaybetmesi durumunda elde edilen gelirlerin yardıma muhtaç insanlar için kullanılması emredilmiştir. Mütevelliiye bu görevleri karşılığında vakıf gelirlerinden yıllık 4000 gümüş kırtaş dirhem³⁰⁶ ve 1000 müd³⁰⁷ buğday tahsis edilmiştir.³⁰⁸

4.3.5. Sivas Dârürrâhası

Sivas'ta bulunan ve bir sağlık kuruluşundan ziyade içerisinde pek çok sosyal hizmeti barındıran dârürrâha, Türkiye Selçukluları devrinde önemli bir nüfuza sahip olan Rahatoğulları tarafından inşa edilmiştir. Günümüzde harap olan dârürrâhaya ait sadece inşa kitabesi bulunmaktadır.

“Allah'ın rahmetine muhtaç olan Kemâleddîn Ahmed b. Râhat'ın iki oğlu Hattâb ve Hüseyin bu yeri ehl-i dinden âlimlere, fakir ve miskinlere vakfettiler. Adını dârürrâha koydular. Onlara emin istirahat yeri yaptılar. Muharrem 720. Sonra Allah'ın rahmetine muhtaç kulu Ahmed b. Râhat'ın oğlu Hüseyin oğlu merhum ve mağfur Abdulvahhab'ın oğlu Şeyh Hasen burasını tecdid etti. 779 Muharrem.”³⁰⁹

Elde edilen bilgiler ışığında yapı 720/1320-21 yılında inşa edilmiş ve Râhatoğulları ailesi üyelerinden Şeyh Hasen'in 779/1377 yılında tadilat yaptırması ile kitabe günümüze ulaşmıştır.

Sivas Dârürrâhası'na ait vakfiyeye göre vakıf gelirleri beş eşit parçaya ayrılarak bu paylardan birinin cüzzamlı, körler ve engelliler için kullanılma emri burasının tıbbi açıdan önemli müessese olduğunu göstermektedir.³¹⁰

³⁰⁶ Kırtaş değeri küçük para birimlerindedir. 50 kırtaş 1 dirhemle eşdeğerdir. Yinanç, “Kayseri ve Sivas Darüşşifaları'nın Vakıfları”, s.305.

³⁰⁷ Hububat ve bakliyat ölçümlerinde kullanılan müd 513,178 kg'la eşdeğerdir. Cengiz Kallek, “Müd”, *DİA*, XXXI, s. 457.

³⁰⁸ Muallim Cevdet, “Sivas Darüşşifası Vakfiyesi”, s. 38; Yinanç, “Kayseri ve Sivas Darüşşifaları'nın Vakıfları”, s.303-304; Ali Haydar Bayat, “Anadolu Selçuklu Hastane Vakfiyelerinin Tek Örneği Olarak Sivas Darüşşifası Vakfiyesi”, *Türk Kültürü*, XXIX, Sayı 333, Ankara, 1991, s.14.

³⁰⁹ İsmet Kayaoğlu, “Râhatoğlu ve Vakfiyesi”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı 13, Ankara, 1981, s. 3-4.

³¹⁰ Kayaoğlu, “Râhatoğlu”, s.11.

4.3.6. Konya Dârüşşifâları

4.3.6.1. Mâristan-ı Atik

Türkiye Selçuklu Devleti'nin başkenti, çeşitli kültür ve ilim müesseselerini barındıran Konya'da resmî kayıtlara geçen iki büyük hastane bulunmaktadır. Bunların ilki olan Mâristan-ı Atik, Sultan I. Kılıç Arslan'ın oğlu Melikşah (1110-1116) devrinde yaptırılmıştır. Hastaneye dair bilgileri ise kuruluşundan yaklaşık bir asır sonra, Sultan II. İzzeddîn Keykâvus devri veziri Kadı İzzeddîn'in düzenlediği vakfiyeden öğrenilmektedir. Vakfiyenin düzenlendiği dönemden hareketle bazı araştırmacılar tarafından hastanenin II. İzzeddîn Keykâvus devrinde inşa edildiği düşünülse de belgede yer alan "İşbu vakfiye 1 Şaban 506 yılında yazılmıştır." cümlesi hastanenin Sultan Melikşah'ın hükümdar olduğu dönem yani miladî 1113 yılında kurulduğu kesinleşmiştir.³¹¹ Günümüzde harap olan dârüşşifânın yerinin Konya Kalesi'nde Çaçniğir Kapısı dışında Hızır İlyas Zâviyesi vakfının yakınında Gömeç Hatun Türbesi'nin yanında olduğu bilinmektedir.³¹²

Türkiye Selçukluları devrinde Mâristan-ı Atik'te çalışan hekimler içerisinde Şemseddîn b. Hebel, Taceddin el-Bulgârî, Sard Ferideddîn Muhammed Câcermî, Şerefeddin Ebu'l-Hasen Ali b. Yusuf, Hekim Bereket gibi isimler yer almaktadır.³¹³

4.3.6.2. Alâeddîn Dârüşşifâsı

Konya'da kurulan diğer hastane ise Sultan Alâeddîn Keykubâd'ın emri ile 1221 yılında inşa edilmiştir. Osmanlı devri belgelerinde bu hastanenin Melikşah devrinde yapılandan farklı olduğu düşünülmektedir. Dârüşşifânın gelirleri için sekiz arazi, üç bağ ve 20 dükkân vakfedilmiştir.³¹⁴ Döneme ait ortaya çıkan vesikaya göre bu dârüşşifâda tabip olarak İzzeddîn adında bir zat ve Burhaneddin Ebû Bekir görev almıştır. Yine aynı belgede bu hastanede çalışan görevlilerin tıpkı hekimler gibi tüm

---

³¹¹ İsmail Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi*, Yeni Kitap Basımevi, Konya, 1965, s. 78; Kâmil Şahin, "Konya Kadı İzzeddin Mâristân-ı Atik (Hastanesi) ve Sultan Alâeddin Keykubat Dârüşşifâsı", *Vakıflar Dergisi*, XXX, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara, 2007, s. 115.

³¹² Ayten Altıntaş, "Konya Dârüşşifâsı", *Şefkat Abideleri Şifahaneler*, s.138.

³¹³ Şahin, "Mâristân-ı Atik", s.108-109.

³¹⁴ Ünver, *Selçuk Tababeti*, s.66.

hastalara ilgili olması ve akıl hastalarının diğerlerinden ayrılması gerektiği nakledilmiştir.³¹⁵

4.3.6.3. Karatay-ı Sağır

Çeşitli kaynaklarda bahsedilen hastanelerden birisi de Karatay Medresesi'nin karşısında bulunan ve Karatay-ı Sağır olarak adlandırılan yapıdır. 1255 tarihli vakfiyeye göre hastanenin kurucusu Cemâleddîn Karatay'ın kardeşi Kemâleddîn Karatay'dır. Bu zat Türkiye Selçukluları zamanında buradaki hastanede hekimlik yapan ve tıp eğitimi veren bir şahıs olarak bilinmektedir.³¹⁶

4.3.7. Çankırı Atabey Ferruh Dârüşşifâsı

Çankırı'da 1235 yılında inşa edilen bu hastanenin kurucusu Sultan Alâeddîn Keykubâd devrinde atabeylik görevini üstlenen Cemâleddîn Ferrûh'tur. Atabey Ferrûh bu yönü ile birlikte aynı zamanda Sivas'ta bulunan Sultan I. İzzeddîn Keykâvus Dârüşşifâsı'nın mütevelliliğini yapmasıyla da bilinmektedir.

Günümüzde Taş Mescid olarak adlandırılan bu yapının mimarı Şehâbeddîn Cemâlî'dir. Hastaneye ilaveten 1242 yılında dârülhadis ve türbe inşa edilmiştir. Atabey Ferrûh'un yattığı düşünülen türbe ile Dârülhadis kısmı ayakta olsa da dârüşşifâ kısmı harap olmuştur.³¹⁷

Dârüşşifâyâ ait olduğu anlaşılan kalıntılardan birisi olan kitabe, yapının kuruluş yılı ve banisi hakkında bilgiler içermektedir. Anadolu'da bulunan diğer dârüşşifâlardan hareketle bu kitabenin yapının giriş kısmında bulunduğu düşünülmektedir. Hastanenin harap olması ile beraber önceleri Çankırı Ortaokulu'nda muhafaza edilen kitabe günümüzde Ankara Vakıf Eserleri Müzesi'nde yer almaktadır.

³¹⁵ Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, TTK, Ankara, 2014, s. 67-68.

³¹⁶ Ünver, *Selçuk Tababeti*, s.64. Bu hastanenin varlığına karşın eleştiri ise İbrahim Hakkı Konyalı'dan gelmektedir. Konyalı'ya göre Kemaleddin Karatay ne bu dönemde çalışan bir hekimdi ne de bu dönemde Konya'da böyle bir hastane bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi*, s. 235.

³¹⁷ Köker, *Selçuklu Kültür ve Medeniyet*, s.9; Abdullah Kılıç, "Çankırı Cemâleddin Ferruh Dârülâfiyesi", *Şefkat Abideleri Şifahaneler*, s.145.

Kitabede şu sözler yer almaktadır. “es-Sultan fî-târîhî muharrem sene selâse ve selâsîn ve sittemi’e, emere bi-imâreti hâze’d-dârü’l-‘âfiyeti’l meymeneti fî-eyyâmi devlet es-Sultânü’l-a’zam Alâu’d-dünyâ ve’d-dîn İbnü’l-feth Keykubad bin Keyhüsrev Kasîmî emîrü’l-mü’minîn eyyeda’llîhu ensârehu el-‘abdu’z-zaîf el-muhtac ilâ rahmeti’r-rabbi Cemâlü’d-dîn Ferruh el-Lala el-Atabeg el-Melikî el-Atakî ve Fakîhu’l-lah.”³¹⁸

Tıbbın sembolü olarak bilinen yılan motifinin Anadolu’daki örneği bu yapıda görülmektedir. Türbe girişinin üstünde bulunan kabartmada bir asaya sarılı iki yılan bulunmaktadır. Orijinalinin kaybolması sebebiyle birebir kopyası 1986 yılında yapılarak türbeye yerleştirilmiştir.³¹⁹

Dârüşşifâdan günümüze ulaşan taçkapı kesme taştan yapılmış olup geleneksel Selçuklu motifleriyle işlenmiştir. Taçkapının dış çevresi çok ışınlı yıldız deseni ile süslenmiştir.³²⁰

4.3.8 Divriği Dârüşşifâsı

Türkiye Selçuklu Devleti’ne bağlı beyliklerden biri olan Mengücekoğulları tarafından 1228 yılında inşa edilmiştir. Sivas’ın Divriği ilçesinde bulunan hastanenin kurucusu Fahreddîn Behram Şâh’ın kızı ve Ahmed Şâh’ın eşi olan Turan Melek’tir. Türkiye sınırları içerisinde, Kayseri Gevher Nesibe’nin ardından bir kadın adı ile anılan bir diğer sağlık müessesesi Divriği Turan Melek Dârüşşifâsı olmuştur.

Cami ile birlikte bir külliye halinde bulunan bu yapı, toplamda 2048 m²’lik alanı kapsamaktadır. 1280 m²’lik kısmı camiye ait olmak üzere ölçüleri 32x40 m’dir. Dârüşşifâ ise camiden daha küçük olup 768 m²’lik alan içerisinde 24x32 m boyutundadır.³²¹ Üç eyvanlı ve orta avlulu bir planda inşa edilen hastane, geleneksel Selçuklu medrese ve dârüşşifâ mimarisini yansıtmaktadır. Dârüşşifânın taç kapısı

³¹⁸ Kitabenin Türkçe tercümesi şu şekildedir: “Bu mübarek dârülâfiyenin yapılmasını 633 yılı Muharrem ayında Büyük Sultan, memleketler açan Abbasi Halifesinin ortakçısı ve Keyhusrev oğlu Alâü’d-dîn Keykubadu’llahı aziz ve mansur eylesin. Devletli günlerinde kulların fakiri ve Allah’ın rahmetine muhtaç azadlı kölelerinden Atabeg Lala Cemâlü’d-dîn Ferruhu’llah muvafik eylesin emretti.” Cantay, *Dârüşşifâ*, s.56-57.

³¹⁹ Ünver, *Selçuk Tababeti*, s.69; Kılıç “Çankırı Dârülâfiyesi”, s.146-147.

³²⁰ Cantay, *Dârüşşifâ*, s.57.

³²¹ Müjgân Üçer, “Divriği Turan Melek Dârüşşifâsı ve Ulucamii”, *Şefkat Abideleri Şifahaneler*, s.120.

14x10.5m boyutlarındadır. Süslemeleri ve iç içe geçen iki taç kemer ile bu coğrafyada bulunan diğer mimari eserlerden farklılık göstermektedir. Sivas Dârüşşifâsı'nda bulunan insan figürünün benzerini Divriği'de de görmek mümkündür. Kapının her iki tarafında bir erkek ve kadın motifi yer almaktadır.³²² Taçkapısında bulunan Arapça kitabe ise kuruluş tarihi ve banisi hakkında bilgiler içermektedir.

“Emere bi-imâreti hâze'd-dârü's-şifâi'l-mübâreketi ibtigâen li-merzâti'llahi'l-meliki'l-'adâleti el-muhtâceretü 'alâ-afvillâh Turan Melik İbnetü'l-meliki's-sa'id Fahrü'd-dîn Behramşâh Tekabbela'llâhü minhâ âmîn fî-'ahd-i şahver sitte ve 'ısrîn ve sittemi'e.”³²³

Dârüşşifâda bulunan bir diğer kitabeğe göre yapının mimarının Ahlatlı Hürşâd olduğu anlaşılmaktadır.

Dârüşşifânın içerisinde ana eyvanın bitişiğinde bir türbe bulunmaktadır. Tek katlı ve dikdörtgen planı olan bu yapı sekizgen piramidal kubbe ile örtülüdür. Naaşı bulunan kişiler içerisinde ilk olarak dârüşşifânın kurucusu Turan Melek yer almaktadır. Mengücekoğlu hükümdarı Ahmed Şâh ve annesi Fatıma Hatun da bu türbede yatmaktadır.³²⁴

4.3.9. Kastamonu Ali b. Pervane Dârüşşifâsı

Kastamonu Küpçeğiz Mahallesi Yılanlı Sokak'ta bulunan bu dârüşşifâ, Türkiye Selçukluları devrinin mühim devlet adamlarından Muineddîn Pervâne'nin oğlu Ali tarafından 1272 yılında inşa edilmiştir. Yılanlı Cami'nin dârüşşifânın yanında bulunmasından hareketle bu yapıya halk arasında Yılanlı Dergâh da denilmiştir.³²⁵

Dârüşşifaya dair günümüze kadar ulaşan tek kalıntı taçkapı ve kitabesidir. Sultan II. Mahmud devrinde 1827 yılında çıkan yangın sebebi ile hastane tamamen tahrip olmuş, cami ise hastaneye nazaran daha az hasar görekerek tadilat yapılmıştır. Osmanlı'nın son

³²² Ali Haydar Bayat, “Sivas ve Divriği Dârüşşifâlarındaki İnsan Figürleri” *IV. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri*, Konya, 1995, s. 80.

³²³ “Bu dârüşşifânın yapılmasını altı yüz yirmi altı yılının ilk ayında Hükümdar Fahreddin Behram Şah'ın kızı Melike Turhan Melek buyurmuştur.” Köker, *Selçuklu Kültür Medeniyet*, s.8; Üçer, “Turan Melek”, s.122.

³²⁴ Üçer, “Turan Melek”, s.128; Şaman Doğan, “Anadolu Selçuklu Türbe”, s.527.

³²⁵ Köker, *Selçuklu Kültür Medeniyet*, s.9; Ünver, *Selçuk Tababeti*, s.71.

yılları ve Cumhuriyet döneminde yapılan onarımlar ile cami şimdilerde ibadete açık durumdadır.

Taçkapının boyutu 4x2.5 m olarak bilinmektedir. Yangından ötürü tahribatın izleri bulunmasına rağmen özellikle kapı nişlerine işlemiş mihrabiyeler ve Selçuklu motifleri ile halâ görkemini korumaktadır. Taçkapıda bulunan kitabede hastanenin kurucusu ve kuruluş yılı hakkında bilgi sunmaktadır.

“Bu mübarek mâristan ve imaretin yapılmasını Allah’ın rahmetine ve mağrifetine en çok muhtaç olan Süleyman oğlu Ali emretti. Allah onun günahlarını bağışlasın, hayırlarını kabul etsin. 671 (1272) yılının aylarında Allah’a hamd ederek ve peygambere salavat getirerek yaptırdı.” Kitabede aynı zamanda “*Biz Kur’an’ı müminlere şifa ve rahmet olarak indirdik*” ayeti³²⁶ ve Hz. Muhammed’in hastaların mutlaka tedavi olmasını belirttiği hadisi yer almaktadır. Kapıda yer alan taş oymasına göre dârüşşifanın mimarı Kayserili Said olarak geçmektedir.³²⁷

Dârüşşifânın nasıl ve ne kadar süre faaliyet gösterdiğine ait ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. 1722 ve 1773 tarihli Osmanlı arşivlerine çeşitli ruhsal hastalıklara sahip kişilerin buraya gelip tedavi olduğu, bunun yanı sıra Halvetî ve Kadirî tarikatlarının ayin yapmak için burayı kullandıkları bilinmektedir. Zira hastane ve camini bulunduğu arazi içerisinde Abdülkâdir-i Geylanî’nin torunlarından Abdülfettah-ı Vefî’nin Türbesi de burada bulunmaktadır.³²⁸

4.3.10. Tokat Pervâne Bey Dârüşşifâsı

Tokat şehrinin Meydan Mahallesi’nde bulunan bu yapı 1277 yılında inşa edilmiştir. Dârüşşifânın avlusunda bulunan çini süslemelerinden dolayı buraya yaygın olarak Gök Medrese denmektedir. Bunun haricinde Kırkkızlar ve Bimarhane gibi adlandırmalara da sahiptir. Hastanenin inşası Muîneddîn Süleyman Pervâne tarafından başlatılmış fakat kendisinin İlhanlı hükümdarı Abaka Han tarafından idam edilmesi üzerine bu

---

³²⁶ İsrâ Suresi 82. Ayet.

³²⁷ Cantay, *Darüşşifa*, s.59; Ünver, *Selçuk Tababeti*, s.72; Abdullah Kılıç, “Kastamonu Ali bin Süleyman Mâristanı”, *Şefkat Abideleri Şifahaneler*, s.178.

³²⁸ Köker, *Selçuklu Kültür Medeniyet*, s.9; Ünver, *Selçuk Tababeti*, s.73-75.

görevi bir yakınım veya Sultan II. Mesud'un eşi olan kızının aldığı düşüncesi yaygındır.³²⁹

İki katlı olan Tokat Dârüşşifâsı, biri büyük diğeri daha küçük olmak üzere iki eyvanlı ve orta avlulu bir mimari plana sahiptir. Dikdörtgen planlı taçkapısında kırmızı ve sarı taşlar kullanılmış, Selçukî tarzda desenler ve taş oymaları mevcuttur. Dârüşşifânın kitabesi taçkapının üstünde bulunmamaktadır. Bunun sebebi olarak Muînüddin Pervâne'nin öldürülmesi üzerine onun adının hiçbir şekilde zikredilmek istenmemesi düşüncesi yaygındır.³³⁰

Tokat Dârüşşifâsı XIX. yüzyıla kadar bir sağlık kuruluşu olarak faaliyet göstermiştir. 1811 yılına ait Osmanlı vesikasından edinilen bilgi ışığında burasının aynı zamanda bir medrese olarak da kullanıldığı bilinmektedir.³³¹

4.3.11. Amasya Dârüşşifâsı

Amasya Dârüşşifâsı konum olarak Yâkutiye Mahallesi'ne bağlı olup Yeşilirmak'ın karşısında inşa edilmiştir. Hastanenin kuruluşu hakkında iki farklı düşünce bulunmaktadır. Yaygın olarak kabul edilen görüş hastanenin kitâbesindeki bilgilerdir. "Sultan-ı aziz olan Cenab-ı Allah zayıf kulu Anber b. Abdullah'ı, Sultan-ı muazzam, hakan-ı azam Gıyasü'd-dünya ve'd-dîn Ulcaytu Sultan Mehmed'in eyyam-ı devletinde ve hatun-ı muazzama meliklerin melikesi İldus hatunun eyyam-ı izzetinde bu mübarek dârüşşifânın imaretine yedi yüz sekiz senesinde muvaffak etti"³³²

Kitabeye göre 708/1308 yılında İlhanlı hükümdarı Olcaytu Mehmed Han'ın eşi İldus (Yıldız) Hatun, Lala Anber b. Abdullah'a dârüşşifânın inşa edilmesini emretmiştir. Bundan hareketle bu yapı Anber b. Abdullah ve Yıldız Hatun şeklinde iki farklı adlandırmaya sahiptir.

Kitabedeki bilgiler haricinde, Osmanlı evkaf kayıtlarında hastanenin "Alâeddîn Dârüşşifâsı" olarak adlandırılması sebebi ile inşasının Alâeddîn Keykubâd devrinde

³²⁹ Muharrem Kesik, "Muînüddin Süleyman Pervâne", *DİA*, XXXI, İstanbul, 2006, s.92-93. Cantay, *Dârüşşifâ*, s.60, Ünver, *Selçuk Tababeti*, s.79.

³³⁰ Abdullah Kılıç, "Tokat Muînüddin Süleyman Dârüşşifâsı", *Şefkat Abideleri Şifahaneler*, s. 169.

³³¹ Ünver, *Selçuk Tababeti*, s.82.

³³² Ünver, *Selçuk Tababeti*, s.41-42.

yapıldığı, İlhanlılar'ın 1308 yılında Amasya'yı alması ile beraber kısa bir sürede yeni bir hastane inşa etmeyip bundan ziyade bu hastaneyi tadilat ettirip yeni bir kitabe asıldığı görüşü de bulunmaktadır.

Dârüşşifâ geleneksel Selçuklu mimarisi ile benzerlik bulunarak iki eyvanlı ve dikdörtgen avlu planında 33.60 x 25.60 m'lik bir alana yapılmıştır. Taçkapı hastanenin batı cephesinde bulunmaktadır ve cephenin iki tarafında birer niş içinde yer alan ve Selçuklu motifleri ile süslenen pencereler bulunmaktadır.³³³

Amasya Dârüşşifası faaliyet gösterdiği süre boyunca hastaları tedavi etmeleri ile beraber usta-çırak ilişkisinin yürütülerek hekim olmak isteyen öğrencilerin eğitim aldığı bir tıp okulu işlevini de yürütmüştür. Bu kurumda görev yapan en mühim hekimlerden birisi XV. yüzyılda görev almış ve *Cerrahiyetü'l-Haniyye* adlı eserin yazarı Sabuncuoğlu Şerafeddin'dir.

4.3.12. Aksaray Dârüşşifâsı

Azîz b. Erdeşîr Esterâbâdî'nin *Bezm u Rezm* adlı eserinde tımarhane, Kerîmeddîn Mahmud-i Aksarayî'nin ise *Müsâmeretü'l-Ahbâr*'da dârüşşifâ olarak bahsetmesi Aksaray'da bir sağlık kuruluşunun varlığını ortaya koymaktadır.³³⁴

Günümüzde harap olan yapıdan geriye kalan sadece iki duvar olmuştur. Bundan dolayı kuruluş yılı ve kurucusu hakkında net bilgi bulunmamaktadır. Türkiye Selçuklu Devleti'nin önemli ticarî merkezlerinden olan Aksaray, Sultan II. Kılıçarslan'ın teşviki ile 1170 yılında yeniden imar edilerek çeşitli sosyal ve kültürel kurumlar oluşturulmuştur.³³⁵ Yaşanan bu gelişmelerden hareketle hastanenin II. Kılıçarslan veya sonrasında inşa edildiği düşünülmektedir. Topkapı Sarayı Arşivi 931 / 524 tarihli kayıtlarda dârüşşifânın faaliyetini sürdürdüğü hususu da bu yapı hakkında edinilebilecek bir diğer önemli bilgi olmuştur.³³⁶

---

³³³ Cantay, *Darüşşifa*, s.67.

³³⁴ Azîz b. Erdeşîr Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s. 427; Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara, 2000, s. 247.

³³⁵ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2014, s. 257.

³³⁶ Cantay, *Darüşşifa*, s.70.

4.4.Kaplıcalar

Eski tarihlerden beri insanlar, ortaya çıkan sıcak sulardan faydalanmak adına bölgelere hamamlar ve kaplıcalar inşa ettirmişlerdir. Anadolu’da kurulan bu yapıların temeli Hitit Uygarlığı’na kadar uzanmaktadır.³³⁷ Kaplıcaların Türkler tarafından uğrak yeri olmasının sebeplerine bakıldığında gerek hastalıklara şifa bulmak gerekse özen gösterdikleri temizlik kültürü olmuştur. Türkiye Selçuklu Devleti, Roma döneminden beri var olan hamamlar ve kaplıcaları kullanmaları ile beraber ülkenin önemli merkezlerinde inşa ettirmesi ile adlarından söz ettirmişlerdir.³³⁸

4.4.1. Ilgın Kaplıcası

Konya’nın Ilgın ilçesinde yer alan ılıca 633/1236 yılında Sultan I. Alâeddîn Keykubâd tarafından yaptırılmıştır. Sultan Alâeddîn’in yaptırdığı kaplıca, câmegâh formunda olup her iki yanında mermerden yapılan aslan lülesinin olduğu bir havuz bulunmaktadır. Yıllar içerisinde ihtiyacı yeterince karşılayamadığı düşünülen ılıca, Sâhib Ata Fahreddîn Ali b. Hüseyin’in katkıları ile de 1267’de yeniden düzenlenmiştir.³³⁹

20 x 16 m boyutlarında olan Ilgın Kaplıcası, kadınlar ve erkekler için yerler bulundurması ile Çifte Hamam olarak da adlandırılmaktadır. Kaplıcaya ait kitabe Gaffar Totaysalgir tarafından okunmuş fakat zaman içinde ortadan kaybolmuştur. Süheyl Ünver *Selçuk Tababeti* adlı eserinde kitabeyi Türkçe açıklaması ile kaleme almıştır.

“Bu mübarek ılıca binasının inşasını müminlerin hadimi, Sultân Gıyâsü’ d-dünya ve’ d-dîn Ebu’l-Feth Keyhüsrev bin Kılıç Arslan’ın zamanında, hayrat ve hasenat babası, âleme mahzı salâh olan Hüseyin oğlu Ali 666/1267 senesinde emretti.”³⁴⁰

³³⁷ Enis Karakaya, “Kaplıca”, *DİA*, XXIV, İstanbul, 2001, s. 351.

³³⁸ Süheyl Ünver, “Selçuklular Zamanında ve Sonra Anadolu Kaplıcaları Tarihi”, *Konya*, S. 30, Konya, 1939, s. 1509.

³³⁹ Hasan Özönder, “Sahip-Ata’nın Ilgın Kaplıcası”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, V, Sayı 5, Konya, 1994, s. 184; Alptekin Yavaş, *Anadolu Selçuklu Veziri Sâhib Ata Fahreddîn Ali’nin Mimari Eserleri*, TTK, Ankara, 2015, s.137-138.

³⁴⁰ Ünver, *Selçuk Tababeti*, s.102.

İlgın Ilıcası'nın nikris (gut) başta olmak üzere felç, cüzzam gibi çeşitli hastalıklara iyi geldiği düşüncesi halk arasında yaygındır. Dönemin en büyük dinî şahsiyetlerinden biri olan Mevlana'nın da ılıcaya uğrayan kişilerden birisi olduğu bilinmektedir.³⁴¹

4.4.2. Karakurt Ilıcası

Kırşehir'in 15 km uzağında bulunan Karakurt Ilıcası, Sultan II. Kılıçarslan zamanında Selçuklu emirlerden Karakurt adına 1135 yılında yapılmıştır. Kırşehir emîri Nureddin Cacabey'e ait 1272 yılı vakfiyede sıcak kaplıca suyu anlamına gelen terme tabirinin kullanılması ılıcanın varlığını nitelemektedir.³⁴²

Kaplıcanın ismi hakkında halk arasında yaygın bir efsane bulunmaktadır. Rivayete göre bir padişahın kızı uyuz hastalığına yakalanır. Babası ve annesinin kendisini dışlamasından ötürü kız dağlara gidip burada yaşamaya başlar. Sonrasında bulunduğu bölgede uyuz olan bir kurtun bataklığa düştüğünü ve iyileşip tüyelerinin düzeldiğini fark eder. Kendisi de bataklığa girip yıkanarak iyileşmiştir.³⁴³

Karakurt Ilıcası kurulduğu dönem içerisinde kaplıca, hankah, cami ve türbe yapıları ile bir külliye halindedir. Moloz taşlarla inşa edilen ılıca ve hankah kısmı, herhangi bir süsleme bulunmamasından ötürü geleneksel Selçuklu sanatından farklılık göstermektedir. Cami günümüzde harap bir durumda iken türbe kısmı ise diğer yapılara göre daha özenli biçimde inşa edilmiştir. Selçuklu türbe mimarisinde görülen kare planlı ve sekizgen piramit çatı modelini de bu yapıda görmek mümkündür.³⁴⁴

4.4.3. Yoncalı Ilıcası

Kütahya'nın 15 kilometre uzağında bulunan Yoncalı Ilıcası Sultan I. Alâeddin Keykubâd devrinde 1233 yılında kurulmuştur. Bu yapının sultanın hacibi Ramazan adında birinin Gülsüm ismindeki kızının yaptırdığı düşüncesi yaygındır.³⁴⁵

³⁴¹ Eflakî, *Menâkıbü'l Ârifin*, I, s. 372, 479.

³⁴² Ünver, "Anadolu Kaplıcaları", s.1514; Semavi Eyice, "Kırşehir'de Karakurt (Kalender Baba Ilıcası)", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul, 1971, s. 231.

³⁴³ Ünver, *Selçuk Tababeti*, 107.

³⁴⁴ Semavi Eyice, "Karakurt Külliyesi," *DİA*, XXIV, İstanbul, 2001, s. 441.

³⁴⁵ Ünver, *Selçuk Tababeti*, s.104.

Karakurt Ilıcası'na ait bahsedilen rivayetin bir benzeri de Yoncalı Ilıcası hakkında da söylenmektedir. Efsaneye göre bir valinin kızı amansız bir cilt hastalığına yakalanır ve ailesi iyileşeceğinden ümidini keserek kızlarını Yoncalı'ya bırakır. Bir süreliğine orada yaşamak zorunda kalan kız, gördüğü bir uyuz kurdun zaman içerisinde iyileşip tüylerinin düzeldiğini görür. Bu durumu öğrenmek adına takibe düşen kız, kurdun bir bataklığa sürekli girip çıktığını fark eder ve kendisi de aynı yöntemi uygular. Yoncalı'da bulunan bir çoban kıza gönül verir ve babasına götürür. Baba kızının iyileştiğini görünce büyük bir sevinç yaşayarak kızını çoban ile evlendirir ve bataklığın bulunduğu çevreye hamam ve cami yaptırır.³⁴⁶

Ortalama bir sıcaklığı ve kükürtlü bir suya sahip olan bu kaplıcanın cüzzam, baras (vitiligo) ve saçkıran gibi cilt hastalıklarına iyi geldiği halk arasında bilinmektedir.³⁴⁷

---

³⁴⁶ Ünver, "Anadolu Kaplıcaları", s.1516.

³⁴⁷ Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, s.11; Abdullah Balcıoğulları, "Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nde Anadolu Şifalı Suları ve Günümüzün Termal Turizmi", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı 173, Ankara, 2014, s. 301.

5. BÖLÜM

TÜRKİYE SELÇUKLULARI VE BEYLİKLER DÖNEMİ HEKİMLERİ

5.1. Fahreddin el-Mardîni (ö. 594/1198)

1118 yılında Mardin’de doğan hekimin asıl adı Fahrüddîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdü’s-selâm b. Abdu’r-rahmân el-Ensârî’dir. el-Mardîni’nin dedesi Abdu’r-rahmân Artukoğlu Necmeddin İlgazî’nin daveti ile Kudüs’ten Mardin’e göç etmiştir.
348

Fahreddin el-Mardîni tıp eğitimini Adudüdevle Hastanesi’nde başhekim olan İbnü’t-Tilmîz’den almıştır. Hocası ile İbn Sînâ’nın *el-Kânûn* eseri üzerinde çalışmalar yapmıştır. Diyar-ı Bekr’e bağlı Hini(Hani)’ye gelerek hayatının büyük bir bölümünü burada geçiren hekim, Necmeddin İlgâzî’nin hizmetine girmiş ve tıp bilgilerini kendisiyle paylaşmıştır.³⁴⁹

21 Zilhicce 594/24 Ekim 1198 yılında Amid’de vefat eden el-Mardîni kendisine ait olan kitap koleksiyonunu Hüsameddin b. Artuk’un yaptırdığı medreseye vakfetmiştir.

5.2. Ekmeleddin en-Nahcuvânî (ö. 701/1302 sonrası)

Türkiye Selçukluları’nın en meşhur hekimi Ekmeleddin Tabib’in asıl adı Müeyyed b. Ebî Bekr b. İbrahim en-Nahcuvânî’dir. Doğum yılı ve yeri hakkında bilgi bulunmamakla beraber nisbesi dolayısıyla kendisinin Nahcivanlı olduğu düşünülmektedir.³⁵⁰ Sağlık bakanı görevinin Selçuklular’daki karşılığı olan “reîsü’l-etibba” unvanı bu dönemde kendisine atfedildiği kaynaklarda görülmektedir.

Ekmeleddin Tabib’in hayatının ilk dönemleri ile ilgili bilgiler kısıtlıdır. Onun, Moğol istilası sırasında Anadolu’ya geldiği ve ömrünün çoğunluğunu Konya’da geçirdiği bilinmektedir. Sarayda görev almakla birlikte Alaeddin Dârüşşifâsi’nda müderrislik ve hekimlik yaptığı aktarılır.³⁵¹ Yetiştirdiği talebeler arasında en tanınanı Ebû Bekr İbn

³⁴⁸ Ali Durusoy, “Fahreddin el-Mardîni”, *DİA*, XII, s.86; İbrahim-Cevriye Artuk, “Fahreddin el-Mardîni”, *II. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri*, TTK, Ankara, 1999, s.188.

³⁴⁹ Durusoy, “Fahreddin el-Mardîni”, s.86.

³⁵⁰ Cevat İzgi, “Ekmeleddin en-Nahcuvânî”, *DİA*, X, s.548.

³⁵¹ Ünver, *Selçuk Tababeti*, s.65.

ez-Zekî'dir. İbn ez-Zekî *Ravzatü'l- Küttâb ve Hadikatü'l-Elbâb* adlı eserinde ona üç kez mektup yazdığından bahsetmiştir. Mektuplarda Ekmeleddin Tabib'e tıbbın ve hekimlerin meliki anlamına gelen "Melikü'l-hükemâ ve etıbba" şeklinde hitap etmiştir.³⁵² Ona hizmet etmenin mutluluk kapısının anahtarı olduğunu ve kendisiyle tekrardan buluşmak için dilekleri olduğunu da sıklıkla dile getirmiştir.³⁵³

Ekmeleddin en-Nahcuvânî'nin Mevlânâ ile olan yakın dostluğu dönemin menkıbevî eserlerine nakledilmektedir. Eflakî'nin verdiği bilgilere göre bir gün Mevlânâ'yı ziyareti sırasında ona ve dostları için ilaç ve müshiller hazırladığı aktarılır.³⁵⁴ Mevlânâ, Ekmeleddin Tabib'e yazdığı mektuplarda hekimlerin padişahı ve övücü, belalı zehirlerin panzehiri şeklinde övgülerde bulunmuş ve onu zamanının Galen'i ve Eflâtun'u olarak gördüğünü belirtmiştir.³⁵⁵

Sultan Veled de Ekmeleddin'in tıp konusundaki bilgisine olan saygısını 41 beyitlik bir kaside yazarak göstermiştir. *Dîvân*'da yer alan bu kasidenin ilk 23 beyiti akrostiş şeklinde yazılmış olup, beyitlerin baş harflerinden "Ekmelüddîn Müeyyed en-Nahcuvânî" ismi ortaya çıkmaktadır.³⁵⁶

Mevlânâ ve çevresindekiler hakkında yazdığı menâkıbnâme ile bilinen Ferîdun Sipehsâlâr, Ekmeleddin Tabib'in dönemin diğer hekimlerinden Gazanfer et-Tebrizî ile birlikte Mevlânâ'nın hastalığı sırasında baş ucunda bulunduğunu, nabzını tutup sıklıkla kontrol ettiği ve teşhis koyabilmek için kitaplara başvurduğunu nakletmiştir.

357

Ekmeleddin en-Nahcuvânî'ye ait olduğu bilinen tek eser İbn Sînâ'nın *el-İşârât ve't-tenbîhât*'ına yazdığı şerhtir. Tabibin ölüm tarihi ile ilgili net bilgi bulunmamaktadır. *el-İşârât* şerhinin 1302'de, Eflakî'nin tabibi andığı *Menâkbü'l-Ârifîn*'in 1318 yılında

---

³⁵² Ebû Bekr İbn el-Zekî, *Ravzat al-Kuttâb va Hadikat al-Albâb*, yay. Ali Sevim, TTK, Ankara, 2011, s.29.

³⁵³ Ebû Bekr İbn el-Zekî, *Ravzat al-Kuttâb*, s.48-49.

³⁵⁴ Eflakî, *Menâkbü'l-Ârifîn*, I, s.130.

³⁵⁵ Mevlânâ Celâleddin, *Mektuplar*, çev. Abdülhakî Gölpinarlı, İnkılâp Yayınevi, İstanbul, 1999, s. 26, 137, 183.

³⁵⁶ Sultan Veled, *Dîvân-ı Sultan Veled*, haz. F. Nafiz Uzluk, Uzluk Basımevi, İstanbul, 1941, s.230-232.

³⁵⁷ Ferîdûn b. Ahmed-i Sipehsâlâr, *Mevlânâ ve Etrafındakiler(Sipehsâlâr Risalesi)*, çev. Tahsin Yazıcı, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2011, s.134

neşredilmesi kendisinin 1302 yılı sonrasında vefat ettiği düşünülmektedir. Kabri Konya Beyhekim Mahallesi'nde yer alan türbededir.

5.3. Ebû Bekr İbn ez-Zekî

Türkiye Selçuklu devrinin son zamanlarında yaşayan İbn ez-Zekî'nin doğum tarihi hakkında net bilgi bulunmamaktadır. Konevî nisbesi sebebiyle kendisinin Konya'da doğduğu anlaşılmaktadır. Sadr lakabını kullanmasından ötürü bu şahsiyet, aynı dönemin âlim ve yöneticilerinden biri olan Sadreddin Konevî ile isim benzerliği taşımaktadır. Arapça ve Farsça'ya merakı ile bilinen İbn ez-Zekî bu dillerdeki incelikleri öğrenmesinin akabinde II. İzzeddîn Keykavus devrinin tercümanlarından Bedrüddin Yahyâ'dan dersler almıştır.³⁵⁸

Kendisinin tıp tahsili hakkındaki bilgiler kısıtlıdır. Tabib Ekmeleddin en-Nahcuvânî'ye yazdığı mektupta eski öğrenci anlamına gelen çaker-i kadîm (چاکر کادم) deyimini kullanması zamanında tıp eğitimi aldığını ortaya koymaktadır. Mamafih her şeye karşın İbn ez-Zekî'nin hekimlik yaptığına dair kesin bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte yakın dostu olan Karahisar-ı Devle emîri Nusretüddîn'e bağırsak rahatsızlığı sebebiyle müşhil hazırladığı ve mektupta bu hadiseyi “ilacın vefa ocağı, dinin zaferi, âlim ve fâzıl olan Hudâvend'e uğur ve ferahlık getirsin” şeklinde nakiller mevcuttur.³⁵⁹

İbn ez-Zekî'in tıp alanındaki çalışmalarından biri kalp ile beyin arasındaki farklılıklarından bahsettiği risalesidir. Risale, nefsin başkanlık ettiği bir açık oturum şeklinde kaleme alınmıştır. Kalp hayatın kaynağı, beyin ise his merkezi olarak nitelendirilmiş, her iki organ da tıbbî kurallar çerçevesinde birbirlerinden üstün olduklarına dair çeşitli iddialarda bulunmuşlardır. Nefs ise tarafların daha çok kötü özelliklerini belirtmiş ve bunun sonucunda telaş ve fesatlığın akıllı insanlar için hiçbir değeri olmadığı kanısına varmıştır.³⁶⁰

³⁵⁸ İbn el-Zekî, *Ravzat al-Kuttâb*, s.1-2.

³⁵⁹ İbn el-Zekî, *Ravzat al-Kuttâb*, s. 52,147.

³⁶⁰ İbn el-Zekî, *Ravzat al-Kuttâb*, s.139-141.

5.4. Cemâleddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed b. el-Cevzî

Selçuklu devrinde yaşayan hekimlerden biri olan el-Cevzî hakkında bilgiler sınırlıdır. İsim benzerliğinden ötürü dönemin tarihçilerinden İbnü'l-Cevzî ile karıştırılabilmektedir. Tıp alanındaki çalışmalarına bakıldığında Arapça olarak kaleme aldığı *Tıbb-ı Eşyah*, *Kitabu'l-Muhari'l-Lukat fi't-Tıbb* ve *Kitabü'l Mevaizi'l-Mülk ve Selatin* eserleri bulunmaktadır. 1200 yılında yazılan *Tıbb-ı Eşyah*, kaynaklarda *Kitâb-ı Lukati'l-Menafi' fi't-Tıbb* şeklinde de geçmektedir. Eserin ilk kısmında insan hayatının evreleri, çocukluk ve yetişkinlik dönemi mizacı ile bunlarda yaşanabilecek düzensizlikler ele alınmaktadır. Bu eser vasıtasıyla el-Cevzî'nin kendinden önceki hekimler gibi Ahlât-ı Erbaa anlayışını desteklediği görülmektedir. Müellif aynı zamanda yiyecek ve içeceklerin faydalarından da bahsedee. el-Cevzî'ye göre gülsuyu kalbi ve mideyi güçlendirir, limonun ise safrayı arttırmasına rağmen yeterli oranda tüketildiğinde mideye iyi gelmektedir. Yazar ayrıca bitkisel besinlerin yanı sıra bazı yiyeceklerin de özellikleri hakkında bilgi verir. Örneğin helvanın güçlü bir besin olduğu fakat karaciğer gibi bazı organlarda tıkanıklıklar yapması sebebiyle zencefil gibi bitkilerle tüketilmesini tavsiye etmiştir.³⁶¹

el-Cevzî'nin ikinci eseri *Kitabu'l-Muhtari'l-Lukat fi't-Tıbb*'da ise yağlar, hayvansal gıdalar ve banyolar hakkında bilgiler bulunmaktadır. Menekşe ve gül yağları eserde ağırlık taşımaktadır. Yazar örneğin gül yağının baş ağrılarına iyi geldiğini söyler. Bunun dışında hayvansal gıdalar ile alakalı özellikle sığır eti hakkında önemli uyarıları bulunmaktadır. Sığır etinin sindirimi zorlaması sebebiyle sevdavi hastalıklara sebep olabileceğini yorumunda bulunmaktadır.

Kitabü'l-Mevaizi'l-Mülk ve Selatin adlı eserinde ülkelerin sosyal ve idari düzeni hakkında bilgi verdikten sonra bir ülkenin sağlıklı olması için idareci ve halk arasındaki gerekli olan ilişkiden bahsetmektedir.³⁶²

³⁶¹ Esin Kâhya-Ayşegül Demirhan Erdemir, *Bilimin Işığında Başlangıçtan Cumhuriyete Türklerde Tıp ve Sağlık Kurumları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2021, s. 93; Esin Kâhya, "Anadolu Selçuklularının Bilimsel Faaliyetinin Genel Bir Değerlendirilmesi", *III. Uluslararası Mevlana Kongresi Bildirileri*, I, Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Konya, 2004, s. 251.

³⁶² Kâhya-Demirhan Erdemir, *Türklerde Tıp ve Sağlık Kurumları*, s. 94.

5.5. Gazanfer et-Tebrîzî (ö. 678/1280 sonrası)

Asıl adı Fahrüddîn Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed Gazanfer et-Tebrîzî olan hekimin hayatı hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Mevlânâ'nın hastalığı sırasında yanında bulunup tedavi ettiği bilgisi ³⁶³ kendisinin XIII. yüzyılda yaşadığını ortaya koymaktadır.

Gazanfer et-Tebrîzî'nin tıp alanındaki çalışmalarına bakıldığında Huneyn b. İshâk'ın *el-Mesâ'il fi't-tıbb li'l müte'allimîn*'i özetleyerek *Hâsulü'l-Mesâ'il* adı ile neşretmiştir. Aynı zamanda Bîrûnî'nin *Kitâbü's-Saydene fi't-tıbb* adlı eserini 1280 yılında istinsah etmiştir. ³⁶⁴

5.6. Ebû Bekr el-Ezrâk

Burhaneddîn İbrahim b. Abdurrahman b. Ebû Bekr el-Ezrâk Konya Beyhekim Mahallesi'nde bulunan Alâeddîn Dârüşşifâsı'nda görev almış bir hekimdir. Kendisi için hekimlerin meliki, zamanının Calinos'u ve Hipokratı şeklinde hitaplar edilmiştir. *Kitabü't-Teshîl fi't-Tıbb ve'l-Hikmet* adlı eseri ile tanınmaktadır. ³⁶⁵

el-Ezrâk'ın Arapça olarak kaleme aldığı eser beş bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde hıltlar, bunların özellikleri ve hasta vücudundaki durumlarından bahsederek diğer Ortaçağ tıp kitapları gibi genel tıp bilgileri taşımaktadır. İkinci bölüm çeşitli yiyecekler ve ilaçların faydaları hakkında bilgi içermektedir. Yazarın pirinç, buğday gibi hububatlarla bu kısımda ağırlık verdiği görülür.

el-Ezrâk üçüncü bölümde Tıbbü'n-Nebevî üzerinden sağlıklı yaşamın öneminden bahseder. Dördüncü bölümde unutkanlık, felç, istiska (vücudun belirli bölgelerinde su toplanması), böbrek ve mesane hastalıkları hakkında bilgi verir. Yazar beşinci ve son bölümünde bulaşıcı hastalıklar ve tedavi yöntemlerine değinmektedir. ³⁶⁶

³⁶³ Sipehsâlâr, *Mevlânâ ve Etrafindakiler*, s.134; Şehsuvaroğlu, *Eczacılık Tarihi Dersleri*, s.183.

³⁶⁴ Cevat İzgi, "Gazanfer et-Tebrîzî", *DİA*, XIII, s.434.

³⁶⁵ Turan, *Resmî Vesikalar*, s.67; Kâhya, "Anadolu Selçuklularının Bilimsel Faaliyetinin Genel Bir Değerlendirilmesi", s.251.

³⁶⁶ Kâhya-Demirhan Erdemir, *Türklerde Tıp ve Sağlık Kurumları*, s.95-96.

5.7. Abdülatîf el-Bağdâdî (ö. 629/1231)

Muvaffakuddîn Abdülatîf b. Yûsuf b. Muhammed el-Bağdâdî 1162 yılında Bağdat'ta doğmuştur. Felsefe, hadis, dil bilimi ve tıp gibi çeşitli dallarla ilgilenmesiyle çok yönlü bir âlimdir. Kendisi Bağdat'ta yetişmesine rağmen aile kökenleri Musul'a dayanmaktadır.³⁶⁷

İbn Ebû Usaybi'a eserinde el-Bağdâdî'nin yazdığı otobiyografiyi nakletmiştir. Aktardığı bilgilere göre kendisi erken yaşlarda ilim tahsiline başlamıştır. İlk olarak *Kur'ân-ı Kerîm*'i ezberledikten sonra çeşitli şehirlere gidip dönemin âlimleriyle tanışarak ilmî birikimini arttırmıştır. 1189'da Musul'a giden el-Bağdâdî, İbn Muhâcir medresesi ve dârülhadisine müderris olarak atanmıştır. Aynı zamanda dönemin önemli kimyagerlerinden Kemâleddîn b. Yunus ile tanışmış ve onun bilgi birikimlerinden yararlanmıştır.³⁶⁸

el-Bağdâdî devrinin en mühim hükümdarlarında Salâhaddîn Eyyûbî'ye karşı hayranlığı ile bilinmektedir. Kudüs'e giderek Salâhaddîn'i ziyaret eden el-Bağdâdî aynı zamanda el-Kadı el-Fâdıl, İbn Şeddâd ve İmadüddîn el-Kâtib el-İsfahânî gibi devrin mühim âlimleriyle de tanışma fırsatı bulmuştur. Hekim otobiyografisinde Salâhaddîn'in kendisine aylık 30 dinar maaş bağladığını, oğullarının da verdiği burslarla gelirin 100 dinar olduğunu belirtmiştir. 1192'de Dimaşk'a giden el-Bağdâdî medresede tıp dersleri vermeye başlamış ve Salâhaddîn Eyyûbî'nin hizmetinde bulunmuştur. 1193 yılı başında Hac kfilesini uğurladıktan sonra hummaya yakalanan Salâhaddîn'i tedavi etmeye çalışmış ve vefat ettiği güne kadar yanında bulunmuştur.³⁶⁹

Abdülatîf el-Bağdâdî, Salâhaddîn Eyyûbî'nin vefatından sonra Kahire'ye giderek burada tıp dersleri vermiştir. Kendisi Mısır coğrafyası, sosyal ve iktisadî hayatı hakkında bilgiler içeren *el-İfadetu'l-i'tibâr fi umuri'l-müşahedeti ve'l-havadisi'l-muayeneti bi ardi Mısır* adlı eserini kaleme almıştır. 1207 yılında tekrardan Dimaşk'a

³⁶⁷ Ağırakça, *İslâm Tıp Tarihi*, s.245.

³⁶⁸ İbn Ebî Usaybi'a, *History of Physicians*, s.259-261.

³⁶⁹ İbn Ebî Usaybi'a, *History of Physicians*, s.265-267; Ağırakça, *İslâm Tıp Tarihi*, s.246.

giderek el-Azîziye Medresesi'nde müderrislik yapmaya başlamıştır. Tıp ilmi ile alakalı eserlerini burada olduğu dönem boyunca kaleme almıştır.³⁷⁰

1220-1229 yılları arasında el-Bağdâdî Anadolu seyahatleri yaparak Erzincan, Erzurum, Malatya, Divriği, Kemah gibi şehirleri ziyaret etmiştir. Bu süre içerisinde Mengücekoğulları'ndan Alâeddîn Dâvûd'un hizmetine girmiş ve ona ithafen pek çok eser kaleme almıştır. el-Bağdâdî hac görevini yerine getirmek amacıyla 45 sene sonra Bağdat'a dönme kararı almış fakat hastalanarak 12 Muharrem 629/9 Kasım 1231 tarihinde vefat etmiştir.³⁷¹

Kaynaklarda ünlü tabibin ağırlıkta tıp eserleri olmak üzere 169 eser neşrettiği belirtilmektedir. *İhtisar şerh kütüb Calinos li Kitâbi'l-Emrâdi'l-hadde li Abkahat ve İhtisaru menâf'i'l-a'zâ'li Calinos*'da el-Bağdâdî Galen'in çalışmalarını özetlemiştir. Hippokrates'e ait olan ve İslâm dünyasında *Takdimetu'l-ma'rife* olarak adlandırılan eserini de şerh etmiştir. *Makale fi'd-diyabitis*'te naklettiği bilgiler tıp literatüründe bir ilki teşkil etmektedir. el-Bağdâdî bu eserinde şeker hastalığının karaciğerden kaynaklı olduğunu ve insan vücudunda aşırı susama, sık idrara çıkma gibi belirtilerin görülebileceğini açıklamıştır.³⁷²

5.8. Hubeyş et-Tiflîsî (ö. 629/1231 ?)

Tam adı Ebü'l Fazl Kemalüddîn Hüseyin Hubeyş b. İbrahim b. Muhammed et-Tiflîsî olan tabibin hayatı hakkındaki bilgiler sınırlıdır. Nisbesinden dolayı Tiflisli olduğu düşüncesine rağmen, kaleme aldığı *Kifâyetü't-Tıb* adlı eserinde kendisini el-Gaznevî olarak tanıtmaması hekimin Gazneli olup sonradan Tiflis'e yerleştiği düşüncesi oluşmaktadır.³⁷³

Hubeyş et-Tiflîsî'nin Anadolu'ya ne zaman geldiği hakkında net bilgi bulunmamaktadır. Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan'ın emriyle yeniden düzenlenen Aksaray'da camiler, medreseler ve zaviyeler yaptırılmıştı. Ekonomik ve ilmî hayatın canlandırılması için ise Azerbaycan'dan âlim ve tüccarlar getirilerek

³⁷⁰ Mahmut Kaya, "Abdüllatif el-Bağdâdî", *DİA*, I, s.255.

³⁷¹ İbn Ebî Usaybi'a, *History of Physicians*, s.268; Kaya, "Abdüllatif el-Bağdâdî", s.254.

³⁷² Ağırakça, *İslâm Tıp Tarihi*, s.247; Ünver, *Selçuk Tababeti*, s.91.

³⁷³ Cevat İzgi, "Hubeyş et-Tiflîsî", *DİA*, XVIII, s. 268.

buraya yerleştirilmişti.³⁷⁴ Tabibin de bu dönem içerisinde Anadolu'ya göç ettiği düşünülmektedir.

Hubeyş et-Tiflîsî Anadolu'da bulunduğu dönemlerde ilk olarak Sultan II. Kılıç Arslan'ın hizmetinde bulunmuştur. Süryanî Patrik Mihail, Sultan'ın Malatya'da olduğu dönemlerde âlimlerin ilmî münazaralar gerçekleştirdiğini ve yanında Kemalüddîn adında birinin bulunduğunu nakletmiştir.³⁷⁵ Bu dönem hakkında bahsedilen bir diğer bilgi ise II. Kılıç Arslan astrolojik öngörülere inanan birisi olmasıdır. Müneccimlerin 1186 yılında, yıldızların terazi burcunda olduğu vakit büyük bir felaketin yaşanacağı öngörüsünde bulunmaları üzerine kendisi büyük masraflar yapmış fakat kehanetin gerçekleşmemesi üzerine müneccimbaşını azletmiştir. *Kâmilü't-ta'bîr* adlı Farsça rüya tabirleri eserini Sultan'a ithaf etmesi kendisinin aynı zamanda müneccimbaşı olduğu düşüncesini kuvvetlendirmektedir.³⁷⁶

Hubeyş et-Tiflîsî'nin tıp alanında kaleme aldığı eserler arasında *Takvîmü'l-Edviyeti'l-müfrede*, *Kitâbu Minhâci't-tıb*, *Edviyetü'l-Edviye*, *İhtisarü Fusûli Bukrat*, *Beyânu's-Sînâ'a fî't-tıb*, *Kifyâyetü't-tıb* ve *Kitâb-ı Beyân-ı Sînâ'at* bulunmaktadır.

Farsça olarak kaleme alınan *Kitâb-ı Beyân-ı Sînâ'at* 956/1550 yılında Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Kimya bilimi, kıymetli taşlar, hayvan ve bitkilerin faydaları, kuvvet verici ürünler ve hamilelik ile doğum süreci ele alınmıştır.³⁷⁷ Hubeyş et-Tiflîsî gebelik belirtilerini reglin kesilmesi, uyku hali ve iştah artışı olarak açıklamıştır. Kendisi aynı zamanda çiftlerin her iki tarafından da kaynaklı hamileliğin gerçekleşememe ihtimalini belirtmiştir.³⁷⁸ Hekimin bu hususta yaptığı açıklamaların yüzyıllar sonra modern tıp ile yüksek oranda uyduğu görülmektedir.

5.9. Şemseddin b. Hibel(Hibl)

Tam adı Şemseddin Ebü'l-Abbas Ahmed b. Müzehhibüddin Ebi'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Ali olan hekim 1153 yılında Musul'da doğmuştur. Babasının da tabip

³⁷⁴ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.257.

³⁷⁵ Süryanî Patrik Mihail, *Vakainame*, II, s.254

³⁷⁶ Ünver, *Selçuk Tababeti*, s.89.

³⁷⁷ Hubeyş et-Tiflîsî, *Kitâb-ı Beyân-ı Sînâ'at*, haz. Serdal Kara, Kriter Yayınları, İstanbul,2019, s. 6-8.

³⁷⁸ Hubeyş et-Tiflîsî, *Kitâb-ı Beyân-ı Sînâ'at*, s.113-114.

olduğu bilinmektedir. Hayatının erken dönemleri ve tıp tahsili ile ilgili bilgiler bulunmamaktadır. Sultan I. İzzeddîn Keykâvûs tarafından takdir gören Şemseddin b. Hibel, Anadolu’da bulunduğu dönemde Konya Mâristân-ı Atik’e tayin edilmiştir.³⁷⁹

5.10. Cerrah Fâsîl

Süryânî bir hekim olan Cerrah Fâsîl Sultan I. Alâeddin Keykubad devrinde yaşamıştır. Sultanın yaşadığı çiban rahatsızlığı sırasında kendisi cerrahi müdahale ederek sağlığına kavuşturmuştur. Bu hadise sırasında hekimin yanında Celaleddin Karatay’ın da bulunduğu nakledilmiştir. Başarılarından dolayı kendisine Sultan tarafından dinar, at, katır, kaftan gibi çeşitli hediyeler bahşedilmiştir.³⁸⁰

5.11. Ebû Sâlim b. Kureba

Ebû Sâlim b. Kureba’nın hayatı ve çalışmaları hakkındaki bilgiler kısıtlıdır. Kendisinin Sultan I. Alâeddîn Keykubad’ın hekimliğini yaptığı bilinmektedir. Süheyl Ünver’in aktardığı bir rivayete göre Sultan Alâeddîn Keykubad Harput yolunda iken hekimin yetişmemesi üzerine kendisine kızar. Sultan’ın bu tavrı üzerine Ebû Sâlim’in üzüntüsünden intihar ettiği belirtilmektedir.³⁸¹

5.12. Tâcüddîn el-Bulgarî (ö. 640/1242)

Asıl adı Tâcüddîn Ebû Muhammed ‘Ali b. el-Hüseyin el-Bulgarî olan hekimin doğum yeri ve tarihi hakkında net bilgi bulunmamaktadır. Nisbesinden hareketle kendisinin İdil Bulgar’ı olduğu ve 1150 civarında doğduğu düşünülmektedir.³⁸² Abû'l-Farac eserinde bu hekimin her hastalığın tedavisinde kullanılan bir ilacı olduğunu nakletmektedir.³⁸³ Sultan II. Gıyâseddin Keyhüsrev döneminde 1240 yılında Bağdat’a elçi olarak atanması kendisinin tabipliğin yanında diplomatik görevlerde de yer aldığı

³⁷⁹ Köker, *Selçuklu Kültür Medeniyet*, s.13; Ünver, *Selçuk Tababeti*, s.89; Şahin, “Mâristân-ı Atik”, s.108;

³⁸⁰ İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Ala'îye*, I, s.312; Ünver, *Selçuk Tababeti*, s.89.

³⁸¹ Ünver, *Selçuk Tababeti*, s.91.

³⁸² İzgi, “Anadolu Selçuklu Tabipleri”, s.219.

³⁸³ Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, s.539.

görülmektedir.³⁸⁴ el-Bulgarî *Muhtasar fî Ma'rifeti'l-Edviyeti'l-Müfrede ve Mâhiyyâtiâ* adlı eseriyle bilinmektedir.

5.13. Şerefüddin Ya'kûb

Sultan I. Alâeddîn Keykubad döneminin önemli hekimlerinden olan Şerefüddin Ya'kûb, bu dönemde yazılan vesikada zamanın Calinos'u olarak övülmüştür. Edindiği tıbbî tecrübelerin mükafatı olarak sultanın hususî tabipliğine tayin edilmiştir. Kendisi Ermeni kralı Konstantin ve Sicilya kralı II. Frederich'in hizmetinde bulunmuştur.³⁸⁵

5.14. Hekim Ahron (Harun)

Yahudi kökenli olan Hekim Ahron, Ortaçağ tarihinin önemli müelliflerinden Gregory Abû'l-Farac'ın babasıdır. Malatya'da bir süre hekimlik yapmıştır. 1243 yılında yaşanan Moğol İstilasının Anadolu'ya ulaşmasıyla çevresindekilerle Halep'e kaçmaya karar verse de bir süre sonra fikrini değiştirip istilayı durdurma amacıyla Malatya'da kalmıştır. Ertesi yıl bir Moğol generalinin rahatsızlanması üzerine kendisi davet edilmiş, tedavinin ardından Hekim Ahron ailesi ile birlikte Antakya'ya geçmiştir.³⁸⁶

5.15. Takiyyüddin Re'sü Ayni

Türkiye Selçuklu Sultanları'ndan I. İzzeddin Keykâvus ve I. Alâeddîn Keykubad'a hizmet etmiş önemli hekimlerden birisidir. Kendisinin aynı zamanda nedimlik de yaptığı bilinmektedir.³⁸⁷

---

³⁸⁴ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.440.

³⁸⁵ Turan, *Resmî Vesikalar*, s.69; Ünver, *Selçuk Tababeti*, s.94.

³⁸⁶ Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, s.10-12.

³⁸⁷ Ünver, *Selçuk Tababeti*, s.95.

5.16. Kutbüddîn-i Şîrâzî (ö. 710/1311)

Tam ismi Kutbüddîn Mahmûd b. Mes'ûd b. Muslih el-Fârisî eş-Şîrâzî eş-Şâfîî olan ünlü âlim 1236 yılında Şîraz'da doğmuştur. Tababet mesleğini icra eden bir ailede büyüdüğü için erken yaşlardan itibaren tıp eğitime başlamıştır.³⁸⁸

Babasının vefatı sonrası Kutbüddîn-i Şîrâzî henüz 14 yaşında iken Bimaristan-ı Muzafferi'de görev almıştır. Burada bulunduğu 10 yıl boyunca hastaları tedavi etmekle birlikte ilmî birikimini arttırmaya çalışmıştır. Bu amaç doğrultusunda kendisinin yaptığı en büyük çalışma İbn Sînâ'nın *el-Kânûn*'unu okumak olmuştur.³⁸⁹ Kutbüddîn-i Şîrâzî, *el-Kânûn* üzerindeki araştırmaları için uğradığı bölgelerden birisi Anadolu topraklarıdır. Burada bulunduğu dönem boyunca Sadreddîn Konevî, Muînüddin Pervâne ve Sultan Veled gibi meşhur şahsiyetlerle münasebet halinde olmuştur. Bir süre Gevher Nesibe Hatun Dârüşşifası'nda çalışmıştır. Aynı zamanda çeşitli siyasi kademelerde görev alarak Sivas ve Malatya'ya kadı olarak atanmıştır. Araştırmalarda kendisinin yıllık 30.000 dirhem maaş alıp ve büyük bir kısmını öğrencilerine verdiği bilinmektedir.³⁹⁰

1311 yılında Tebriz'de vefat eden Kutbüddîn-i Şîrâzî tıp alanında pek çok eser neşretmiştir. Bunlardan en mühimi *Tuhfetü's-Sa'diyye'dir*. Yıllarca süren çalışmalar sonucunda oluşturduğu bu eser İbn Sînâ'nın *el-Kânûn* şerhidir. Gazan Ahmed Han'ın veziri Sa'deddîn Muhammed'e ithaf ettiği görülmektedir.³⁹¹

5.17. Hekim Bereket

Hekim Bereket Aydınoglu Mehmed Bey devrinde Aydın'da yaşamış bir hekimdir. Kendisi *Tuhfe-i Mübârizî* adlı eseri ile tanınmaktadır.

Tuhfe-i Mübârizî, *Lübabü'n-Nühab* adını verdiği Arapça eserinin tercümesi olup, ilk Türk tıp kitaplarından biri olarak kabul görmektedir. Yazılış tarihi hakkında bir bilgi

³⁸⁸ Azmi Şerbetçi, "Kutbüddîn-i Şîrâzî", *DİA*, XXVI, s. 487.

³⁸⁹ Mahmut Recep Keleş, *Kutbüddîn-i Şîrâzî: Selçuklu Dönemi Anadolu'da Bilimin Güneşi*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2018, s. 27,33.

³⁹⁰ Köker, *Selçuklu Kültür ve Medeniyet*, s.17; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 330; Şerbetçi, "Kutbüddîn-i Şîrâzî", s.487.

³⁹¹ George Sarton, *Introduction to the History of Science, II*, Carnegie Institution, Washington, 1950, s. 1019.

bulunmamaktadır. Hekim Bereket mukaddime kısmında eserin Melikü'l-ümerâ Mübarizü'd-dîn'e ithaf edildiğini ve İbn Sînâ'nın *el-Kânûn*'unda yer alan bazı bilgilerin düzenlemeyi amaçladığını aktarmaktadır.³⁹²

Dört kısma ayrılan eserin ilk bölümü çeşitli tıp kitaplarından ayırım olmaksızın genel tıbbî kaideleri içermektedir. Dört hılt ve mizaçların yapısı aktarılmasının akabinde altı organın işlevi ve mizacı hakkında bilgi vermektedir. Hekim Bereket'in zikrettiği bu organlar içerisinde el, ayak, göz, kulak, kalp ve akciğer bulunmaktadır. Bu bölümde aynı zamanda sindirim, düşünce ve şehvet kuvvetlerinin varlığı ve vücuttaki işlevselliği de açıklanmaktadır.³⁹³

İkinci bölüm hastalık türleri ve teşhisleri üzerinedir. Yazar belirtilerin kan ve idrar ile nasıl ortaya çıktığı hakkında bilgi vermektedir. Hastalıklar içerisinde sıtma ayrı bir kısımda bahsetmekte olup kan, balgam ve safradan kaynaklı oluşum süreci ve müddeti aktartılmaktadır.³⁹⁴

Üçüncü bölüm sağlıklı kalmanın yolları hakkındadır. Bunlardan ilki hava şartlarıdır. Yazar maşrik (doğu) ve magrip (batı) rüzgarlarının iyi geldiğini belirtmektedir. Bahsedilen bir diğer husus ise yiyeceklerdir. Koyun eti ve buğday ekmeğinin safra artışı durumunda tüketilmesi tavsiye edilmektedir.³⁹⁵

Dördüncü ve son bölümde ise tedavi usulleri bahsedilmektedir. Geleneksel tıbbın yaygın yöntemlerden biri olan hacamatın etkileri ve hangi bölgelere uygulandığı açıklanmaktadır. Akabinde son kısımda çeşitli otların faydaları ile birlikte bazı tarifler de önerilmektedir.

5.18. İshâk b. Murâd

Geredeli olduğu bilinen İshâk b. Murâd, ilk Türkçe tıp yazması özelliğini taşıyan *Edviye-i Mürfede* adlı eseriyle tanınmaktadır. *Havâss-ül-edviyye* olarak da bilinen

---

³⁹² Hekim Bereket, *Tuhfe-i Mübârizî*, s.21.

³⁹³ Hekim Bereket, *Tuhfe-i Mübârizî*, s.33, 50-51.

³⁹⁴ Hekim Bereket, *Tuhfe-i Mübârizî*, s.59, 68-70.

³⁹⁵ Hekim Bereket, *Tuhfe-i Mübârizî*, s.75-76

eserin yazılış tarihi 1387'dir. Yazar *Zahire-i Hârezmşahî* ve *el-Kânûn fi't-tıb*'dan alıntılar yaptığını bir babında belirtmiştir.³⁹⁶

İlk bölümde ilaç amaçlı kullanılabilecek otlar, yiyecek ve içecekler alfabetik sıralama ile verilmiştir. Yazarın önerdiği droglar bitkisel ürünler içermekte olup nelere iyi geleceğini aktarmıştır. Pek çok hekimin önerisi olan sarımsağın sirke ile kaynatılıp dişe konulduğu vakit o bölgedeki ağrıyı giderdiğini; yüz felci için ise ürünü balla tüketilmesini tavsiye etmiştir.³⁹⁷

İkinci bölümde uygulamalı tıp yani tedavi usulleri üzerinedir. Bu bölüm dört farklı başlığa ayırmıştır. İlk kısımda baş ağrısı, sersam ve felç gibi nörolojik hastalıklar hakkında bilgi vermiştir. İkinci kısımda nezle, verem, gibi rahatsızlıklar ele alınmıştır. Üçüncü kısımda böbrek ve mesanede yaşanabilen hastalıklara yer verilmiştir. Son kısımda yazar kötü yara olarak adlandırdığı cüzzamdan bahsederek kan aldirmekle birlikte helile ve küsküt otlarının tüketilmesini tavsiye etmiştir.³⁹⁸

Yazar son bölümde şehvet kuvvetini attıran ilaçlarla birlikte eserde bahsedilen tüm terimlerin Arapça karşılıklarının bulunduğu bir sözlük kaleme almıştır.

5.19. Hacı Paşa

Asıl ismi Celâleddin Hızır olan ünlü hekim, kaynaklarda Hacı Paşa olarak tanınmaktadır. Kendisinin doğum tarihi hakkında bilgi edinilememekle birlikte doğum yeri hususunda çeşitli görüşler bulunmaktadır. *Teshil* adını verdiği eserinde nisbesini “el-Konevî summe'l-Aydîni”, *Şifâü'l-eskam*'da ise sadece “el-Konevî” olarak zikretmesi kendisinin yaygın düşünce olarak Konyalı olduğu fakat Aydın'da da hayatını sürdürdüğü düşünülmektedir.³⁹⁹

Hacı Paşa Anadolu'da bir süre medrese eğitimi aldıktan sonra Kahire'ye gitmiştir. Burada dönemin ünlü âlimlerinden Molla Fenârî, Ahmedî ve Seyyid Şerif el-Cürcânî

---

³⁹⁶ Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1982, s.20; İshâk b. Murâd, *Edviye-i Müfrefede*, s. 72-75.

³⁹⁷ İshâk b. Murâd, *Edviye-i Müfrefede*, s. 35.

³⁹⁸ İshâk b. Murâd, *Edviye-i Müfrefede*, s. 69.

³⁹⁹ Hacı Paşa, *Müntahab-ı Şifa*, haz. Zafer Önler, TDK, Ankara, 1990, s.5; Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, s. 21-22

ile yakın dostluk içerisinde olmuştur. Mısır'da olduğu dönemde hastalanan Hacı Paşa tıp ilmine yoğunlaşmış ve Cemâleddin İbnü'l-Şevbeki'den ders almıştır. Akabinde Kalavun Hastanesi'nde başhekimliğe atanarak mesleğini icra etmiştir.⁴⁰⁰

Aynı dönem Anadolu'da Aydınoglu Mehmet Bey devrinden itibaren tıp ilmine verdiği önem doğrultusunda eserlerin Türkçe'ye çevrilmesine öncülük edilmiştir. Hacı Paşa bu süreç içerisinde İsa Bey'in ricası ile Anadolu'ya dönerek Ayasuluk kadılığına atanmıştır. Kadılık görevi boyunca kendisinin aynı zamanda saray hekimliği yapmış ve eserler neşrederek İsa Bey'e ithaf etmiştir. Hacı Paşa 1417 yılında Birgi'de vefat etmiştir.⁴⁰¹

Hacı Paşa'nın tıp alanı üzerine *et-Te'âlîm fî 'ilmi't-tıb, el-Ferîde fî zikri'l-agziyeti'l-müfîde, Şifâ'ül-eskam ve devâ'ül-âlâm, el-Usûlül'l-hamse* adlı eserleri bulunmaktadır. Bahsedilenlerin haricinde *Müntahab-ı Şifâ*, Türk dili ve tıbbi hususunda önem arz etmektedir.⁴⁰² Eserin hangi yıl neşredildiği hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Yazar hastalıkların sebepleri ve ilaçlarını açıklamak amacıyla bu muhtasar eseri oluşturduğunu belirtmiştir. Eser üç bölümden oluşmaktadır. İki bab şeklinde yazılan ilk bölümde temel tıp bilgileri ve Ahlât-ı Erbaa anlayışına göre oluşabilecek rahatsızlıkları açıklamıştır. Örneğin vücutta kan artışı durumunda kişilerde uyku artışı, deride sivilce ve çıban oluşumları, safra artışında ise aşırı susama, uykusuzluk ile göz ve yüzde sararmalar görülebileceğini aktarmıştır.⁴⁰³

İkinci bölümde yiyeceklerin öneminden bahsetmiştir. Buğday ekmeği, üzüm, incir, koyun ve oğlak etlerinin vücuda kuvvet verdiğini belirtmiştir. Ayrıca hareket etmenin ve düzenli uykunun da insan sağlığına faydalarını nakletmiştir.⁴⁰⁴

Eserin üçüncü ve son bölümü hastalıkların meydana gelme nedeni, belirtileri ve uygulanabilecek tedaviler üzerinedir. Yazarın bu bölümü diğerlerine göre tafsilatlı aktardığı görülmektedir.

---

⁴⁰⁰ Esin Kâhya, "Konyalı Bir Hekim, Hacı Paşa", *Türk-İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, Sayı 5, Konya, 2008, s. 38.

⁴⁰¹ Cemil Akpınar, "Hacı Paşa", *DİA*, s.493.

⁴⁰² Akpınar, "Hacı Paşa", *DİA*, s.494-495.

⁴⁰³ Hacı Paşa, *Müntahab-ı Şifâ*, s.10.

⁴⁰⁴ Hacı Paşa, *Müntahab-ı Şifâ*, s.12-13, 25.

SONUÇ

İnsanlar varoluşundan beri sağlıklı olmak ve hastalıklarına çare bulmak amacıyla birtakım yöntemler denemişlerdir. Bu amaç doğrultusunda sürdürülen faaliyetler rasyonel düşünce ve uygulamaların da etkisiyle bir bilim dalı haline gelmiştir.

Asırlar boyunca topluluklar arasındaki bilgi aktarımının tıp alanında da yapıldığı görülmektedir. Ortaçağ dünyasının en büyük temsilcilerinden olan İslâm medeniyeti, antik dönem Mısır, Hint ve Yunan uygulamalarını sentezleyerek bu bilim dalına yeni bir boyut kazandırdı.

Türkler İslâm dinini benimsedikten sonra ilmî hayatta başarılı atılımlar gerçekleştirmiştir. Bu dönemde İbn Sînâ, er-Râzî, el-Bîrûnî'nin akılcı yaklaşımları tıbbın altın çağını yaşatmış ve yüzyıllar boyunca araştırmalarda kendilerinin uygulamaları kabul görmüştür.

Çalışma sahamız olan Anadolu'da ise Türk uygarlığının gelişmesi Selçuklular vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Türkiye Selçuklu Devleti'nin tıp ilmi için gösterdiği faaliyetler tarihsel süreç açısından bir ilktir. Önceki devirler ile karşılaştırıldığında, hekim adaylarının meslek hayatında görevlerini daha iyi icra edebilmesi amacıyla daha profesyonel eğitim aldıkları görülür. Öğrencilerin sadece teorik dersler almakla kalmayıp, kurulan dârüşşifâlarda da pratik anlamda da tecrübe edindikleri bilinir. Bu yönüyle Selçuklu tıbbı ve eğitim sistemi gelecek dönemlere öncül teşkil etmektedir.

Ortaçağda meydana gelen hastalıklar incelendiğinde dönemin bilinen şahsiyetlerinden en alt kademelere kadar her insan ve toplulukta yaşandığını göstermektedir. Vakaların oluşum sebebinin genel olarak çevresel faktörler olduğu anlaşılmaktadır. Olumsuz iklim koşulları, kıtlık, savaş gibi durumlardan ötürü bazı hastalıkların salgın boyutuna ulaşmasına neden olmaktadır. Normal şartlarda Anadolu coğrafyasının iklimi insan hayatı için mutedildir. Verimli topraklar ve su kaynaklarına sahip olmasının da neticesinde oluşabilecek hastalıkları oranı düşüktür. Ancak XI-XIV. yüzyıllar arasında Haçlı Seferleri'nin vuku bulmasıyla durum farklı bir boyut almıştır. Haçlı Seferleri'nde ülkenin pek çok bölgesi tahribata uğramıştır. Tarafların ekonomik

alandaki zafiyeti de dahil olduğunda böylesine büyük sağlık hadiselerinin yaşanması olasıdır. Ortaçağ'da veba yaşandığı gibi, modern dünyada ise kolera, tifüs, İspanyol gribi ve COVID-19 şeklinde farklı hastalıklar ve adlandırmalar olsa da insanlık tarihinde “kara ölüm” yer almaya devam etmektedir. Modern tıpta tedavi imkanlarının kolaylaştığı ve vaka oranlarının büyük ölçüde azaldığı verem, kulunç ve çıban gibi rahatsızlıklar ise bu dönemde ölümcül vaziyette idi. Nedenlerine bakıldığında beslenme ve barınma koşullarının günümüze nazaran farklılık göstermesidir. Örneğin evlerde ve saraylardaki ısıtma sistemlerinin kısıtlı olması kulunç hastalığını meydana getirmekteydi. Bugün ise bu hastalık için herhangi bir tıbbî kuruluşa başvurulmayıp evde kolaylıkla tedavi edilebilmektedir. Akıl hastalıkları bakış açısı ve tedavi yöntemleri ile toplumları resmen birbirinden ayıran bir hadise örneğidir. Bu hastalığa yakalanan kişiler Batı dünyasında cadılıkla suçlanarak dışlanmış hatta öldürülmelerine sebep olmuştur. Doğu'da ise bu durum tam tersidir. Akıl hastaları hekimler tarafından diğerlerinden hiçbir suretle ayrılmamış ve tedavilerine büyük özen gösterilmiştir. Türk-İslâm tıbbında sıklıkla başvurulan müzik terapisi, Türkiye Selçuklular tarafından kabul görmüş ve dârüşşifâlarda uygulanmıştır.

Aynı dönemde Anadolu'da hâkimiyet gösteren Türk Beylikleri tıp alanında Türkiye Selçukluları'nın mirasçısı konumundadır. Birinci Beylikler döneminde sağlık kuruluşlarının inşasına önem verilirken, ikinci devirde Moğol İstilasının yaşattığı durum neticesinde yeni kurumların oluşturulması yerine var olanların işleyişinin sürdürüldüğü görülmektedir. Yaşanan bu sürece rağmen başlanan Türkçeleşme hareketinin eserlere tesiri Türk tıbbını ileri bir evreye taşımaktadır.

KAYNAKÇA

Ana Kaynaklar

Abdurrahman İbnü'l Cevzî, *el-Muntazam Fî Târihi'l-Ümem*, çev. Ali Sevim, TTK, Ankara, 2014.

Ahmet Eflakî, *Menâkıbü'l Ârifîn (Ariflerin Menkabeleri)*, I, çev. Tahsin Yazıcı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1986.

Anna Komnena, *Alexiad*, çev. Bilge Umar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1996.

Azîz b. Erdeşîr Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.

Buharî, *Sahih-i Buharî ve Tercemesi*, XII, çev. Mehmed Sofuoğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1988.

Celâl-zâde Sâlih Çelebi, *Cevâmi'ü'l-Hikâyat ve Levâmirü'r-Rivâyât Tercümesi*, I, haz. Tuncay Bülbül, TEZMER, Nevşehir, 2017.

Ebû Bekr İbn el-Zekî, *Ravzat al-Kuttâb va Hadikat al-Albâb*, yay. Ali Sevim, TTK, Ankara, 2011.

Ebû Dâvûd es-Sicistanî, *Sünen-i Ebû Dâvûd Terceme ve Şerhi*, XIII, haz. Necati Yeniçel, Şamil Yayınevi, İstanbul, 1991.

Ebû Reyhan el-Birûnî, *el-Âsârü'l-Bâkiye*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2011.

el-Bundârî, *Zübdet el-Nusra ve Nuhbet el-Usra*, çev. Kıvameddin Burslan, Maarif Matbaası, İstanbul, 1943.

Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye fî Menâsibü'l-Ünsiyye*, haz. İsmail E. Erünsal-Ahmet Yaşar Ocak, İÜEFY, İstanbul, 1984.

en-Nedîm, Muhammed b. İshak, *el-Fihrist*, çev. Ramazan Şeşen, TYEKB, İstanbul, 2019.

er-Râzî, *The Spiritual Physick of Rhazes*, çev. Arthur J. Arberry, Butler and Tanner Ltd., London, 1950.

Ferîdûn b. Ahmed-i Sipehsâlâr, *Mevlânâ ve Etrafindakiler(Sipehsâlâr Risalesi)*, çev. Tahsin Yazıcı, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2011.

Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, I-II, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara, 1987.

Hacı Paşa, *Müntahab-ı Şifa*, haz. Zafer Önler, TDK, Ankara, 1990.

Hekim Bereket, *Tuhfe-i Mübârizî*, haz. Binnur Erdağı Doğuer, TDK, Ankara, 2013.

Hubeyş et-Tiflîsî, *Kitâb-ı Beyân-ı Sînâ'at*, haz. Serdal Kara, Kriter Yayınları, İstanbul, 2019.

İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I, çev. A. Sait Aykut, YKY, İstanbul, 2004.

İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Ala'iyeye fi'l Umuri'l-Ala'iyeye*, I, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 1996.

İbn Ebî Usaybi'a, *Anecdotes and Antidotes: A Medieval Arabic History of Physicians*, çev. Emilie Savage Smith, Simon Swain, Bruce Inksetter, OUP, Oxford, 2020.

İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz: 10. Asırda İslâm Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2017.

İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI-XIII, çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1994.

İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce Tercemesi ve Şerhi*, IX, haz. Haydar Hatipoğlu, Kahraman Yayınları, İstanbul, 1982.

İbn Sînâ, *el-Kânûn Fi't Tıbb*, I-V, çev. Esin Kâhya, AKMY, Ankara, 2017.

İbn Şeddâd, *Kâtibinin Gözünden Sultan Salâhaddîn Eyyûbî*, çev. Aydın Usta, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2021.

İbnü'l Esîr, *el-Kâmil Fi't-Târîh*, II-IX, çev. M. Beşir Eryarsoy, Bahar Yayınları, İstanbul, 1985.

İshâk b. Murâd, *Edviye-i Müfrede*, haz. Mustafa Canpolat-Zafer Önler, TDK, Ankara, 2016.

John Bishop of Ephesus, *The Third Part of the Ecclesiastical History*, çev. R. Payne Smith, OUP, 1860.

Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk*, I-III, çev. Besim Atalay, TTK, Ankara, 1983.

Kâtip Ferdî, *Mardin Mülûk-ı Artukiyye Tarihi ve Kitabeleri ve Sair Vesaik-i Mühimme*, haz. Ali Emîrî, Dersâdet Kader Matbaası, İstanbul, 1331,

Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara, 2000.

Kur'an-ı Kerim Meâli, haz. Halil Altuntaş, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2011.

Mevlânâ Celâleddin, *Mektuplar*, çev. Abdülbakî Gölpınarlı, İnkılâp Yayınevi, İstanbul, 1999.

Niketas Khoimates, *Historia*, çev. Fikret İşıltan, TTK, Ankara, 1995.

Nizâmî-i Arûzî, *Tıb İlmi ve Meşhur Hekimlerin Mahareti*, haz. Süheyl Ünver, çev. Abdülbakî Gölpınarlı, İÜTTE, İstanbul, 1936.

Sultan Veled, *Dîvân-ı Sultan Veled*, haz. F. Nafiz Uzluk, Uzluk Basımevi, İstanbul, 1941.

Süryanî Patrik Mihail Vakainamesi, II, çev. Hrant D. Andresayan, TTK Kütüphanesi Basılmamış Nüsha, 1944.

Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *Mesalikü'l-Ebsar*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2014.

Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, V, çev. Zakir Kadirî Ugan, Ahmet Temir, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992.

Tirmizî, *Sünen-i Tirmizî Tercemesi*, II, çev. Abdullah Parlıyan, Konya Kitapçılık, Konya, 2004.

Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli, çev. Hrant D. Andresayan, TTK, Ankara, 2000.

Vilâyetnâme: Manâkıb-ı Hünkâr Hacı Bektâş-ı Velî, haz. Abdülbakî Gölpınarlı, İnkılâp Yayınevi, İstanbul, 1990.

Willermus Tyrensis, *Haçlılar Türkler Karşısında*, çev. Ergin Ayan, Kronik Kitap, İstanbul, 2019

Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, çev. Reşid Rahmeti Arat, TTK, Ankara 1959.

Araştırma Eserleri

Acıduman, Ahmet-Tuzcu, Kemal, “Meyyâfârîkîn Bimâristânı Üzerine Bazı Yeni Bilgiler Işığında Bir Değerlendirme”, *Belleten*, LXXX, S. 289, TTK, Ankara, 2016, s.741-756.

Adivar, Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1982.
Ağırakça, Ahmet, *İslâm Tıp Tarihi (Başlangıçtan VII/ XIII. Yüzyıla Kadar)*, Akdem Yayınları, İstanbul, 2016.

Akok, Mahmut “Anadolu Selçuklu Mimarisinde Geleceğin Türk Sanatına Kaynak Olan Varlıklar”, *Malazgirt Armağanı*, TTK, Ankara, 1993, s. 203-218.

Akpınar, Cemil, “Hacı Paşa”, *DİA*, XIV, İstanbul, 1996, s. 492-496.

Alper, Ömer Mahir, “İbn Sînâ”, *DİA*, XX, 1999, s.319-322.

Altıntaş, Ayten, “Konya Dârüşşifası”, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Şefkat Abideleri Şifahaneler*, haz. Abdullah Kılıç, Meram Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s. 137-144.

Arık, Feda Şamil, “Selçuklular Zamanında Anadolu’da Veba Salgınları”, *AÜDTCF Dergisi Ayıbasım*, XV, S. 26, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1992.

Artuk, İbrahim-Cevriye, “Fahreddin el-Mardini”, *II. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri*, TTK, Ankara, 1999, s.187-189.

Aycan, İrfan, *Emeviler Dönemi Bilim Kültür ve Sanat Hayatı*, Otto Yayınları, Ankara, 2017.

Babalık, Aylin- Erer, Onur Fevzi-Keskin, Tülay, “Tüberküloz”, *Türk Toraks Derneği Eğitim Kitapları Serisi*, Ankara, 2019, s. 3-12.

Babaoğlu, Ali Nahit, *50 Soruda Psikiyatri*, 7 Renk Basım ve Yayın, İstanbul, 2011.

Bakır, Betül-Başağaoğlu, İbrahim, “Akıl Hastalıklarında Geleneksel Tedaviler ve Birkaç Selçuklu Dârüşşifâ Yapısı Tasarımı Üzerine Etkileri”, *1. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi, 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, ed. Ayşegül Demirhan Erdemir-Özten Öncel-Yusuf Küçükdağ-Berrin Okka-Sezer Erer, I, TTK, Ankara, 2008, s.530-554.

Baki, Edib Ali, *Eski Bir Türk Halk Hekimi: Karacaahmet ve Delileri Tedavi Yurdu*, Milli Mecmua Basımevi, İstanbul, 1947.

Balcıoğulları, Abdullah, “Evliya Çelebi’nin Seyahatnamesi’nde Anadolu Şifalı Suları ve Günümüzün Termal Turizmi”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 173, Ankara, 2014, s. 287-306.

Bambal, Gönül-Çakıl, Duygu-Ekici, Fatih, “Epilepsi Oluşum Mekanizmaları”, *Konuralp Tıp Dergisi*, III, S. 3, Düzce, 2011, s. 42-45.

Bayat, Ali Haydar, “Anadolu Selçuklu Hastane Vakfiyelerinin Tek Örneği Olarak Sivas Darüşşifası Vakfiyesi”, *Türk Kültürü*, XXIX, S. 333, Ankara, 1991, s 5-19.

_____, “Sivas ve Divriği Dârüşşifalarındaki İnsan Figürleri”, *IV. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri*, Konya, 1995, s. 79-86.

_____, *İslam Tıp Tarihi*, Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, İstanbul, 2010.

Baysal, Nagihan-Küpeli, Özer-Ayçiçek, Eren, “Evliya Çelebi Seyahatnamesi’nde Cüzzam”, *Tarihsel Süreçte Anadolu’da Cüzzam*, Gece Akademi, Ankara, 2018,

Benedek, Thomas G., “Gout”, *The Cambridge Historical Dictionary of Disease*, ed. Kenneth F. Kiple, CUP, New York, 2003, s. 153-156.

Bilhan, Saffet, “900 Yıllık Bir Türk Öğretim Kurumu Buğra Han Tamgaç Medresesi: Vakıf Belgesi I”, *AÜEBF Dergisi*, XV, S. 2, Ankara, 1982, s. 117-124.

_____, “Tıp Okulu Niteliğinde, 10 Yüzyıllık Türk Hastanesi : Vakıf Belgesi II”, *AÜEBF Dergisi*, XV, S. 2, Ankara, 1982, s. 125-130.

Bozkurt, Nahide, “Hârûnürreşîd”, *DİA*, XVI, s. 258-261.

Braun, H., *Bulaşıcı Hastalıklar*, Maarif Matbaası, Ankara, 1947.

Brockelmann, Carl, “Cürcânî”, *İA*, III, s. 247.

Cantay, Gönül, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, AKMY, Ankara, 2014.

Carmichael, Ann G. “Diphtheria”, *The Cambridge Historical Dictionary of Disease*, CUP, s. 94-95.

Ceceli Dursun, Gülseren, *Hârizmşâhlar Devleti’nde İlmî Hayat (1097-1231)*, Basılmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2015.

Cengiz Kallek, “Müd”, *DİA*, XXXI, Ankara, 2020, s. 455-457.

Çağatay, Neşet, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, AÜİFY, Ankara, 1957.

Çağrı, Mustafa, “Ebu’l Berekât el-Bağdâdî”, *DİA*, X, İstanbul, 1994, s. 300-309.

Çoban, Adnan, *Müzik Terapi: Ruh Sağlığı İçin Müzikle Tedavi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2005.

Daniel, Thomas B., “The History of Tuberculosis”, *Respiratory Medicine*, C, 2006, s.1862-1870.

Demirhan Erdemir, Ayşegül, “Ahlât-ı Erbaa”, *DİA*, II, s. 24.

Diñç, Gülten, “Bulaşıcı ve Salgın Hastalıklar Tarihine Genel Bir Bakış”, *Yeni Türk Tıp Tarihi Araştırmaları*, XVIII, İÜCTF TTEAD, İstanbul, 2012, s.43-72.

- Dindar, Emin-Moroğlu, Ümmühani, *Tıbbi Hacamat Anatomisi*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2018.
- Doğan, Şaban, “XIV-XV. Yüzyıl Türkçe Tıp Metinlerinde Halk Hekimliği İzleri”, *Milli Folklor Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi*, S. 89, Geleneksel Yayıncılık, Ankara, 2011, s. 120-132.
- Doğruyol, Hasan, “Cürcânî”, *DİA*, VIII, 1993, s.133-134.
- Dols, Michael W., *Mecnun: Ortaçağ İslam Toplumunda Deli*, çev. Didem Gamze Dinç, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2013.
- Duman, Abdullah, “Birûnî”, *Türkler*, V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002. s. 662-680.
- Durusoy, Ali, “Fahredden el-Mardîni”, *DİA*, XII, 1995, s. 86-87.
- Eravşar, Osman, “Hızır İlyas Köşkü”, *Kayseri Ansiklopedisi*, III, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri, 2013, s. 191-193.
- Ersoy Çar, Şeyma-Özcan, Nuri, “Müzik Terapisinin Tarihsel Gelişimi ve Uygulandığı Mekanlara Bir Bakış”, *Turkish Studies Social Sciences*, VIII, Ankara, 2018, s. 599-618.
- Eyice, Semavi, “Kırşehir’de Karakurt (Kalender Baba) İlıcası”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul, 1971, s. 299-354.
- _____, “Karakurt Külliyesi,” *DİA*, XXIV, 2001, s. 439-441.
- Fazlıoğlu, İhsan, “Sâbit b. Kurre” *DİA*, XXXV, s. 353-356.
- Genç, Reşat, *Kaşgarlı Mahmud’a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2015.
- Güner, Ekrem-Şeker, Kamil Gökhan-İzmir Güner, Şebnem ,“Darüşşifalardan Günümüz Sağlık Kurumlarına Yılan Sembolü”, *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, IX, s. 1, Mersin, 2019, s. 97-104.
- Güngör, Harun, “Şamanizm”, *DİA*, XXXVI, s. 325-328.
- Gürkan, Kâzım İsmail, “Selçuklu Hastaneleri”, *Malazgirt Armağanı*, TTK, Ankara, 1993, s.33-47.
- Hureysât, Muhammed Abdülkâdir, “Hâlid b. Yezîd b. Muâviye”, *DİA*, XV, s.292-293.
- Inostrantsev, Konstantin, “Eski Türklerin İnançları Hakkında Birkaç Söz”, çev. Abdülkadir İnan, *Belleten*, XIV, S. 53, TTK, Ankara, 1950, s.45-47.
- İnan, Abdülkadir *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, TTK, Ankara, 1986
- İnan, Afet, “Kayseri'nin 749 Yıllık Şifaiye Tıp Medresesi”, *Belleten*, XX, S. 78, TTK, Ankara, 1956, s. 214-222.

_____, *Kayseri Gevher Nesibe Şifaiyesi*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1969.

İsâ, Ahmed, *Tarihü'l-Bimaristanat fi'l-İslâm*, Dârü'r-Raidi'l-Arabi, Beyrut, 1981.

İzgi, Cevat, “Ekmeleddin en-Nahcuvânî”, *DİA*, X, 1994, s.548-549.

_____, “Gazanfer et-Tebrîzî”, *DİA*, XIII, 1996, s. 433-434.

_____, “Hubeyş et-Tiflîsî”, *DİA*, XVIII, 1998, s. 268-270.

_____, “Anadolu Selçuklu Tabipleri”, *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri*, TTK, Ankara 1999, s. 211-233.

Johnston, William D., “Tuberculosis”, *The Cambridge Historical Dictionary of Disease*, ed. Kenneth F. Kiple, CUP, New York, 2003, s. 336-342.

Kâhya, Esin, “Anadolu Selçuklularının Bilimsel Faaliyetinin Genel Bir Değerlendirilmesi”, *III. Uluslararası Mevlana Kongresi Bildirileri*, I, Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Konya, 2004, s. 245-252.

_____, “Konyalı Bir Hekim, Hacı Paşa”, *Türk-İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, S. 5, Konya, 2008, s. 37-46.

Kâhya, Esin-Demirhan Erdemir, Ayşegül, *Bilimin Işığında Başlangıçtan Cumhuriyete Türklerde Tıp ve Sağlık Kurumları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2021.

Karakaya, Enis, “Kaplıca”, *DİA*, XXIV, 2001, s. 351-353.

Katipoğlu, Hakan-Kutluer, İlhan, “Huneyn b. İshak”, *DİA*, XVIII, 1998, s.377-380.

Kaya, M. Cüneyt, “Yuhannâ b. Mâseveyh”, *DİA*, XLIII, 2013, s.582.

Kaya, Mahmut, “Abdüllatîf el-Bağdâdî”, *DİA*, I, 1998, s. 254-255.

_____, “Kindî, Ya‘kub b. İshak” *DİA*, XXVI, 2002, s.41-58.

_____, “Râzî, Ebû Bekir”, *DİA*, XXXIV, 2007, 479-485.

Kayaoğlu, İsmet, “Râhatoğlu ve Vakfıyesi”, *Vakıflar Dergisi*, S. 13, Ankara, 1981, s.1-30.

Kayhan, Hüseyin, “Beylikler Devrinde Tıp Bilimi ve Hekimler”, *History Studies*, II, S. 3, Samsun, 2010, s. 223-229.

Keçecioglu, Sevim, “Beslenme Alışkanlıklarının Gut Oluşumuna Etkisi”, *Beslenme ve Diyet Dergisi*, XVII, s.2, Türkiye Diyetisyenler Derneği, Ankara, 1988, s. 235-246.

Keleş, Mahmut Recep, *Kutbüddîn-i Şirâzî: Selçuklu Dönemi Anadolu'da Bilimin Güneşi*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2018.

Kemaloğlu, Muhammet, “XI.-XIII. Yüzyıl Türkiye Selçuklu Devletinde Dârüşşifalar”, *Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, VII, S. 13, Malatya, 2014, s. 289-301.

Kesik, Muharrem, “Muînüddin Süleyman Pervâne”, *DİA*, XXXI, İstanbul, 2006, s. 91-93.

_____, “Selçuklularda Sağlık, Sağlık Kurumları ve Tıp Eğitimi”, *Tarih Dergisi*, LXXI, İstanbul, 2020, s. 77-115.

Keskinbora, H. Kadircan, “Mardin Eminüddin Mâristanı”, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Şefkat Abideleri Şifahaneler*, haz. Abdullah Kılıç, Meram Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s. 73-79.

_____, “Savaşta Düşmanlardan Bir Diğeri: Tüberküloz”, *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, VI, s. 3, Mersin, 2016, s.174-184.

Kılıç, Abdullah, “Çankırı Cemâleddin Ferruh Dârülâfiyesi”, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Şefkat Abideleri Şifahaneler*, haz. Abdullah Kılıç, Meram Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s.145-152.

_____, “Kastamonu Ali bin Süleyman Mâristanı”, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Şefkat Abideleri Şifahaneler*, haz. Abdullah Kılıç, Meram Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s. 175-182.

_____, “Kayseri Gevher Nesibe Şifahanesi ve Tıp Medresesi”, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Şefkat Abideleri Şifahaneler*, haz. Abdullah Kılıç, Meram Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s. 81-98.

_____, “Tokat Muînüddin Süleyman Dârüşşifası”, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Şefkat Abideleri Şifahaneler*, haz. Abdullah Kılıç, Meram Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, 165-174.

Klausner, Carla, *Selçuklularda Vezirlik*, çev. Mehmet Fatih Baş, Sinan Tarifci, Kronik Kitap, İstanbul, 2019.

Konyalı, İsmail Hakkı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi*, Yeni Kitap Basımevi, Konya, 1965

Köker, Ahmet Hulûsi, *Selçuklu Gevher Nesibe Sultan Tıp Fakültesi (Tıp Mektebi)*, Kayseri Üniversitesi Matbaası, Kayseri, 1992.

_____, *Selçuklular Devrinde Kültür ve Medeniyet*, Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü, Kayseri, 1992.

Köprülü, Mehmet Fuad, “Hârîzmşâhlar”, *İA*, V:I, İstanbul, 1987, s.263-296.

Köşe, Abdullah, “Hacamat”, *DİA*, XIV, 1996, s.422.

Köymen, Mehmet Altay, *Alâeddin Keykubad ve Zamanı*, Kronik Kitap, İstanbul, 2020

Küçük, Abdurrahman, “Alkarısı”, *DİA*, II, 1989, s.469.

Merçil, Erdoğan, *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK, Ankara, 1989.

Merçil, Erdoğan-Sevim, Ali, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, TTK, Ankara, 1995.

_____, “Gazneliler”, *DİA*, XIII, 1996, s.480-484.

_____, *Türkiye Selçukluları’nda Meslekler*, TTK, Ankara, 2000.

_____, “Selçuklular: Sosyoekonomik ve Kültürel Hayat”, *DİA*, XXXVI, , 2009, s. 379-380.

Muallim Cevdet, “Sivas Darüşşifası Vakfiyesi ve Tercümesi”, *Vakıflar Dergisi*, S. I, Ankara, 1938, s. 35-38.

Murphy, Edward L., “The Saints of Epilepsy”, *Medical History*, III, S. 4, CUP, 2012, s. 303-311.

Ocak, Ahmet Yaşar, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2020.

Ödekan, Ayda, “Mimarlık ve Sanat Tarihi”, *Türkiye Tarihi*, I, haz. Sina Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul, 2005, s.363-494.

Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, IV, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1978.

_____, *Türk Mitolojisi*, I, TTK, Ankara, 2010.

Öğün Bezer, Gülay, “Kökböri”, *DİA*, XXVI, 2002, s. 234-235.

Öney, Gönül, *Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1992.

Özaydın, Abdülkerim, “İbnü’l Furât el-Âkûlî”, *DİA*, XXI, 2001, s.46-47.

_____, “Nizâmiye Medresesi”, *DİA*, XXXIII, 2007, s. 188-191.

_____, “Dukak b. Tutuş”, *DİA*, XLI, 2020, s. 342-343.

Özönder, Hasan, “Sahip-Ata’nın Ilgın Kaplıcası”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, V, S. 5, Konya, 1994, s. 183-202.

Öztürk, Levent, *İslâm Dünyasında Hastaneler*, Siyer Yayınları, İstanbul, 2018.

Palalı, M. Zeki, “Cüzzam”, *DİA*, VIII, 1993, s.150-152.

Piyadeoğlu, Cihan, “Nizâmiye Medreselerinin Kuruluşu ve Önemi”, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S. 8, Konya, 2018, s. 124-135.

Roux, Jean-Paul, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. Aykut Kazancıgil, İşaret Yayınları, İstanbul, 1994.

Sağlık Ansiklopedisi, I-V, haz. M. Skon Muratoğlu, Görsel Yayınlar, İstanbul, 1982.

Sajjâdî, Sadeq, “Bîmârestân”, *Encyclopaedia Iranica*, IV, Londra, 1990, 257-261.

Sarı, Nil- Kavak, Mehmet, “Humma’nın Anlamı, Tedavisi ve Ortaçağ İslam Dünyasında Humma Sebebiyle Vefat Eden Ünlü Şahsiyetler”, *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, Mersin, 2013, 25-36.

Sarton, George, *Introduction to the History of Science*, II, Carnegie Institution, Washington, 1950.

Sayılı, Aydın, “Doğumunun 1000’inci Yılında Beyrunî”, *Beyrunî’ye Armağan*, TTK, Ankara, 1974, s. 1-40.

_____, “The Emergence of the Prototype of the Modern Hospital In Islam”, *Belleten*, XLIV, S. 174, TTK, Ankara, 1980, s. 279-286.

Seligsohn, M. “Adududdevle” *İA*, I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1978, s. 142-143.

Serdar, Murat, “Ortaçağ Avrupa’sında Tanrının Laneti Cüzzam ve Cüzzam Evleri”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, XI, S. 2, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Tokat, 2014, s. 100-110.

Sertkaya, Osman Fikri “Uygur Tıp Metinlerine Toplu Bir Bakış”, *Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Sempozyumu: Ankara 4-7 Eylül 1989*, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1989, 349-358.

Sevim, Ali, “Artukoğlu Sökmen’in Siyasi Faaliyetleri”, *Belleten*, XXVI, S. 103, TTK, Ankara, 1962, s. 501-520.

Sözen, Metin, *Anadolu Medreseleri Selçuklu ve Beylikler Devri*, II, İTÜMF, İstanbul 1972.

Şahin, Haşim, “Karaca Ahmed”, *DİA*, XXIV, 2004, s.374-375.

Şahin, Kâmil, “Konya Kadı İzzeddin Mârîstân-ı Atik (Hastanesi) ve Sultan Alâddin Keykubat Dârüşşifâsı”, *Vakıflar Dergisi*, XXX, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara, 2007, s.101-116.

Şaman Doğan, Nermin, “Anadolu Selçuklu Medreseleri ve Darüşşifalarında Türbe”, *Belleten*, LXXXIII, S. 297, TTK, Ankara, 2019, 297-519.

Şar, Sevgi, “Anadolu’da Rastlanan Halk Hekimliği Uygulamalarına Genel Bakış”, 38. *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, Ankara, 2018, s. 1163-1178.

Şehsuvaroğlu, Bedi N., “Anadolu’da Türkçeleşme Cereyanları ve Türkçe İlk Tıp Yazmalarındaki Terimler”, *VIII. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler (Ayrıbasım)*, TTK, Ankara, 1969.

_____, *Eczacılık Tarihi Dersleri*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1970.

Şerbetçi, Azmi, “Kutbüddîn-i Şirâzî”, *DİA*, XXVI, 2002, s. 487-489.

Şevki, Osman, *Beş Buçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1991

- Taneri, Aydın, *Harezmsahlar*, TDVY, Ankara, 1993.
- _____, “Hârizmsahlar”, *DİA*, XVI, 1997, s. 228-231.
- Terzioğlu, Arslan, “Bîmâristan”, *DİA*, VI, 1992, s.163-178.
- _____, *Türk İslam Hastaneleri ve Tababetinin Avrupa'da Tıbbi Rönesansı Etkilemesinden Türk Tıbbının Batılılaşmasına*, Hipokrat Basım Yayın, İstanbul, 1992.
- _____, “İbn Sînâ: Tıp”, *DİA*, XX, 1999, 331-336.
- Tosun, Taner, “Karaca Ahmet Tekkeleri ve Bu Tekkelerdeki Psikiyatrik Tedavi”, *Tıp Tarihi Araştırmaları*, XVIII, ed. Aykut Kazancıgil-H. Hüsrev Hatemi, İşaret Yayınları, İstanbul, 2014, s.53-142.
- Tufantoz, Abdurrahim, “Nasrüddevle”, *DİA*, XXXII, 2006, s. 425-426.
- Turan, Osman “Selçuklu Devri Vakfiyeleri III: Celâleddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri”, *Belleten*, XII, S. 45, TTK, Ankara, 1948, s.17-170.
- _____, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2003.
- _____, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2003.
- _____, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2014.
- _____, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, TTK, Ankara, 2014.
- Tümer, Günay, “Bîrûnî”, *DİA*, VI, 1992, s. 206-215.
- Uçar, İlyas, *Orta Çağ Kara Belası Amvâs Vebası*, Siyer Yayınları, İstanbul, 2020.
- Usta, Aydın, *Türklerin İslamlaşma Serüveni Sâ mânîler*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2013.
- _____, *Selçuklu Sultanları*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2019.
- Uyumaz, Emine, “XI. Yüzyılın Sonlarından XIV. Yüzyılın Başlarına Kadar Anadolu'da Bilinen Hastalıklar ve Uygulanan Tedavi Yöntemlerine Dair”, *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*, ed. Emine Uyumaz-Muharrem Kesik-Aydın Usta-Cihan Piyadeoğlu, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2013, s. 211-225.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Bizans ve Selçukiyelerle Germiyan ve Osman Oğulları Zamanında Kütahya Şehri*, Maarif Vekaleti, İstanbul, 1932.
- _____, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, TTK, Ankara, 2019.
- Üçer, Müjgân, “Tıp Tarihimizde Sivas”, VIII. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri, TTTK, İstanbul, 2006, s.241-258.

_____, “Divriği Turan Melek Dârüşşifası ve Ulucamii”, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Şefkat Abideleri Şifahaneler*, haz. Abdullah Kılıç, Meram Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, 119-136.

Ünver, Süheyl, *Uygurlarda Tababet*, İÜTTE, S. 3, İstanbul, 1936.

_____, “Selçuklular Zamanında ve Sonra Anadolu Kaplıcaları Tarihi”, *Konya Dergisi*, S. 30, Konya, 1939, s. 1509-1522.

_____, “Anadolu Selçuklularında Sağlık Hizmetleri”, *Malazgirt Armağanı*, TTK, Ankara, 1993, s. 9-36.

_____, *Selçuk Tababeti*, TTK, Ankara, 2014.

Yavaş, Alptekin, *Anadolu Selçuklu Veziri Sâhib Ata Fahreddîn Ali'nin Mimari Eserleri*, TTK, Ankara, 2015.

Yıldırım, Büşra, *Hz. Peygamber(sas) Döneminde Hacamat*, Siyer Yayınları, İstanbul, 2019.

Yıldırım, Taner-Altungök, Ahmet, “Abbasiler Döneminde İslam Tıbbı ve Toplum Sağlığı”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XXV, S. II, Elâzığ, 2015, s. 269-296.

Yıldız, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, I, Çağ Yayınları, İstanbul, 1986.

_____, “Beckem”, *DİA*, V, 1992, s. 287-288.

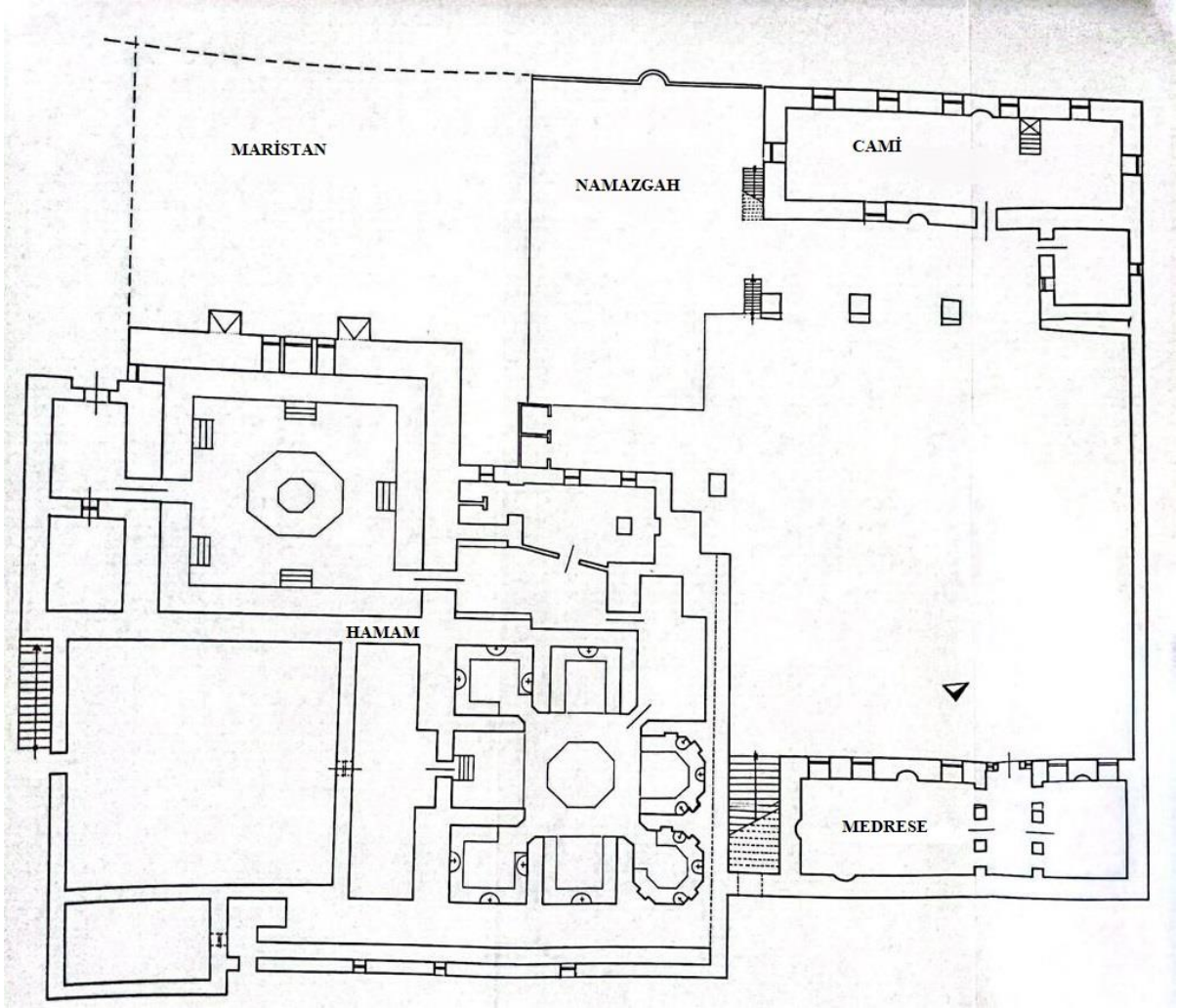
_____, “Bermekiler”, *DİA*, V, 1992, s.517-520.

_____, “Feth b. Hâkân el-Fârisî”, *DİA*, XII, 1995, s.452-453.

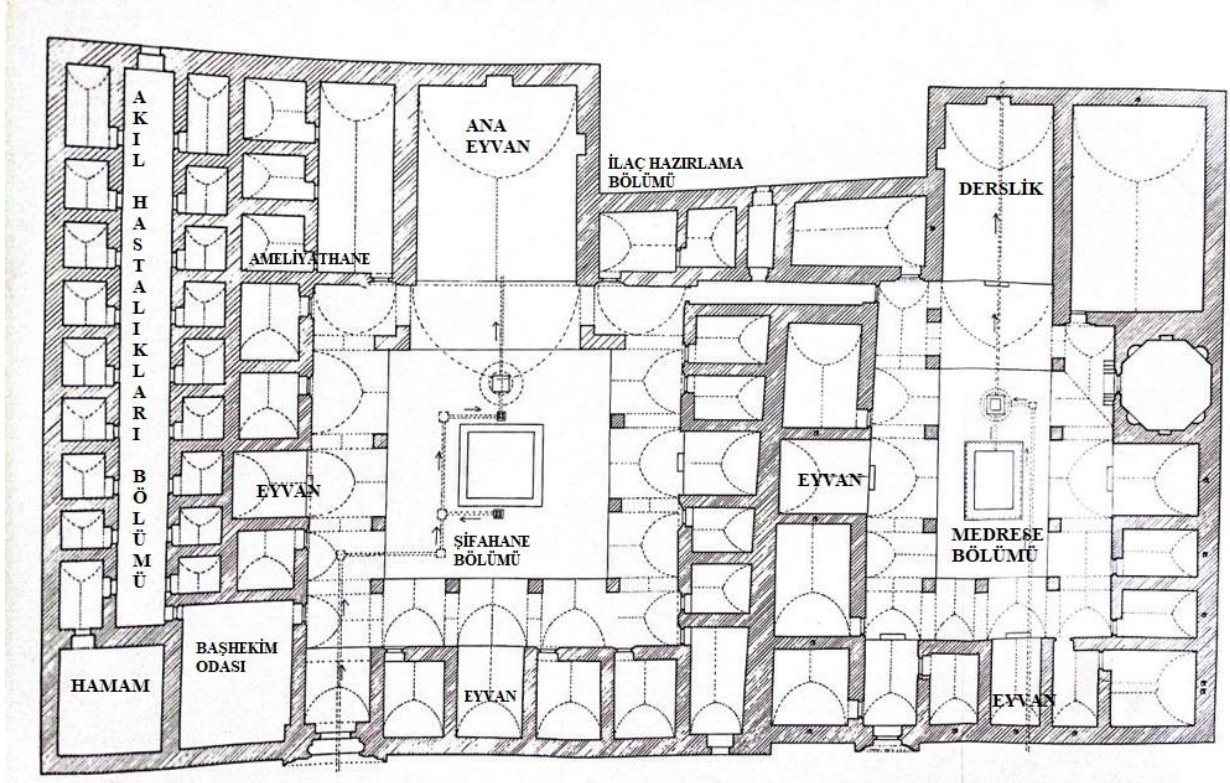
Yinanç, Refet, “Kayseri ve Sivas Darüşşifaları'nın Vakıfları”, *Belleten*, XLVIII, S. 189-190, TTK, Ankara, 1984, s. 299-307.

Zeydân, Corcî, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, I-II, çev. Nejdet Gök, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

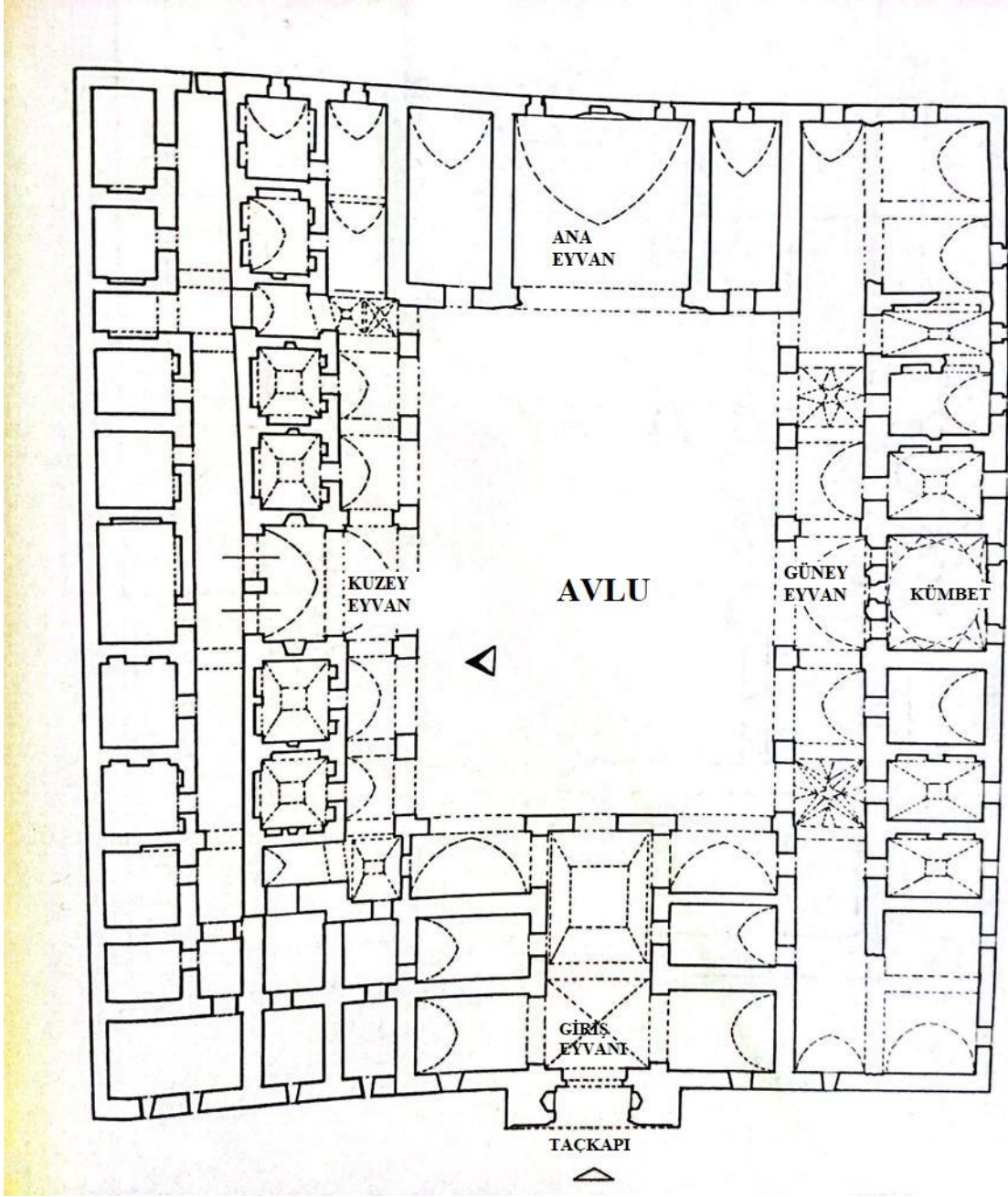
EKLER

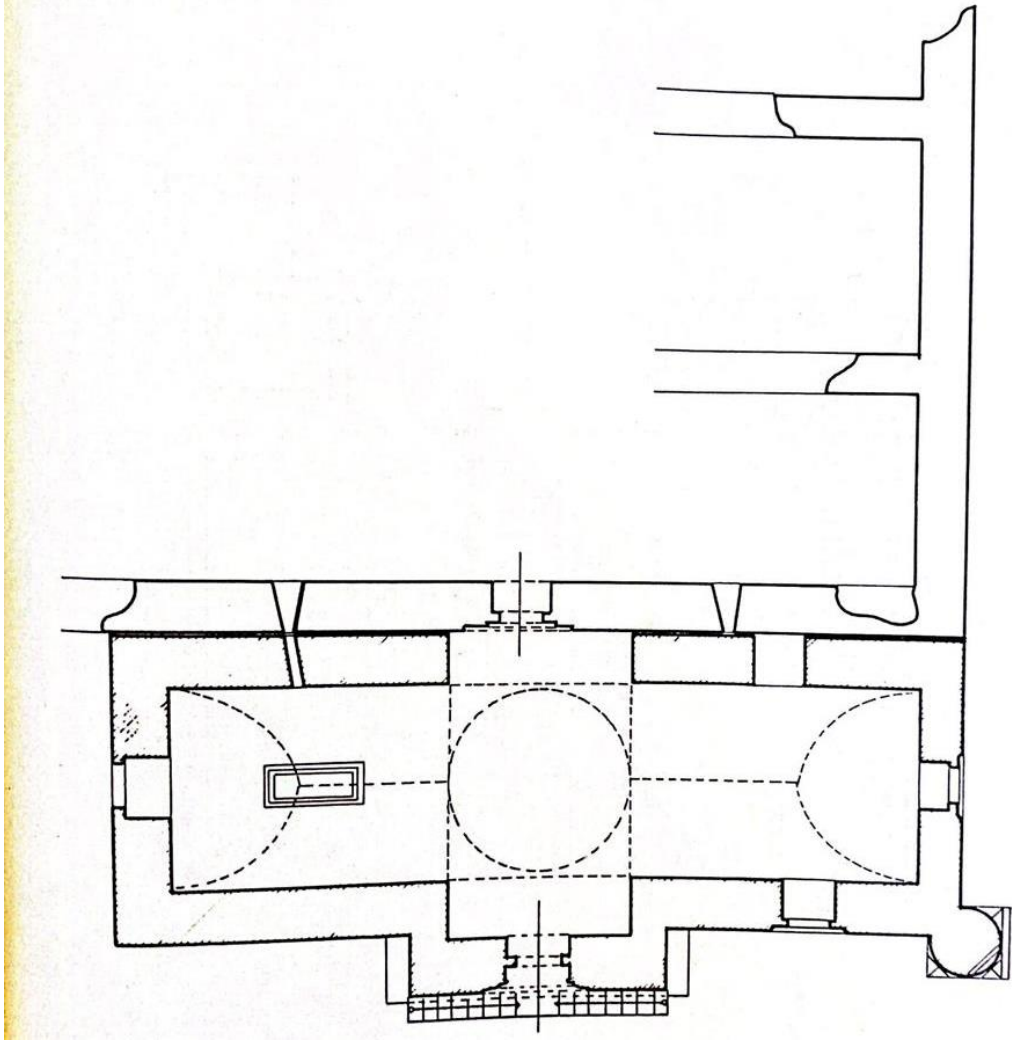
EK A: Mardin Emînüddîn Külliyesi Planı

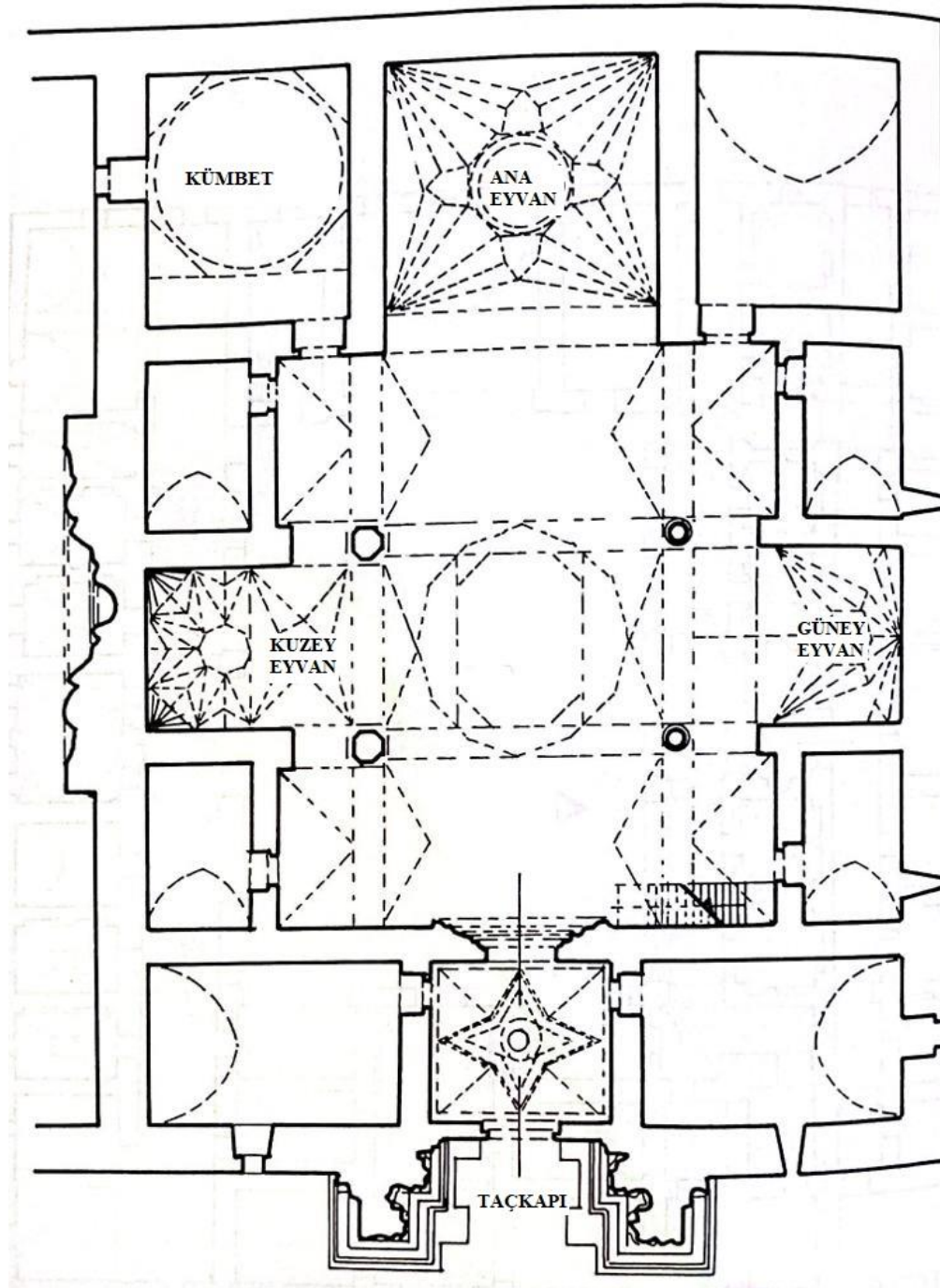
EK B: Kayseri Gevher Nesibe Dârü'sşifası ve Medresesi Planı.

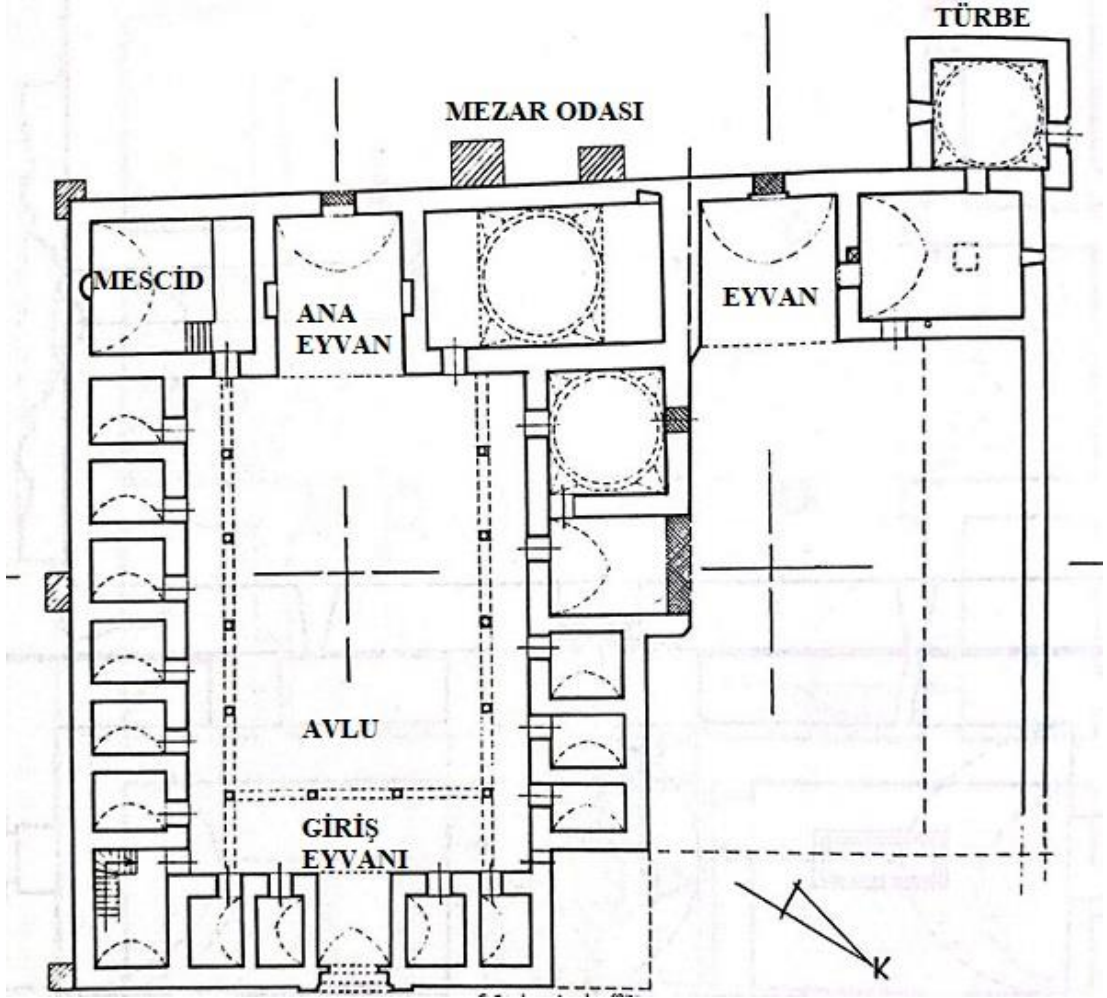
EK C: Sivas I. İzzeddin Keykavus Dârüşşifâsı Planı

EK D: Çankırı Atabey Ferruh Dârüşşifâsı Planı.

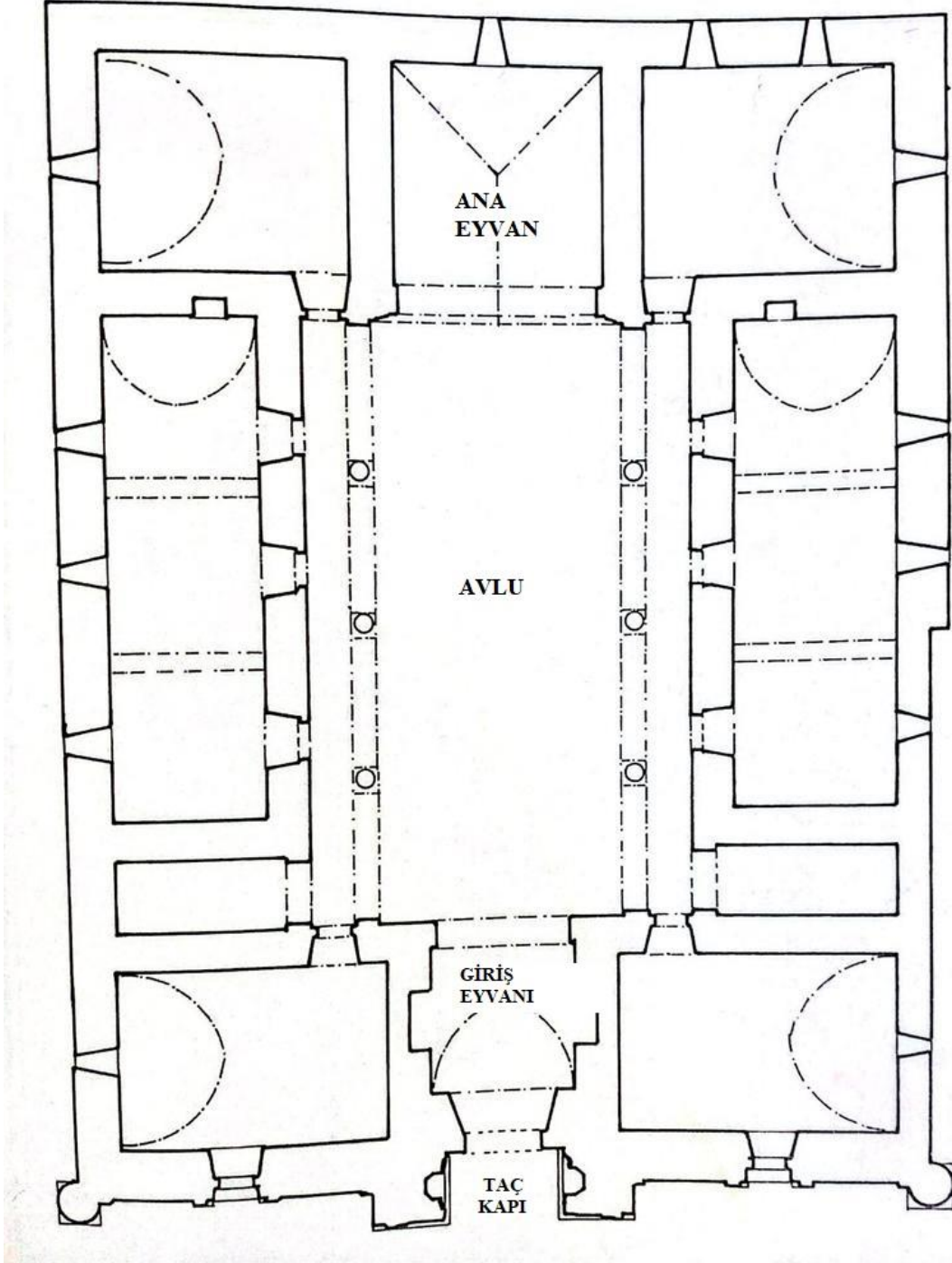

EK E: Divriği Dârüşşifası Planı

EK F: Tokat Pervane Bey Dârüşşifâsı Planı

EK G: Amasya Dârüşşifâsı Planı.

ÖZGEÇMİŞ

2014-2018 yıllarında Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih bölümünde lisans eğitimi aldı. 2019 yılında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı'nda yüksek lisans eğitimine başladı. Prof. Dr. Aydın USTA danışmanlığında yüksek lisans tez çalışmasını sürdürdü.